

НОВА ПОЛЬЩА

СПЕЦІАЛЬНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ
НОМЕР

2005

Богумила Бердиховська: Польсько-українські виклики

Максим Стріха: Україна, Польща, Європа

Єжи Помяновський: Напрямки то напрямки

Мирослав Попович: Новий кшталт патріотизму

Марек Василевський: Польське мистецтво після 1989

Ян Стренковський: Самвидав

Лешек Шаруга: Коло паризької «Культури»

ВАРШАВА

ISSN 1508-5589

PKO BANK POLSKI
głównym mecenasem
działalności Biblioteki Narodowej
w 2005 roku

НОВА ПОЛЬЩА

СПЕЦІАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НОМЕР

ISSN 1508-5589

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІТЕРАТУРНИЙ ЩОМІСЯЧНИК

ВІД РЕДАКЦІЇ	3
Богумила Бердиховська ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВИКЛИКИ	4
ЛЯХ ПОДАСТЬ РУКУ КОЗАКОВІ <i>Розмова Ізабелли Хруслінської з Єжи Помяновським</i>	7
Віктор Кулерський ХРОНІКА (ДЕЯКИХ) МИНУЛИХ ПОДІЙ	11
Максим Стріха УКРАЇНА, ПОЛЬЩА Й (ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА) ЄВРОПА	23
Мирослав Маринович ІВАН ПАВЛО II ТА УКРАЇНА	26
Мирослав Попович УКРАЇНСЬКИЙ КШТАЛТ ПАТРІОТИЗМУ	30
Єжи Помяновський НАПРЯМКИ ТО НАПРЯМКИ	33
Лешек Шаруга ЛІТЕРАТУРА ПІСЛЯ 1989 РОКУ	36
Ян Стренковський, Малгожата Заремба САМВИДАВ	43
Войцех Майхерек <i>ЗМІНА ВАРТИ Польський театр у 1989 – 2005 роках</i>	49
Катажина Тарас ДИВИТИСЯ ШИРОКО... <i>польський документальний фільм 1971-2003</i>	53
Марек Василевський ПРИВИД СВОБОДИ <i>Мистецтво в Польщі на порозі XXI століття</i>	61
Ольга Цівкач Я ЛИСТА ЗУСТРІЧАЮ МОВ ГОСТЯ... <i>Листування Станіслава та Ірени Вінценз з Ольгою Дучимінською</i>	65
НЕВАЖКО БУТИ ПРОРОКОМ <i>З Віславою Шимборською розмовляє Ян Стшалка</i>	73
Анджей Завада БРЕСЛАВ	76
Наталя Яковенко ДАВНЯ РІЧ ПОСПОЛИТА – НАША / НЕ НАША ТРАДИЦІЯ <i>Кілька нотаток історика</i>	85
Януш Тазбір «ТАРАС БУЛЬБА» МИКОЛИ ГОГОЛЯ	88

Лешек Шаруга КОЛО «КУЛЬТУРИ»	96
Ян Стренковський ВОЛОДАР ТЕЧОК	102
Наталія Горбаневська ГЕДРОЙЦЬ, «КУЛЬТУРА», УКРАЇНА	108
Анджей Менцвель ВИДІННЯ І ВДЯЧНІСТЬ	112
ГАЗЕТНИЙ КЮСК Кшиштоф Бурнетко ВІДКРИТА «WIEŻ»	114
«ЗОШИТИ» — СПРАВДІ ІСТОРИЧНІ	116
«PRZEGLAD POLITYCZNY» АБО КОНСЕРВАТОРИ-БУНТАРИ	118
ЙДУТЬ МОЛОДІ! ЙДУТЬ ЗАВЗЯТІ! АБО ПРО ЧАСОПИС «KRYTYKA POLITYCZNA»	119
«BORUSSIA» – БЕЗ КОРДОНІВ, НЕЗВАЖАЮЧИ НА КОРДОНИ	121
«KRASNOGRUDA» АБО ЧАСОПИС ЛЮДЕЙ ПРИКОРДОННЯ	123
Вітольд Бересь «KARTA» – ІСТОРИЧНИЙ КВАРТАЛЬНИК	125

Перекладачі: Лариса Андрієвська, Андрій Бондар, Галина Боренько, Олег Гірний, Маріанна Кіяновська, Андрій Поритко

Фото: Agencja Gazeta (с. 96, 102, 110), Archiwum (с. 73)

Редакційна рада:

Стефан Братковський
Генрик Возняковський
Наталія Горбаневська
Єжи Клочовський
Кароль Модзелевський
Януш Тазбір
Станіслав Цьосек

Єжи Помяновський (головний редактор)

Редколегія

Наталія Горбаневська
Нікіта Кузнєцов
Віктор Кулерський
Яніна Куманецька
Пьотр Міцнер
(заступник гол. редактора)
Кристина Пашек
(секретаріат)
Єжи Редліх
(заступник гол. редактора)
Еліза Вольська
(відповідальний секретар)
Лешек Шаруга
Дмитрій Шевіонков-Кісмелов
(головний художник)

Український номер:

Богумила Бердиховська

Графіка й макет

Дмитрій Шевіонков-Кісмелов

Технічна редакція

Кацпер Ванцік
Вікторія Рудка

Адреса редакції:

Al. Niepodległości, 213
02-086 Warszawa
e-mail: nowopol@bn.org.pl
телефони: (0-22) 608 27 95; 608 25 65
факс: (0-22) 608 25 05; 608 27 96
Довідка про журнал для країн СНД:
Издательство МИК, Москва,
ул. Большая Переяславская,
д. 5, кв. 49
Тел: 280-83-52
e-mail: milk@mecom.ru

Видавець

Biblioteka Narodowa
Національна бібліотека
За дорученням Міністерства
Культури Республіки Польща

«Новая Польша» – це щомісячник, який виходить російською мовою з вересня 1999 року.

Натхненником його створення був Єжи Гедройць, редактор паризької «Культури».

Часопис призначений для російської та російськомовної інтелігенції, однак має читачів і поза межами Російської Федерації.

Журнал, на замовлення міністерства культури Республіки Польща, видає Національна бібліотека у Варшаві.

Досі вийшло 67 звичайних номерів,

два – грузинською мовою,

один (подвійний) – українською (2001)

та один ювілейний – польською мовою (2004).

«Новая Польша» існує також в інтернет-версії:

www.novpol.ru.

Новий український номер, який ми підготували, складається частково з текстів, які вже публікувалися у нашому журналі, а також і з нових, спеціально написаних для цього видання українськими та польськими авторами.

**Богумила
Бердиховська**

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВИКЛИКИ

Зазвичай говорять, що після здобуття незалежності Польщею та Україною, стосунки між обома державами є такими добрими, якими ще ніколи не були в минулому. У цьому твердженні є певне публіцистичне перебільшення (врешті-решт, обидві країни вперше в історії, якщо не брати до уваги зовсім уже сивої давнини, мають нагоду повністю самостійно формувати взаємовідносини), проте і справді це твердження ще ніколи не було таким близьким до істини, як зараз. Велике значення мали події осені і зими минулого року. Насамперед у дні Помаранчевої революції українці продемонстрували, як багато значать для них свобода, правда, солідарність – цінності, що їх поляки вважають фундаментальними. По-друге, в українцях, які боролися за повагу до свого вибору, поляки побачили немовби самих себе з тих часів, коли вони змагалися з тоталітарною диктатурою. А це, попри існуючі історичні перипетії, викликало небачену раніше над Віслою хвилю солідарності та підтримки української демократії та українського суспільства як такого. Не боячись перебільшити, можна висунути тезу, що Помаранчева революція «усуспільнила» в небаченому доти масштабі двосторонні польсько-українські відносини. Тепер найважливіше – не втратити це завоювання і водночас розбудовувати польсько-українські відносини у всіх можливих галузях.

Історичні перипетії

Парадоксально, але від часу здобуття Польщею та Україною суверенності найбільше напруженості у двосторонніх відносинах викликали не поточні політичні розбіжності, а минуле. Історичні суперечки, які призводили часом до досить поважних криз у взаємовідносинах, зосереджувалися головню навколо польсько-української війни 1918 – 1919 р.р. (символом якої став польський військовий цвинтар у Львові, який у Польщі прийнято називати Цвинтарем Орлят) та спадщини II світової війни, а зокрема тягаря польсько-українського конфлікту, який у випадку Польщі символізує антипольська акція УПА на Волині, Поділлі та в Східній Галичині, а у випадку України – переселення українського населення в рамках акції «Вісла» з південно-східної Польщі на північ і захід країни.

Хоча процес історичного примирення між поляками й українцями не був простим і безболісним, однак здається (якщо взяти до уваги відносно недовгий період існування вільного польсько-українського діалогу), що обидва суспільства досягли в ньому дуже багато. Передусім почали будувати (або відбудували) справжні та символічні цвинтарі жертв польсько-українських конфліктів у XX столітті (у випадку польсько-української війни – у Львові, на українському боці, а також у Перемишлі, Александрові-Куявському, Каліші-Щипьорні, Варшаві, Кракові – на польському боці; у випадку конфлікту часів II світової війни та періоду зразу після війни – у місцевостях на Волині та у південно-східній Польщі). Цей процес проходить поволі і в минулому не раз викликав напруженість, яка однак не зруйнувала поточних двосторонніх відносин, що стало успіхом поляків і українців. Особливо варто підкреслити факт, що коли на тлі історичних перипетій виникала криза, діалог підтримували прихильники співпраці з обох боків кордону (найважливішою була, мабуть, перша польсько-українська молитовна зустріч на польському й українському військових цвинтарях у Львові 1 листопада 2002 року – менш ніж через півроку після кризи навколо Цвинтаря Орлят, внаслідок якої польський президент відкликав свій візит в Україну). За останні місяці новим і надзвичайно важливим явищем стало те, що до польсько-українського діалогу приєдналися римо-католицькі і греко-католицькі єпископи, які 18 червня 2005 р. звернулися до віруючих з листом стосовно взаємного прощення і примирення. Ця стійкість у діалозі, але також і готовність обох сторін до компромісу привели у червні поточного року до офіційного відкриття Цвинтаря Орлят і цвинтаря Української Галицької Армії у Львові, в якому взяли участь президенти обох держав. Одна з найтриваліших суперечок у двосторонніх відносинах закінчилася. Але це не означає, що історія вже не відіграватиме ролі у взаємовідносинах. Щоб ця роль не була негативною, необхідні послідовний діалог між польськими та українськими істориками, внесення змін до підручників історії з обох боків кордону та завершення процесу будівництва меморіалів жертв польсько-українського конфлікту. Хоча цей процес аж ніяк не буде легким, та, якщо взяти до уваги дотеперішні результати польсько-української співпраці в цій галузі, можна бути обережним оптимістом.

Політичні відносини

Перед відносинами на лінії Варшава – Київ у політичній площині стоять великі виклики. Обидві країни проходять через період зміни влади (у Польщі політична «зміна варті» відбудеться восени цього року, а в Україні – навесні наступного), тому напрощуд важливо, щоб уже наявний капітал польсько-української політичної співпраці не був змарнований після виборів (якщо в Польщі такої загрози нема, бо до влади прийдуть політичні сили, активно заангажовані в підтримку демократичних змін в Україні, то значно важче передбачити, як складеться політична ситуація після українських виборів до Верховної Ради). Додатковим викликом у контексті кризи в Європейському Союзі (що впливає з поразки конституційних референдумів у Франції та Голландії) є ефективна політика на міжнародних форумах. Труднощі в цій сфері викликані як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Найважливішим утрудненням в ефективному лобіюванні Польщею українських національних інтересів є нестабільна підтримка проєвропейських прагнень України з боку українського політичного класу (найбільш промовистим прикладом цього явища було голосування у Верховній Раді стосовно пакету законопроектів, необхідних для входження до Світової організації торгівлі). Внутрішня криза Європейського Союзу, своєю чергою, приводить до того, що процес створення Польщею коаліції на користь членства України в ЄС, який ніколи не був легким, став ще складнішим. Це не означає, що він не може закінчитися успішно. Найважливіший капітал України в цій сфері – відносно висока підтримка євросоюзівських прагнень України з боку суспільств 25-ти («Rzeczpospolita», 19.07.2005 р.). Підтримка європейських прагнень України є значно вищою, ніж у випадку Туреччини, яка вже десятиліттями залишається кандидатом до європейських структур. Членство в ЄС є для України стратегічною метою, проте було би непростимою помилкою зводити сукупність польсько-українських політичних відносин тільки до цього питання, оскільки незалежно від того, коли інтеграційні намагання України досягнуть мети, польсько-українська політична співпраця була і є надзвичайно істотним елементом стабільності і безпеки нашого регіону Європи.

Економіка

Польща є одним із найважливіших торгових партнерів України. У 2004 р. товарообіг між обома країнами перевищив 3 мільярди доларів США. Це робить Польщу п'ятим за величиною партнером для українського експорту і четвертим – для імпорту. Слід підкреслити, що за останнє десятиліття цей товарообіг має постійну тенденцію до зростання.

На дальшу перспективу значно важливішими, ніж товарообіг, є інвестиції, оскільки саме вони стабілізують економічну співпрацю. До кінця 2004 р. інвестували передусім поляки. В Україні діє майже тисяча польських і польсько-українських фірм. Сукупна вартість польських капіталовкладень, яка становить близько 200 мільйонів доларів, дає Польщі сьоме місце серед закордонних інвесторів над Дніпром. Провідною польською інвестицією протягом багатьох років була купівля «Кредит-Банком» Західно-Українського Комерційного Банку (зараз належить РКО S.A.). Останнім часом почала інвестувати в Україні найбільша польська страхова компанія – PZU. Однак найбільше польські підприємці інвестували в малий і середній бізнес в Україні. Варто підкреслити той факт, що розмір польських капіталовкладень за останні два роки майже подвоївся. Те, чи ця тенденція збережеться, залежить передусім від економічної політики Києва, від того, чи нова урядова команда впоратеться з корупцією і запровадить прозорі правила гри в економіці (перші поспішні кроки уряду Юлії Тимошенко, які ліквідували без перехідного періоду вільні економічні зони, на жаль, не сприяють створенню образу України як держави із відповідним для інвестицій кліматом).

Входження Польщі до Європейського Союзу сприяло підвищенню інвестиційної привабливості польської економіки (завдяки полегшенню доступу до ринків ЄС). Цю перевагу оцінив і великий український бізнес. У першій половині цього року ввійшли в заключну фазу переговори стосовно двох великих українських інвестицій у Польщі: Індустріальний союз Донбасу купує металургійний комбінат «Гута Ченстохова», а АвтоЗАЗ – Завод легкових автомобілів «FSO» на варшавській Жерані, який опинився у винятково скрутному становищі після банкрутства попереднього власника – корейського концерну «Daewoo». Вартість інвестицій лише в «Гута Ченстохова» має становити 1,25 млрд. зл. (бл. 380 млн. дол. США).

Суспільство

Доданою вартістю Помаранчевої революції, як я вже зазначила вище, є усупільнення польсько-українських контактів. Змарнувати капітал взаємної симпатії було б найбільшим гріхом політиків з обох боків кордону. Щоб цього не сталося, необхідно передусім організувати обмін молоді на кшталт Польсько-німецького обміну молоді (ця модель дає можливість діяти в суспільно значущому масштабі, крім того, вона передбачає співвідповідальність, у тому числі фінансову, обох держав за контакти молодого покоління). Необхідно розширити дотеперішні стипендійні

програми (для молодих науковців; ім. Л. Кіркленда для молодих лідерів; «Gaude Polonia» для митців і перекладачів польської літератури) так, щоб якомога більше молодих українців могли навчатися в Польщі і знайомитися з нашою країною. Саме час остаточно формалізувати та посилити Європейську колегію польських та українських університетів.

Велику роль у взаємних контактах відігравали і далі можуть відігравати неурядові організації (які отримують фінансування своєї діяльності також і з закордонних джерел). Чимало з них (зокрема Фонд ім. Баторія, Фонд «Новий Став», Фонд «Інститут східних досліджень», Фонд «Освіта для демократії», Фонд польсько-чесько-словацької солідарності, Східноєвропейський демократичний центр, Фонд «Відродження», Товариство Лева, Школа лідерів, «Наш Станіславів») багато років співпрацюють з партнерами з іншого боку кордону: добре орієнтуються в польській та українській специфіці, доходять до найбільш віддалених закутків в обох країнах і, що теж важливо, функціонують за відносно невеликі кошти. Останніми роками було чимало дискусій про необхідність створити спеціальний фонд, який би підтримував спроби створити неурядові організації. Сподіваймося, що цей проект врешті-решт буде реалізовано (за останні два-три роки в польському бюджеті були зарезервовані певні кошти з цією метою, а партії, які борються за владу, напр. «Закон і справедливість», обіцяють, що після перемоги на виборах створять Фонд добросусідства).

Досі в польсько-українських контактах до культури ставилися як до Попелюшки, хоча саме культура може бути досконалим інструментом взаємопізнання і розбудови зв'язків між суспільствами обох країн. Небагато змінив у цьому і Рік Польщі в Україні, і так само Рік України в Польщі, який ще триває, але є малопомітним. Адже кампанійщина не замінить систематичної праці, яка би всебічно репрезентувала доробок сусіда (так щоб, наприклад, українська культура не асоціювалася в Польщі тільки з фольклором). Про успіх ми зможемо говорити тоді, коли польські й українські митці будуть систематично з'являтися в культурному ландшафті сусідньої країни, а не тільки з нагоди спеціально організованих «років» або «сезонів». Причому йдеться не тільки про високу культуру, а й про масову, бо саме вона має найширшу аудиторію. Чи дочекаємося часу, коли, наприклад, київські радіостанції поряд з українською і російською розважальною музикою передаватимуть також і польську?

Одним із найважливіших питань для якості взаємовідносин є сама можливість перетинати кордон. Тут йдеться як про процедуру видачі віз, так і про те, що відбувається на кордоні. Польсько-український договір про візи, якби він був повністю реалізований, не створював би значних труднощів у взаємних контактах (омінаючи обтяжливість, якою є сама необхідність виконання візової процедури). Проблема, однак, полягає в тому, що деякі положення договору застосовуються дуже обмежено (наприклад, видача річних віз для осіб, заангажованих в економічну, наукову й культурну співпрацю). Важливим викликом є також покращення якості прикордонного контролю, передусім його пришвидшення (зокрема шляхом приборкання корупції). Обидва ці питання є тим більш суттєвими, оскільки, з огляду на терористичні акти останніх місяців, режим на європейських кордонах посилюється (наприклад, Франція повернула паспортний контроль). А наш кордон щороку перетинають мільйони поляків і українців (за минулі роки було від 6,5 до 8 мільйонів перетинів).

Ще одне питання, яке стоїть на порядку денному в польсько-українських відносинах, – це створення умов для легальної праці українців у Польщі, а проблема ця справді серйозна. За приблизними даними, близько 300 тисяч українців працюють у Польщі – абсолютна більшість нелегально, хоча й вважаються старанними і, що важливо, недорогими працівниками. Так відбувається не тому (а принаймні не тільки тому), що польські роботодавці хочуть обдурити своїх податківців, а передусім тому, що для того, аби виробити дозвіл на роботу для іноземця, треба пройти воістину сім кіл бюрократичного пекла. Теперішній стан, у край не комфортний для українських працівників, ще й приносить реальні втрати для бюджету держави. Найпростішим і водночас прийнятним виходом, незважаючи на високий рівень безробіття в Польщі, було би введення квот для сезонних працівників. Таке розв'язання прийнято в багатьох європейських країнах. Його користі очевидні, а побічні негативні наслідки невеликі або ж їх узагалі нема. Здається, що ця проста істина потрохи доходить до чиновників міністерства праці, бо переговори з цього питання, як повідомляють ЗМІ, посунулися вже далеко.

Змальований вище перелік питань, які треба вирішити в польсько-українських відносинах, поза будь-яким сумнівом, є неповним. Я намагалася окреслити найважливіші для наших держав і громадян питання. Перед поляками і українцями стоять складні виклики. Я не настільки велика оптимістка, щоб вважати, що ми дамо раду усім цим викликам, але багатьом із них – так. З користю для громадян наших країн і нашої частини Європи.

ЛЯХ ПОДАСТЬ РУКУ КОЗАКОВІ

Розмова Ізабелли Хруслінської з Єжи Помяновським

– На переконання Росії, Україна є споконвічною зоною її виключного впливу. Росія вважає Україну своєю «молодшою сестрою», відмовляючи їй у праві на власну історію та ідентичність. Як протікав цей процес протягом кількох останніх століть?

– Історія України мало відома в Польщі через традиційну недбалість; у якості коментаря нам у цілому вистачало картинки з «Вогнем і мечем». Натомість у Росії її не знають внаслідок послідовної і дуже логічної імперської тактики. Концепція інтеграції була на першому місці у переліку пріоритетів. Протягом кількох століть російське суспільство переконувало, що йдеться всього лише про Малоросію. Хоча середньовічна Русь була географічно розташована на теренах України, на думку більшості російських істориків саме ця Київська Русь – услід за далекими нащадками династії Рюриковичів – плавно перенеслася на далеку північ, щоби стати Великим Князівством Московським, а пізніше – Московським царством.

Насправді це не було порожнє Дике Поле; мешканці Київської Русі й далі жили там віками. Хоча вони змішувалися з поляками, татарами й таврійськими греками, проте залишалися основою окремої української нації і розмовляли власною мовою. Ця нація в подальшій історії мала періоди незалежності або суверенітету, якого остаточно втратила не одразу після сумнозвісної Переяславської Ради, а тільки тоді, коли князь Потьомкін здобув Україну для Катерини Другої. Між цими двома подіями був, наприклад, гетьманат Мазепи.

Варто пам'ятати, що державний суверенітет не був тоді поняттям, тотожним поняттю незалежності в нашому нинішньому розумінні; ця ідея суверенітету не містила поняття визначених кордонів. Мало того, Україна, поряд із Великим Новгородом, була єдиною територією, де збереглася – як очевидно зрозуміла для більшості мешканців річ – ідея стародавньої, народної вічевої демократії. Запоріжжя, про яке навіть Сенкевич писав із тамованим почуттям захвату цією надзвичайною черню, яка сама собою правила і сама собі вибирала отаманів, – нічим не

нагадувало Москву, якщо йдеться про правові або позаправові звичаї, оскільки Москва гладко перейняла від пануючих там фактичних суверенів, татарських ханів, лад, що спирався на єдиновладдя, – так звану владну вертикаль, яку зараз знову просуває президент Путін.

Елементи власної традиції закорінені й присутні на Україні сильніше, ніж в інших частинах колишньої російської імперії – спочатку царської, потім радянської – попри те, що українську еліту переслідували і планово винищували. Метод гільйотинування нації не спрацював, бо саме серед простолюду, серед нащадків черні побутувала пам'ять про козаччину, «вольницю», а також про Гайдамаччину; ми повинні оцінити значення цієї спадщини, хоча накопичувалася вона у боях із ляхами. Від Лева Галицького, через Січ, Мазепу, аж до часів Петлюри чи Петрушевича [Євген Петрушевич – президент Західноукраїнської народної республіки в 1918-1919 рр. – ред.] українці переймалися тим самим питанням, яке й поляків проймало найглибше – питанням власної незалежності. Визнаймо, що тривалий час у Польщі це питання обходило радше Кордіанів, аніж хамів – хто забуде вражаючу сцену з «Вірної ріки», де селянин обирає полеглого повстанця? А на Україні боролися не тільки люди, що належали до еліти, були виховані польською або російською мовою (бо в Росії не було українських шкіл та університетів), а й селянські сини. Таким був найбільший з українських поетів Тарас Шевченко, син кріпака, викуплений з кріпацтва друзями.

Для росіян же було і якоюсь мірою й надалі залишається чимось дивним визнавати за українцями право на незалежність. Для більшості росіян це все ще Малоросія. Еволюція нашого, польського ставлення до України пішла значно далі.

Приводом кривавої боротьби між Польщею і Росією протягом цілих століть було обопільне бажання панувати над народами, що жили між Росією і Польщею, передусім над українцями. Українські землі були головною причиною десятків воєн і битв з Росією, в яких Польща втратила найкращих людей і ресурси – й урешті-решт зазнала поразки. Не тільки тому, що не могла довго протиставляти свої – з вини Сейму вбогі – збройні

сили могутнім московським арміям. Вирішальним чинником стала відсутність політичної волі і політичного бачення, через що польський правлячий прошарок не спромігся надати українцям такі права і свободи, якими користувалися литовці на землях Речі Посполитої Обох Народів. Українці не мали мотивів визнавати і підтримувати її. Александр Бохенський у своїй «Історії польської глупоти» вважає основним доказом цієї глупоти небажання Речі Посполитої зайняти роль покірною, але захищеного васала Росії в епоху поділів Польщі. Однак таким доказом має бути відштовхування українців, заперечення їхнього права на свободу.

– У 1990-1991 роках, за правління Єльцина, був такий період, коли здавалося, що Росія, хоча й без ентузіазму, та все ж визнала відхід України. Однак уже кілька років, особливо останнім часом, видно дуже сильне повернення у Росії тенденції відродження імперії...

– Протягом усього періоду після падіння Радянського Союзу в Росії виходили часописи, що пропагували ідеї цього штибу. Яскравим прикладом є тижневик «Завтра», редактором якого є Олександр Проханов, недаремно прозваний «солов'єм генерального штабу». Гасло повернення статусу імперії присутнє серед лівих і правих. Спочатку його виголошували тільки радикали, як-от націонал-більшовицька партія. Так само й партія Жириновського, яка практично підтримувала партію влади в парламенті, пропагує ідеї цього типу. Однак такі тенденції стають небезпечними лише тоді, коли вони входять до складу державної доктрини. А нині їх пропагують люди з оточення Путіна.

В одному з грудневих номерів «Rzeczpospolita» було опубліковано інтерв'ю зі Станіславом Белковським, політологом, членом партії «Родіна», який зазначив, що Росія завжди була імперією і повинна залишатись нею й надалі, а властивістю імперії є те, що вона повинна розширюватися. Ці ідеї, настільки рішуче проголошені, могли б викликати тільки здивування, якби не факт, що Белковський додав, що він є радником Путіна. Щоправда, під час грудневого візиту до Німеччини президент Путін заявив, що він не прагне до абсолютної влади, що в Росії необхідні демократія і вільний ринок. Однак ці слова залишаться декларацією, доки вони не будуть підкріплені діями, а ті останнім часом спрямовані в протилежному напрямку.

– Ви дуже рішуче повторюєте за Єжи Гедройцем і Юліушем Мєрошевським, що без України нема російської імперії. Що означають для Польщі, України і самої Росії спроби повернутися до імперської ідеї?

– Немає імперії без України, а ніщо інше, крім ексгумації імперії, не загрожує нам з боку східної стіни. Росія, окрім Калінінградської області, не має з Польщею навіть спільного кордону. Нашими ворогами не є ані росіяни, ані нова федеральна Росія. Те, що нам загрожує з того боку, – це саме ідея імперії, бо ідеї в Росії досить часто мають практичні наслідки. Ця візія все ще панує в головах громадян цієї країни як втрачений райський сад, тоді як насправді то був парк юрського періоду.

Імперія відрізняється від інших державних утворень тим, що хоче і мусить розширюватися – у переконанні, що протяжність кордонів є головною передумовою могутності та успішності. Але нині ідея розширення кордонів є анахронізмом. У всьому світі цей метод став історією. Цей спосіб уже давно нерентабельний. Завдяки прогресу техніки та організації праці багатство націй не залежить від протяжності кордонів. Держави, які з полегшенням відмовилися від своїх Україн, своїх Чеченій – тобто Індії, Алжиру тощо – стали незрівнянно багатшими, ніж у той час, коли вони володіли цими колоніями і намагалися завоювати нові. На жаль, гаслом зовнішньої політики царської та імперської Росії навіки став девіз гофмейстера Катерини Другої Олександра Безбородька: «Що не росте, те гниє». Чимало росіян і далі в це вірять. Росія, «на жаль», – останній притулок теорії Lebensraum [життєвого простору – ред.] – небезпечної теорії, якій уже нема місця в сучасній політиці та – увага! – економіці.

Росія все ще стоїть на роздоріжжі, перед нею все ще два шляхи. Один – це шлях розвитку інтенсивної економіки, яка не потребує жодних завоювань, але вимагає зречень і зусиль, а також дорогих технологій і великих витрат на підготовку фахівців. Другий – це старий шлях адміністративної й екстенсивної економіки, яка вимагає розбудови апарату насилля і веде до експансії. Колись вона полягала в захопленні силою чужих земель, тепер – в узалежненні чужої економіки. Економічний імперіалізм – остання стадія державного капіталізму, а в Росії триває процес ренаціоналізації підприємств. Цей шлях багатьом діячам у Росії здається легшим, бо він знайомий.

Але першою і найважливішою перешкодою на цьому шляху є Україна. Вона має і сировину, і промисловість, і людські ресурси, а тепер ще й незалежність.

– Ви, як і Єжи Гедройць, дуже критично оцінюєте польську східну політику після 1989 року. Чи бачите Ви якісь етапи в польському ставленні до України? Які елементи цієї політики Ви б назвали позитивними, а які віднесли б до її слабких сторін?

– Найбільшим гріхом нашої східної політики, особливо щодо України, я вважаю декларативне і в принципі легковажне ставлення до концепції Гедройця і Мерошевського. Її збагнули і застосовували небагато хто з тих, що мали вплив. На першому місці слід назвати Александра Квасневського; останні події це довели. Додаймо Владислава Бартошевського, Броніслава Геремека, Радослава Сікорського. Усупереч деклараціям, ця ідея була занедбана, у 90-х роках її замінили мінімалістською програмою, яку сформулював Бартоломій Сенкевич. Ця концепція, по суті, зводилася до вимоги максимального відходу Польщі від активних політичних дій на схід від Перемишля.

На щастя, вже ніхто в Польщі не говорить про повернення, реванш і територіальні вимоги щодо України. Це було єдиним тріумфом Єжи Гедройця: більшість поляків дали себе переконати, що треба відмовитися від Вільнюса, Гродна і Львова. Загальновизнано, що в особі українців краще мати союзника, а не ворога з комплексом образи, який на пацифікацію і спалювання церков у міжвоєнній Польщі відповів масовими вбивствами.

Мінімалістська концепція передбачала, що Польща не має сил і засобів для активного впливу на те, що відбувається на схід від Перемишля і Південного Бугу. Максимум, про що треба дбати, то це про торговельні контакти. Однак тут ми були в становищі слабшого партнера, якому доводилося купувати нафту і газ тільки на сході, бо ніхто не подбав про якусь альтернативу в цьому найважливішому секторі. За відсутності спроб із самого початку змінити таке складне становище в переговорах, нам залишилося лише одне – платити монополістові за подальші постачання

решткою нашої сировинної незалежності, тобто Гданським НПЗ і Нафтопортом. Розвиток подій в Україні довів, що мінімалізм був безпідставний. Я тішуся, що його апологет начебто змінив думку.

Не всі прорахунки впливали з приводу прийняття цієї концепції. У польському мисленні існувала ще одна фатальна ідея, слід додати, поширена в політиці багатьох європейських країн. Казали: «Хто заграє з Україною, той дражнить Росію». Це думка, яка зводиться до переконаності, що за Бугом і далі існує Радянський Союз, тільки в дещо іншому вигляді, і що його розпад – тимчасовий. А для Польщі розпад Радянського Союзу був епохальною подією, бо він змінив наше геополітичне становище без зміни географії. Польща вперше здобула можливість уникнути повторів своєї незмінної долі – долі горіха між двома млиновими жорнами, Росією і Німеччиною. Будь-кому в Польщі має бути зрозуміло, що закріплення такого становища через появу сильної України – в наших інтересах. Саме тому, що – повторімо – без України немає імперії.

Нині, коли Польща є членом ЄС, ставлення Російської Федерації до Польщі повинно бути найважливішим для всього Заходу показником справжнього ставлення Росії до Заходу. Польща є його форпостом, причому налаштованим миролюбно, бо у разі збройного конфлікту завжди буде його першим театром.

– Після 21 листопада, другого туру президентських виборів в Україні, настала велика мобілізація польського суспільства – політиків, але передусім молодих людей, студентів – для підтримки України й українців в їхній боротьбі за демократію.

Чи цю реакцію поляків, а також діяльність Польщі на форумі Європейського парламенту, на Вашу думку, можна вважати переломом у польсько-українських контактах? Які дії повинна виконати Польща найближчим часом, щоб закріпити цей перелом?

– Я вважаю, що це всього лише передвістя перелому. Справді, абсолютна більшість поляків – крім тижевника «Не», кількох фейлетоністів-«філософів» та депутатів Романа Гертиха [лідера

радикальної партії Ліга польських родин – ред.], які єдині у Страсбурзі голосували проти проукраїнської ухвали, – підтримала Україну під час Помаранчевої революції. Уперше також у нашій спільній історії було розбито ментальні бар'єри. Нарешті цвинтарі і вбивства перестали домінувати в наших розмовах. Після перемоги Віктора Ющенка виявилось, що концепція паризької «Культури» не є ні анахронізмом, ні красивою надгробною скульптурою, а є все ще актуальним дороговказом.

Я вважаю, що подальша форма відносин між обома націями залежить від того, чи Польща надолужить те, що вона занедбала, починаючи від 1989 року. Гадаю, що українська сторона теж надолужить свої упущення, якщо «лях подасть руку козакові». Йдеться про кілька кроків, які не терплять зволікання. Ось один із них.

Треба нарешті завершити створення Польсько-українського університету в Любліні. Щоправда, там уже кілька років функціонує Європейська колегія, але їй досі не присвоїли відповідного статусу і навіть не знайшли для неї приміщення. Те саме стосується польсько-українського відділення Технічної академії в Перемишлі.

До цієї ж категорії амбітних завдань належить заснування в Кремінці, на базі славетного ліцею, справді вищого навчального закладу, який би готував найбільш здібних українських і польських докторантів у галузі точних наук – так, щоб вони не поступалися вихованцям Принстона і зробили такий самий внесок у розвиток науки – тут, у центрі, який називають «волинськими Афінами». Він уже відбудований і чекає на те, щоб йому повернули право на цю назву.

Більшість польської церковної ієрархії все ще не підтримує питання беатифікації великого уніатського митрополита Андрея Шептицького. Адже ж він був автором проповіді «Не убий!», яка врятувала життя тисячам поляків під час масових убивств на Волині. Це правда, що Шептицький вітав прихід німців у 1941 році на наші колишні східні землі. Але в пам'яті українців ще був свіжий Голодомор під час радянської колективізації і 10 мільйонів його жертв, знищення цвіту інтелігенції у ті ж такі 30-ті роки, врешті-решт – свіжі депортації і репресії в 1939-1941 роках уніатів із Західної України (а вони становлять там більшість). Розчаровує і відштовхує брак польської підтримки процесу беатифікації Шептицького Папою з Польщі.

До термінових завдань додамо, ясна річ, економічні питання. На першому місці серед упущень слід назвати питання трубопроводу «Одеса – Броди». Адже з польського боку ніхто навіть

лопатою не махнув, щоб продовжити цей трубопровід у бік Іданська, тоді як українці справно провели свою частину траси від порту «Південного» на північ. Угода з Грузією та Азербайджаном дозволила би Польщі нарешті досягти тієї диверсифікації постачання нафти, про яку стільки років говориться. Так, Польща не є суверенна у сфері стратегічного пального. Хто хоче з цим покінчити, повинен знати, що ключ до проблеми лежить на кордоні між Польщею та Україною.

Не можна довше терпіти нехтування важливими українськими інвестиційними офертами з боку наших магів від економіки. Потужний Індустріальний союз Донбасу не було допущено до першого аукціону за металургійний комбінат «Гута Ченстохова». Затягується питання купівлі варшавської Daewoo-FSO Запорізьким автозаводом. Іржавіє широка колія з Кривого Рога до Славкова. Хто зацікавлений у цьому зволіканні?

Додаймо до цих перших завдань останній проєкт Єжи Гедройця. Йдеться про відродження Гуцульщини. Українське Покуття, наші Бещади і Словацький національний парк є останнім забутим туристичним регіоном в Центральній Європі. Тільки спільними зусиллями можна довести його до розквіту. Якщо Польща візьметься за цю ініціативу і впорається з нею, то відкриє молоді всього континенту шлях до заповідника незайманої природи, а Україні – зелену дорогу до Європи.

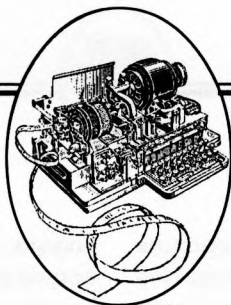
Бо саме про це передусім і йдеться. Прокласти Україні шлях до Євросоюзу – ось що має бути неодмінним завданням для кожного польського уряду. Уже перші кроки на цьому шляху повинні переконати українців – і росіян, саме так, росіян! – що польський сусід дбає не про власне домінування, і не тільки про власну вигоду.

Грудень 2004

 gazeta
wyborcza

Проф. Єжи Помяновський (нар. 1921) – філолог і славіст, викладав в університетах у Барі, Флоренції, Пізі. Багаторічний співробітник паризької «Культури». Перекладач (зокрема творів Бабеля, Булгакова і Солженицина) та есеїст («Магнітний полюс», «Руський місяць з заком», «На Схід від Заходу»). Головний редактор щомісячного журналу «Новая Польша».

Опублікована тут розмова буде надрукована в книзі Із Хруслінської і П'єтра Тими «Багато обличчій України», яка незабаром вийде у Видавництві ім. Марії Склодовської-Кюрі (Люблін).

Віктор Кулерський

ХРОНІКА (ДЕЯКИХ) МИНУЛИХ ПОДІЙ

«Президент Александр Кваснєвський про вибори в Україні: «Нам повинно залежати на тому, щоби вибори були справді чесними і щоби кандидати мали однаковий доступ до засобів масової інформації (...) Польща робить те, що їй повинна робити: закликає міжнародну громадську думку до дій на користь вільних демократичних виборів в Україні. Хто їх виграє – залежить від волі українців, і ми, звісно, вшануємо цю волю і співпрацюватимемо з обраним президентом України» (*«Rzeczpospolita»*, 9 листопада 2004).

«Представник Ради Європи, міністр закордонних справ Влодзімеж Цімошевич оцінив перший тур українських виборів як «крок назад». Під час зустрічі в Києві Віктор Ющенко показав йому готові фальсифікати виборчих протоколів, завчасно підготовані до другого туру. Ющенко сказав: «Україна потребує стратегічного партнера, такого, як Польща». Цімошевич шкодував, що не міг зустрітися з Януковичем і Кучмою. Проте ці політики воліли зустріч із Путіним». (*«Gazeta Wyborcza»*, 13-14 листопада 2004).

«Завдяки заходам польської дипломатії Європейський Союз закликав Україну до проведення «вільного й чесного» другого туру президентських виборів» (*«Tygodnik Powszechny»*, 14 листопада 2004).

«Прем'єр Марек Белька брав участь у закритій для преси зустрічі з представниками парламентських фракцій, під час якої було обговорено питання про ситуацію в Білорусі та Україні. Після закінчення зустрічі говорилося зокрема про те, що Польща зі свого бюджету підтримуватиме демократичні ініціативи у східних сусідів» (*«Tygodnik Powszechny»*, 21 листопада 2004).

«В усій Польщі вчора відбулися «помаранчеві» (це колір української опозиції) маніфестації на підтримку Віктора Ющенко» (*«Gazeta Wyborcza»*, 20-21 листопада 2004).

«Майже 96 відсотків громадян України, які перебувають у Варшаві, обираючи президента своєї держави, під час другого туру віддали

свої голоси за кандидата від опозиції Віктора Ющенко. За Ющенко голосувало 1992 особи, тоді як за Януковича – 68» (*«Gazeta Wyborcza»*, 22 листопада 2004).

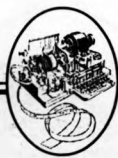
«Спостерігач за виборами в Україні від Європейського парламенту депутат Яцек Саріуш-Вольський: «Немає сумнівів, рівень фальсифікацій сягнув такого масштабу, що призвів до викривлення результатів виборів не на користь Віктора Ющенко» (*«Gazeta Wyborcza»*, 23 листопада 2004).

«Спостерігач за виборами в Україні від Європейського парламенту депутат Гражина Станішевська: «Сподіваюся, що Євросоюз нарешті зреагує на фальсифікацію виборів в Україні. Польські депутати неодмінно докладуть усіх зусиль, щоби так сталося» (*«Gazeta Wyborcza»*, 23 листопада 2004).

Анджей Леппер: «Я побачив в Україні, що настрої радше сприяли перемозі Ющенко. Тому перемога Януковича змушує замислитися» (*«Rzeczpospolita»*, 23 листопада 2004).

Міністр закордонних справ Влодзімеж Цімошевич: «Новини, які дійшли з Києва, вельми розчаровують. Я вдаюся тут до мови дипломатії, хоча й хотів би висловитися значно емоційніше. Те, що нас ставлять у ситуацію, коли ми мали б серйозно сприйняти повідомлення, що десь там на східній Україні явка на вибори перевищила 96 чи 98 % і тому чинний прем'єр виграє, протирічить здоровому глузду й ображає почуття елементарної чесності» (*«Gazeta Wyborcza»*, 23 листопада 2004).

«Александр Кваснєвський першим із президентів держав ЄС висловився на тему українських виборів: «Є серйозні підстави підозрювати, що вибори було сфальсифіковано», – сказав він. Тим часом Сейм забарвився у помаранчевий колір. У залі засідань деякі депутати махали помаранчевими прапорами і викладали перед собою апельсини. Більшість фракцій сказали «ні» тому, що відбулося в Україні. «Унія свободи», «Союз лівих демократів» (СЛД),

«Закон і справедливість», «Громадянська платформа» і «Польська соціал-демократія» ухвалили заяви по ситуації в Україні» (*«Gazeta Wyborcza»*, 24 листопада 2004).

«Київ зустрів овацією польських євродепутатів Єжи Бузека, Гражину Станішевську й Міхала Камінського. «Я вірю, що у вас усе вийде, як вийшло у нас за часів «Солідарності», – сказав колишній прем'єр-міністр Єжи Бузек на Майдані Незалежності. «Україна – Польща навіки!» – довго скандував після цього захоплений натовп (...). «Ми раді, що ви з нами, – сказав колишній міністр закордонних справ України та один із лідерів опозиції Борис Тарасюк. – Ви навіть не уявляєте, як ми розраховуємо на тверду підтримку поляків і польського уряду» (*«Gazeta Wyborcza»*, 24 листопада 2004).

Депутат Європарламенту Гражина Станішевська: «Я перебуваю під величезним враженням. Атмосфера дуже нагадує мені Польщу двадцять чотири роки тому, і я навіть розплакалася під час виступу перед демонстрантами на Майдані. Ще сьогодні вся наша делегація євродепутатів розповість у Європарламенті про те, що ми бачили в Україні. Ми мусимо мобілізувати Європу і світ, аби допомогти людям, котрі борються за правду (...). На мітингу я обіцяла, що ми будемо посланцями українців у Євросоюзі. Не можна дозволити вбити правду. Я від щирого серця бажаю українцям перемоги» (*«Gazeta Wyborcza»*, 24 листопада, 2004).

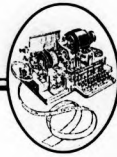
«На пропозицію польського депутата Яцека Саріуш-Вольського комісія закордонних справ Європарламенту закликала провести надзвичайне засідання, присвячене ситуації в Україні, яке відбудеться 1 грудня. Під польською пропозицією підписалося більш як сто депутатів із багатьох держав ЄС. Усім їм роздавали помаранчеві шалики. Комісія закордонних справ констатувала, що вибори в Україні сфальсифіковано, і що їх результати не можна визнати. На думку комісії, в українського народу не було можливості вільно обирати президента» (*«Gazeta Wyborcza»*, 25 листопада 2004).

На думку президента Александра Квасневського, російська політика щодо України «дуже послідовна ще від середини першого терміну повноважень президента Путіна. Така політика робить ставку на відновлення [російського]

впливу у нашій частині світу за допомогою вельми конкретних політичних та економічних дій і водночас – на те, аби переконати західних партнерів у тому, що вони повинні віддавати перевагу контактам з Росією над контактами з іншими державами регіону. Українське питання – це один із елементів дуже серйозних розбіжностей між Польщею та багатьма країнами Заходу» (*«Gazeta Wyborcza»*, 25 листопада 2004).

«За нашу і вашу свободу», – цими словами, вимовленими по-польськи, завершив свій виступ у Сеймі посланець Віктора Ющенка Борис Тарасюк (...). Він нагадав слова Єжи Гедройця про те, що незалежність України – це гарантія незалежності Польщі. «Український народ піднявся з колін і продемонстрував свою громадянську свідомість, одержав шанс і скористався з нього. Проте вибори було грубо сфальсифіковано», – сказав Тарасюк (...). Депутати влаштували йому овацію навстоячи. Аплодували представники всіх фракцій. Тарасюк отримав букет (помаранчевих) квітів. (...). Безпосередньо перед виступом Тарасюка Сейм ухвалив звернення до Верховної Ради України, в якому закликав українських депутатів: «Зробіть усе, що від вас залежить, аби перемогли правда, свобода й демократія» (*«Gazeta Wyborcza»*, 26 листопада 2004).

«Колишній президент Польщі, лауреат Нобелівської премії миру Лех Валенса з'явився вранці на київському Майдані Незалежності у товаристві іншої легенди польського підпілля – Збігнева Буяка. «Ви ведете важку боротьбу, але я бачу ваш ентузіазм і вірю, що ви переможете!» – говорив Валенса стотисячному натовпу. Натовп розмахував помаранчевими прапорами й транспарантами і дякував, скандуючи: «Валенса! Валенса! Польща! Польща!» А Валенса не приховував хвилювання і довго не полишав трибуну, закликаючи демонстрантів «дбати один про одного і не хворіти». Поряд із ним стояв Ющенко. Натовп несамовитів (...). Валенса благав опозицію не піддаватися на провокації. «Тому, що провокації, безсумнівно, будуть» (...). У той же час польські дипломати на чолі з колишнім послом Польщі в Москві Станіславом Цюсеком вели переговори з Кучмою, і отуючи ґрунт для візиту Александра Квасневського». (*«Gazeta Wyborcza»*, 26 листопада 2004).

«Розмова Валенси з Януковичем тривала сорок п'ять хвилин. Після неї Валенса вийшов зовсім у іншому настрої (...). «Це мене засмутило, – сказав він після зустрічі. – Я дуже боюся, що влада може відповісти провокацією. На боці опозиції все більше людей, але супротивники теж зосереджують сили» (*«Rzeczpospolita»*, 26 листопада 2004).

«П'ютр Дзедушицький, колишній шеф протоколу Валенси, супроводжував його у поїзді до Києва і брав участь у переговорах: «Наш президент (Валенса) попередив його (Януковича) про відповідальність, яка лягатиме на нього у разі заворушень. Насамкінець запропонував зустрітися безпосередньо з Ющенком. В принципі, Янукович уже був погодився, але несподівано увійшла секретарка і повідомила, що телефонує Путін. За десять хвилин наш співрозмовник повернувся у зовсім іншому настрої. Вже не було й мови про зустріч із Ющенком. Натомість він застеріг, що тисячі шахтарів їдуть до Києва, аби дати відсіч опозиції. Ще він сказав одну дивну річ: «Я проти насильства, але не можу вплинути на свій штаб» (*«Rzeczpospolita»*, 1 грудня 2004).

«Рух на польсько-українському кордоні завмирає. Польські водії не хочуть застрягнути в Україні через блокаду і всезагальні страйки. Натомість українці воліють не виїжджати закордон, бо не знають, до якої держави їм доведеться повертатися» (*«Rzeczpospolita»*, 26 листопада 2004).

«У багатьох містах Польщі, зокрема у Катовіце, Лодзі, Гдині, Варшаві, Кракові й Бидгощі пройшли «помаранчеві» демонстрації солідарності. Більш як 60 місцевих газет виступило із закликком підтримати український народ, а у своїх логотипах використали помаранчевий колір» (*«Gazeta Wyborcza»*, 26 листопада 2004).

«Конференція єпископату Польщі оголосила 5 грудня днем молитов за Україну. «Єпископи висловлюють надію, що близький нам український народ зможе вільно виразити свою національну тожсамість у дусі правди, демократії та справедливості», – говориться в комюніке Конференції» (*«Gazeta Wyborcza»*, 27-28 листопада 2004).

«Після цілоденних драматичних переговорів за участю Александра Квасневського і голови дипломатії ЄС Хав'єра Солани, які тривали впродовж усього дня, відбулася зустріч за «круглим столом». Після 18.00 у Маріїнському

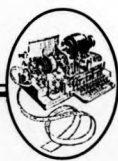
палаці, резиденції президента в центрі Києва, за стіл сіли Леонід Кучма, Віктор Янукович, Віктор Ющенко, Володимир Литвин, президенти Польщі та Литви Александр Квасневський і Валдас Адамкус, Хав'єр Солана, генеральний секретар ОБСЄ Ян Кубіш і спікер російської Думи Борис Грізлов. Після переговорів радник президента Польщі з питань східної політики Станіслав Цьосек сказав: «Один Бог відає, що буде далі. Це тільки початок, але найголовніше вже зроблено» (*«Rzeczpospolita»*, 27-28 листопада 2004).

З інтерв'ю зі Станіславом Цьосеком: «Президента Квасневського запросили обидва табори. Ми підтримували добрі стосунки і з президентом Кучмою, і з опозицією. Завдяки цьому в Україні до нас відчувають довіру. Люди вірять, що ми бажаємо українцям добра. І це відчувається на кожному кроці (...). Якби наша східна політика була неправильною, ми, безсумнівно, не одержали б такого запрошення» (*«Rzeczpospolita»*, 2 грудня 2004).

Віктор Ющенко: «Кілька днів тому, під час нічної розмови з президентом Квасневським я сказав йому, що нічого не можна зробити без посередників. А посередником може бути лиш той, кому довіряєш. Такою довірою користуються в Україні Польща та польські політики. Тому на наше прохання вони взяли на себе це завдання. Українці мусять вирішити свої проблеми самотужки, але посередники допомогли нам визначити форму переговорів і сісти за стіл» (*«Rzeczpospolita»*, 30 листопада 2004).

«В суботу й неділю практично у всіх великих польських містах відбулися демонстрації на підтримку Віктора Ющенка та української опозиції. Вулиці затопили помаранчеві стрічки, повітряні кульки та транспаранти» (*«Rzeczpospolita»*, 29 листопада 2004).

«Делегація польських парламентарів на чолі з маршалом Сейму Юзефом Олексі зустрівся в Києві з Леонідом Кучмою, Віктором Ющенком та Віктором Януковичем. Двоє польських депутатів не брали участі у зустрічі з Януковичем. «Для нас [ця зустріч] була би своєрідним визнанням політика, відповідального за фальсифікацію виборів. Тому наша відсутність була свідомою,» – сказав один із них». (*«Rzeczpospolita»*, 30 листопада 2004).

«Томек, студент-хімік із Кракова: «Якось я захотів сфотографуватися з людьми, котрі тримали прапор УПА (Української повстанської армії), яка колись воювала і з поляками. Вони не вагаючись погодились, а потім запитали, чи знаю я, що це за прапор. Я відповів, що, звичайно, знаю. А вони мені на те: ненависть між поляками та українцями – це вже далеке минуле, і що тепер ми найкращі друзі. Вже тільки заради цієї фрази варто було сюди приїхати» (*«Gazeta Wyborcza»*, 30 листопада 2004).

«Беручи участь у розв'язанні конфлікту в Україні, Польща виступила на захист не тільки європейських стандартів і принципів справедливості, а й інтересів власних та всієї Центрально-Східної Європи. Інтересів, суперечливих інтересам Росії, так як вони сьогодні формулюються в Кремлі. І ми не боїмося говорити про це вголос. Ми називаємо речі своїми іменами. Це дії не проти Москви, а – повторюю – на захист власних, чітко артикульованих аргументів. Тільки завдяки такій постановці питання, ми можемо розраховувати на дійовий, а не позірний – нерідко й двозначний – діалог (...). Мєрошевський та Гєдройць ясно сформулювали ієрархію інтересів Польщі щодо Москви: хороші стосунки з Росією, але не за будь-яку ціну, і вже напевно не коштом наших безпосередніх сусідів і, передусім, України. Може, це вперше в такому вимірі наші політики – незалежно від ідеологічного забарвлення – застосували її на практиці. І слава їм за це» (Славомир Поповський, *«Rzeczpospolita»*, 30 листопада 2004).

«Якщо ми дозволимо Росії безкарно розправитися з Україною, розколоти її й жбурнути на коліна, наступними можемо бути ми» (Пьотр Вежбицький, *«Gazeta Wyborcza»*, 1 грудня 2004 року).

Голова «Польської соціал-демократії», колишній маршал Сейму Марек Боровський, звертаючись до депутатів Бундестагу, сказав: «Не можна покласти інтереси будь-якої держави на вівтар стосунків із Росією» (*«Gazeta Wyborcza»*, 2 грудня, 2004 року).

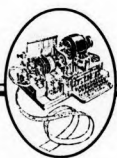
«Сорок тисяч примірників львівського «Високого Замку» зі спеціальним додатком – газетою «Rzeczpospolita» українською мовою – привезли вчора на київський Майдан Незалежності (...).

Демонстранти з ентузіазмом сприйняли «Rzeczpospolita», про яку говорили й зі сцени (...). У Львові та інших містах західної України «Високий Замок» разом із «Rzeczpospolita» розповсюджувався традиційно: за передплатою і через кіоски. «Багато людей, зокрема інтелігенції, телефонувало до мене і дуже хвалило цей задум, говорили про величезну радість від того, що поляки нас підтримали», – сказав головний редактор «Високого Замку» Степан Курпіль» (*«Rzeczpospolita»*, 1 грудня 2004 року).

«Як (...) оцінити дії закордонних посередників і насамперед Александра Кваснєвського, якому вдалося експортувати до України польський «круглий стіл»? Найпростішу відповідь на це питання дав (колишній) президент Лєх Валєнса, якого важко запідозрити в симпатіях до Кваснєвського. Він не тільки не сумнівався, що з Віктором Януковичем можна і треба розмовляти, але й ще до зустрічі з ним просто-таки демонстративно підкреслював свою неупередженість і бажання переконати обидві сторони конфлікту у необхідності пошуків мирного розв'язку. Поза тим, є багато доказів того, що дії обидвох президентів – колишнього й чинного, Валєнси й Кваснєвського – були скоординованими. І слава їм обидвом за те, що в такий важливий для України момент вони змогли піднятися понад особистими образами» (Славомир Поповський, *«Rzeczpospolita»*, 2 грудня 2004).

«Колишній прем'єр-міністр Єжи Бузек представив у Києві чотири умови врегулювання кризи, запропонованих Європарламентом: 1) розв'язання кризи без застосування сили; 2) збереження територіальної цілісності України; 3) проведення переголосування другого туру, але без фальсифікацій і без можливості голосувати за відкріпними талонами; 4) забезпечення обидвом кандидатам рівного доступу до ЗМІ. Крім Єжи Бузека у складі делегації Європарламенту до Києва прибули, зокрема, Яцєк Саріуш-Вольський, Марєк Сівець, Гражина Станішевська і Міхал Камінський» (*«Gazeta Wyborcza»*, 2 грудня 2004).

«З самого ранку Солана, Кваснєвський і президент Литви Валдас Адамкус були вже в Києві. Вони зустрілися в польському посольстві, а відтак разом із Віктором Ющенком і Віктором Януковичем [вдруге] провели переговори за «круглим столом». На переговорах були присутні також президент Леонід Кучма та міністр

закордонних справ Польщі Влодзімеж Цімошевич. Увечері до них долучився спікер російської Державної Думи Борис Гризлов» (*«Rzeczpospolita»*, 2 грудня 2004).

З інтерв'ю з президентом Александром Квасневським: «Редакція: «Кучма вранці говорить одне, а вдень уже зовсім інше». Александр Квасневський: «Але ми підписали комюніке – і після першого засідання «круглого столу», і після другого. Я вважаю, що положення комюніке є обов'язкові. Ухвалено в середу заяву я попросив підписати самого Кучму. А там написано: ми відмовляємося від застосування сили, провадимо політичний діалог, робимо все можливе для збереження територіальної цілісності України. І головне: чекаємо на рішення суду, тоді як експерти обговорюють терміни» (*«Gazeta Wyborcza»*, 3 грудня 2004).

Мирослав Попович, професор Києво-Могилянської академії, директор Інституту філософії Національної Академії наук України: «У подіях в Україні західні посередники відіграють ключову роль. Вони врівноважують політичну ситуацію. Завдяки міжнародному тиску президентові Леоніду Кучмі доводиться дотримуватись обіцянок, під якими він власноруч підписався. А надто позитивно я оцінюю роль у цих переговорах Польщі та президента Александра Квасневського, який користується довірою української політичної еліти. Добре і те, що представники Заходу залишаються об'єктивними» (*«Rzeczpospolita»*, 6 грудня 2004).

«Я поділяю радість українців», – сказав (...) президент Квасневський (після вердикту українського Верховного суду про повторне проведення другого туру виборів). Разом із главою дипломатії ЄС Хав'єром Соланою та президентом Литви Валдасом Адамкусом Квасневський був медіатором під час тижневих переговорів, в результаті яких було досягнуто домовленість про переголосування» (*«Gazeta Wyborcza»*, 4-5 грудня 2004).

«В Україні триває революція, прекрасна революція, подібна до польського Серпня 80-го чи до «оксамитової» революції в Чехословаччині» (Марцін Босацький, *«Gazeta Wyborcza»*, 4-5 грудня 2004).

Український публіцист Володимир Павлів: «Українців приємно здивувала пряма підтримка з

боку Польщі. Зусилля польської дипломатії, виступи польських євродепутатів на мітингах у Києві, присутність та активність на виборах сотень спостерігачів із Польщі, зацікавленість польських ЗМІ – все це зближає наші народи більше, ніж проголошені впродовж останнього десятиріччя примирливі заяви президентів обидвох держав. Ми не забудемо того, що зробили для нас поляки» (*«Newsweek Polska»*, 5 грудня 2004 року).

«Перший транспорт із допомогою, підготований отцями-василіянами із греко-католицької парафії, що на вулиці Медовій у Варшаві, було відправлено в Україну тиждень тому і через Дрогобич доставлено до Києва. У вівторок буде відправлено наступний вантаж» (*«Gazeta Wyborcza»*, 7 грудня 2004).

«Великовантажний автомобіль і фургон із теплим одягом, продуктами й ліками відправила на київський Майдан Незалежності міська рада Варшави. Рада міста виділила мільйон злотих на матеріальну допомогу Києву. Перша автоколона везе подарунки вартістю 270 тис. злотих. Невдовзі будуть відправлені наступні. «Це наша допомога і вияв підтримки цієї прекрасної революції», – сказав президент польської столиці Лех Качинський» (*«Rzeczpospolita»*, 7 грудня 2004).

Заступник голови Європарламенту Януш Онішкевич: «Вибори в Україні об'єднали Польщу. Ну, майже всю, бо від загальної, мало не пристрасної підтримки чудового демократичного зриву українського народу чітко відмежовуються кола, пов'язані з «Лігою польських родин» і «Самообороною». Така підтримка має кілька поважних причин. По-перше, це пам'ять про історичні сув'язі між нашими народами і спогади про часи «Солідарності». По-друге, переконання в тому, що в демократичній, стабільній, заможній Україні з добрим урядом зацікавлені не тільки ми, а й уся Європа. Ну і нарешті, усвідомлення того, що, у разі поновлення свого політичного панування та економічного контролю над Україною, у Росії виникне чудове поживне середовище для туги за втраченим міжнародним значенням, що загрожує поверненням Росії до імперського мислення» (*«Gazeta Wyborcza»*, 6 грудня 2004).

«Згідно опитування Лабораторії соціологічних досліджень, 48 % поляків позитивно оцінюють посередницькі дії президента Квасневського, тоді

як 31 % – негативно. 61 % опитаних симпатизують Вікторові Ющенку та опозиції, а 4% – Вікторові Януковичу і владі. 62 % виступають за підтримку Євросоюзом демократичних рухів у сусідніх країнах, 27 % проти цього. Роль Росії у подіях в Україні негативно оцінюють 67 % поляків, а позитивно – 8 %» (*«Rzeczpospolita»*, 10 грудня 2004).

«Ми виконали програму-мінімум», – заявив Александр Квасневський після третього раунду «круглого столу», який тривав упродовж шести годин. Цього разу було досягнуто домовленості про внесення змін у положення про вибори і про зміни у складі Центральної виборчої комісії. У переговорах брали участь Віктор Ющенко, Віктор Янукович, президент Леонід Кучма, а також закордонні медіатори: президенти Польщі та Литви Александр Квасневський і Валдас Адамкус, спікер російської Думи Борис Гризлов, генеральний секретар ОБСЄ Ян Кубіш і глава дипломатії ЄС Хав'єр Солана» (*«Rzeczpospolita»*, 7 грудня 2004).

«Парламент ухвалив комплексний пакет законів. Більшість українських політиків, а також закордонні учасники «круглого столу» з радістю прийняли результати голосування. «Місія міжнародних медіаторів завершилась успіхом», – прокоментував цю подію Александр Квасневський» (*«Rzeczpospolita»*, 9 грудня 2004).

Колишній міністр закордонних справ України Борис Тарасюк: «Я вважаю, що третій раунд «круглого столу», який відбувся в понеділок, став переломним. Ця зустріч наочно показала Кучмі, що він перебуває в ізоляції, і що міжнародні медіатори не поділяють його поглядів. Я не згоден із тими, хто критикує Квасневського. Польський президент на це не заслуговує» (*«Gazeta Wyborcza»*, 9 грудня 2004).

Збігнев Буяк, який прибув в Україну разом із Лехом Валенсою і пробув там два тижні: «Шапку з голів перед медіаторами! Це повна перемога (...). Ющенко зробив ставку на розв'язання кризи на основі права та конституції. Це надзвичайно важливо» (*«Gazeta Wyborcza»*, 9 грудня 2004).

«Донедавна польські дипломати у справах, пов'язаних з можливістю вступу України до Європейського Союзу, були самотніми. Зараз за «європейську перспективу» для України виступають Чехія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, а скандинавські країни хочуть

якнайшвидше розвинути контакти з Україною. Міністри закордонних справ Польщі та Німеччини представили на засіданні Ради ЄС спільну стратегію розвитку стосунків з Україною, яка виходить за межі щойно ухваленого стандартного плану дій» (*«Rzeczpospolita»*, 10 грудня 2004).

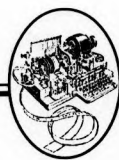
«Мільйони поляків переживали боротьбу вільних українців за переголосування другого туру виборів. Обнадіює масовість, із якою поляки підтримали українську Помаранчеву революцію. Сотні тисяч людей носять помаранчеві стрічки, беруть участь у численних демонстраціях чи просто уважно слідкують за телевізійними репортажами з Києва» (*Пьотр Семка, «Rzeczpospolita»*, 9 грудня 2004).

«Антипатія поляків до українців зменшилася від 51 % у вересні 2003 року до 34% у грудні 2004 року. У той же час симпатія зросла від 19 до 29%, а байдуже ставлення від 24 до 32 % – згідно з опитуваннями Центру досліджень громадської думки» (*«Gazeta Wyborcza»*, 14 грудня, 2004).

Александр Квасневський: «У кожному разі, треба викричати так, щоби почув увесь світ: на карті Європи з'явився новий суверенний громадянський та політичний суб'єкт. Українець – це не перефарбований советський росіянин. Він не дозволить панувати над собою за допомогою чудес над [виборчими] урнами. Зв'язки України з Росією не підлягають сумніву. 22 % мешканців України – це етнічні росіяни. Українська революція – серйозна тема для розмов у Москві» (*«Polityka»*, 11 грудня 2004).

«Над Майданом майорять десятки польських прапорів. Щодня їх більшає. Це важливо для українців. Коли я йшов вулицею зі своїм маленьким прапорцем, до мене долітали уривки розмов: «Дивися, з Польщі, вони теж з нами, дякуємо». І слова, які тут знає кожен: «Jeszcze Polska nie zginęła». Може, тому, що наші гімни мають подібний початок? Але не тільки тому. «І нас, і їх не щадили завірюхи історії», – говорить Андріана з Перемишля, яка приїхала до Києва за покликком серця. Вона вважає, що тепер українці дивляться на нас інакше» (*Вітольд Шабловський, «Tygodnik Powszechny»*, 12 грудня 2004).

«Нині, у грудні 2004, на наших очах вершиться історія, яка, може, стосується нас іще більше, ніж наш власний злам (1980-1989 р.р.). Ми дивимося на

українців, які на морозі борються за свої права і гідність, з поблажливою симпатією: у них є власна чудова солідарність, але вони ще не знають, що у них, як і у нас, настане час не-солідарності: чвар у вищих ешелонах і темних махінацій у кабінетах влади (...). Чи зможе нинішня Польща мудро, зі зрозумінням історичних особливостей, простягнути Україні руку допомоги? Адже йдеться не про поділ цієї країни чи долучення її до Польщі, а про її об'єднання із Заходом. Чи вдасться нам переконати в цьому повільний Євросоюз? Не знаю. Але мені дуже хотілося б відповісти на це питання позитивно» (Єжи Сурди́ковський, «Newsweek Polska», 12 грудня 2004).

«Джерела, сенс і цілі Помаранчевої революції такі ж, як і у нашої «Солідарності» (...). Йдеться про радикальну зміну урядової системи й культури політичного життя. В цій культурі джерелом моральної сили є незастосування насильства. Уособленням цієї революції став Віктор Ющенко, в Польщі ним був Лех Валенса (...). Зараз в Україні, як і колись у Польщі, йдеться про побудову держави для громадян (...). Українці є зразковими adeptami європейської школи демократії й громадянського суспільства (...). Більшість моїх співрозмовників з Майдану, з наметового містечка відвідали країни Західної Європи, працювали там, навчалися. В Україні є мільйони громадян, які на власні очі побачили, як можна втілити свою свободу в державні інституції й політичну культуру (...). Європа мусить усвідомити, що вже сказала «А», впускаючи мільйони українців на свою територію (...). Тепер час сказати «В». Треба випустити цих громадян із чільної колони демократії на європейський Майдан Незалежності» (Збі́гнєв Буяк, «Gazeta Wyborcza», 13 грудня 2004).

«Світ, затамувавши подих, стежить за долею українського повстання проти зазіхань Путіна повернути Україну назад до колишнього обширу советської влади. Очевидно, що це головний привід втручання Росії в українські вибори (...). В тій суперечці ми зайняли слушну позицію, і мене приємно здивував той факт, що польське суспільство, часто аполітичне, виявило готовність енергійно підтримати кандидата від опозиції, себто Віктора Ющенка. Адже йдеться не про те, котрий із українських кандидатів стане президентом, а про те, чи зможе Росія приєднати Україну у таким

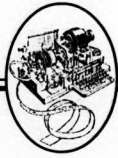
чином вступити на шлях відбудови домініону. Мені прикро про це говорити, але хто не розуміє очевидної ролі цього конфлікту у новітній історії світу, не заслуговує називатися політиком» (Станіслав Лем, «Przegląd», 12 грудня 2004).

Близько 3 тисяч спостерігачів із Польщі допомагають проводити другий тур президентських виборів в Україні 26 грудня. Своїх представників надіслали зокрема: міністерство закордонних справ, «Громадянська платформа», «Закон і справедливість», «Унія свободи», «Польська місія спостерігачів», «Польсько-український форум», «Громадянський рух за вільну Україну». Є поляки і серед спостерігачів, висланих в Україну від ОБСЄ, Ради Європи і Міжнародної місії спостерігачів ЕНМО». (За «Gazeta Wyborcza» і «Rzeczpospolita» від 24-26 грудня 2004).

Вацлав Радзивілович із Києва: «Після підрахунку 99,72 % голосів, відданих в неділю в Україні, президент Александр Кваснєвський привітав по телефону Віктора Ющенка з перемогою у президентських виборах» («Gazeta Wyborcza», 28 грудня 2004).

«Коли ви боролись за свободу під прапорами «Солідарності», ми від щирого серця молились, аби вам пощастило, і разом із вами співали «Jeszcze Polska nie zginęła». Сьогодні ви в усій Польщі співаєте разом із нами: «Ще не вмерла Україна» і бажаєте нам успіху. За це кожному з вас, від імені всього українського народу – гаряче дякую. Наша боротьба за правду й демократію все ще триває...» – читаємо в листі до поляків, підписаному 41 визначними українськими діячами, депутатами Верховної Ради, політиками та інтелектуалами» («Gazeta Wyborcza», 24-26 грудня 2004).

На думку Петра Порошенка, голови бюджетної комісії Верховної Ради України, «величезна заслуга президента Кваснєвського полягає в тому, що в Україні не пролилася кров. Це мудрий чоловік. Не можу розповісти все, але вважаю, що він діяв дуже професійно. І в інтересах України. Польща залишиться для нас особливим партнером (...). Тепер ми дуже сподіваємося на те, що позиція Польщі пришвидшить і полегшить процес вступу України до ЄС. Ми знаємо, що Польщі залежить на сильній Україні. Польща хоче створити рівновагу між Заходом і Сходом

об'єднаної Європи. І у Варшаві розуміють, що 50-мільйонна, багата й розвинена українська держава дуже цьому сприятиме» (*«Gazeta Wyborcza»*, 31 грудня-1 січня 2004).

«Майже всі політичні сили в Польщі промовляли в один голос. Вперше за багато років колишній і чинний президенти – Лех Валенса й Александр Квасневський, – одноставно виступили за повернення правди і справедливості в Україну. На одній трибуні зустрічалися голови «Польської соціал-демократії», «Громадянської платформи», а також «Закону і справедливості». Опозиційні політики публічно схвалюють дії президента Александра Квасневського. Це дуже важливо, бо закордонна політика Польщі може бути дійовою тільки тоді, коли у провідних справах головні політичні сили промовлятимуть в один голос (...). Раптом виявилось, що ми можемо зробити з України тему номер один в Євросоюзі. Польща вважає її локомотивом східної політики усього ЄС. Я ніколи досі не чув стільки компліментів на адресу Польщі, скільки почув за останні дні» (Адам Даніель Ротфельд, віце-міністр закордонних справ РП, *«Gazeta Wyborcza»*, 23 грудня 2004).

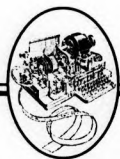
У католицький Святий вечір на київському Майдані Незалежності з'явився Вальдемар Фридрих, «Майор» Помаранчевої альтернативи, яка у 80-ті роки «помаранчевими» глумами боролася з комуністичною владою в Польщі (...). Майор мав для українців конкретну політичну пропозицію: «Володимир Путін обіцяє надати їм право на подвійне громадянство: українське та російське. А ми запропонуємо їм українське та польське громадянство. Тоді вони зразу одержать право на безвізовий в'їзд до Європи, на роботу в Європі. І тоді ми побачимо, чи виберуть вони Польщу, а чи Росію» (Вацлав Радзивілович, *«Gazeta Wyborcza»*, 27 грудня 2004).

З інтерв'ю з президентом Александром Квасневським: «Польська присутність на Майдані Незалежності під час Помаранчевої революції залишиться в пам'яті обидвох народів і відіграє таку саму роль, як і польська допомога для Будапешта 1956 року, чи вияв солідарності [з боку інших] щодо Польщі 1980 року, а також після 13 грудня 1981 року (...). Але варто пам'ятати, що цей ланцюг історичних подій почався раніше. Хоч би й тоді, коли Польща першою визнала

незалежність України. Потім, коли ми вже увійшли до Євросоюзу й запровадили безплатні візи для українців, вони відповіли подібним жестом – узагалі ліквідували візи для поляків. Таких прикладів можна навести більше (...). На сході України до Польщі ставляться гірше (...). Ці регіони великою мірою підлягають впливам російських ЗМІ, які однозначно висвітлюють її посередницьку місію як кампанію західного світу чи безпосередньо Сполучених Штатів. Це очевидна дурниця: нам залежало не на тому, щоби виграв той чи інший кандидат, а на тому, щоби перемогла демократія і щоби ми жили в світі, в якому «так» виборців означає «так», а «ні» означає «ні» (...). Під час української кризи я розмовляв із Бушем, Шираком, Шрьодером, головою ЄС Балкененде, з британським прем'єром Блейром, з канцлером Австрії та з президентом Чехії – з усіма, хто мусив зрозуміти цю проблему і міг надати підтримку. Це було можливо лише тому, що світ прислухається до думки Польщі в українському питанні, цінує нашу компетентність і заангажованість» (*«Tygodnik Powszechny»*, 16 січня 2005).

Олег Рибачук, близький соратник Віктора Юшенка, про роль президента Александра Квасневського: «Якби він приїхав на кілька днів пізніше, перебіг подій міг би бути зовсім інакшим». Він не уточнив, яким саме, але дав зрозуміти, що йдеться про застосування сили. Рибачук під час свого візиту до редакції *«Rzeczpospolita»* дякував полякам, які приїхали на Майдан Незалежності і разом із українцями поселилися в наметовому містечку, а також польським політикам і польським ЗМІ, котрі підтримали Помаранчеву революцію (За *«Rzeczpospolita»*, 13 січня 2005).

«Прошу прийняти вирази сердечної подяки за участь у справі зміцнення демократії в Україні», – сказав під час вчорашньої зустрічі, на якій було підбито підсумки місії поляків в Україні, посол України в Польщі Ігор Харченко. На думку [польського] міністра закордонних справ Адама Ротфельда, найбільшим успіхом є те, що не дійшло до кровопролиття. Люди, залучені в українські події, одноставно визнали, що на цьому їхня діяльність не може завершитися. Ще в січні почне працювати програма польсько-українського обміну «Ініціатива Ризом» (*«Rzeczpospolita»*, 14 січня 2005).

Юлія Тимошенко: «У мене склалось таке враження, що революція огорнула не тільки Україну, але й українсько-польські стосунки. Правду кажучи, ми здійснили цю революцію разом, бо на Майдані Незалежності було багато поляків. Нас підтримували польський уряд і президент, фактично, все суспільство. Сьогодні це важлива й прекрасна карта в історії наших взаємних стосунків» (*«Newsweek Polska»*, 16 січня 2005).

«Під час Помаранчевої революції у стосунках між Польщею та Україною сталися великі зміни. Усі ми в Україні бачили, скільки поляків приїхало на київський Майдан Незалежності, якою надзвичайною була міжнародна підтримка Польщі. Це вплинуло на всіх мешканців України (...). Коли я проводив спільну майстерню для польських та українських студентів, виявилось, що історичні конфлікти не мають для них жодного значення», – говорить професор Анатолій Романюк зі Львівського університету й Вищої школи міжнародних досліджень у Лодзі (*«Gazeta Wyborcza»*, 29-30 січня, 2005).

«Президент України Віктор Ющенко зустрічався з прем'єром Марекком Белькою і з президентом Александром Кваснєвським. Він підтвердив, що вже в квітні буде вирішено питання [польського] Цвинтаря Львівських Орлят (полеглих у 1918-1920 р.р.). «Рука, простягнута до злагоди, не може зависнути в повітрі», – говорить президент України. Разом із прем'єром Белькою Ющенко заявив про мету повернення нафтопроводу «Одеса-Броди» у західному напрямку, як це й було заплановано раніше. А джерелом нафти можуть стати поклади в Казахстані. Деталі буде узгоджено під час лютневого візиту Бельки до Києва» (*«Gazeta Wyborcza»*, 27 січня 2005).

«Під час української Помаранчевої революції євродепутати з «Ліги польських родин» розповсюджували в Європейському парламенті анти-українські фальшивки, видруковані в Росії, які оскаржували прихильників Ющенка в... анти-семітизмі (...). Пересічному полякові легко зрозуміти, чому на користь Росії діють колишні апаратники ПОРП (Польської об'єднаної робітничої партії), натомість у голові не вкладається, що таким може займатись отець Тадеуш Ридзик*, який так і сипле фразами про

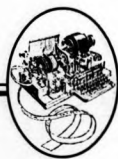
національні інтереси й захист релігії» (Пьотр Лісевич, *«Gazeta Polska»*, 15 грудня 2004).

«Під натиском Польщі вдалося внести до спільної декларації голів 25 держав ЄС запис про те, що «до сфери спільних інтересів Євросоюзу та України належить подальше налагодження політичних, економічних і культурних зв'язків» та визнання України «ключовим сусідом й партнером ЄС», а також заклик до Європейської комісії «представити шляхи зміцнення співпраці з Україною». За словами прем'єра Марека Бельки, «ще місяць тому ця справа нікого не цікавила, а зараз вона миттєво опинилась у центрі уваги винятково завдяки Польщі й Литві». (За *«Rzeczpospolita»* і *«Gazeta Wyborcza»* від 18-19 грудня 2004).

Міністр закордонних справ Влодзімеж Цімошевич оголосив про повернення до запропонованого Європейському Союзові плану, узгодженого в жовтні з міністром закордонних справ Німеччини Йошкою Фішером. У цьому плані пропонується: 1) завершення розмов про визнання за Україною статусу держави з ринковою економікою; 2) започаткування переговорів про вільну торгівлю; 3) спрощення візового руху; 4) приближення перспективи участі у спільному ринку і створення зони вільної торгівлі; 5) підписання трактату про стратегічне партнерство» (*«Gazeta Wyborcza»*, 28 грудня 2004).

На Світовому економічному форумі в Давосі президент Александр Кваснєвський сказав: «Ми мусимо підтримати Україну політичними контактами та інвестиціями». Він закликав європейські країни прочинити двері для української молоді, дати їй можливість навчання та одержування стипендій у вищих навчальних закладах Заходу. «Відкрийте Україну, яка для багатьох ще й досі є terra incognita», – закликав польський президент, заохочуючи до бізнесових і туристичних контактів з цією країною і до міжнародної солідарності з демократичною Україною. Клаус Шваб, засновник і голова Світового економічного форуму, повідомив про вступні координаційні розмови з Віктором Ющенком стосовно проведення в Україні спеціальної конференції за участю членів Світового економічного форуму» (*«Rzeczpospolita»*, 29-30 січня 2005).

* Тадеуш Ридзик – священник, директор католицького «Радіо Марія». Єпископат Польщі часто не погоджується з його радикальними поглядами та заангажованістю у політичне життя. Навколо «Радіо Марія» зосереджена значна частина ультра націоналістичних угруповань.

Президент Александр Квасневський: «Наша позиція щодо майбутнього розширення ЄС мусить бути однозначною: ми хочемо цього розширення, хочемо нових партнерів і готові до цього, хоча й розуміємо також, якими можуть бути наслідки [розширення]. Ми намагаємося якнайкраще використовувати досягнуте нами і допомагати наступним країнам, які увійдуть до структур Євросоюзу» («*Gazeta Wyborcza*», 21 січня 2005).

«Європейський парламент переважною більшістю голосів (467 – «за», 19 – «проти», 7 – утрималися) ухвалив резолюцію про можливість членства України в ЄС (...). Пройшли всі запропоновані поляками поправки. Вони закликають до: 1) спрощення візових формальностей для українців при їзді до ЄС; 2) визнання України державою з ринковою економікою; 3) підтримки прийняття України до Світової організації торгівлі. В резолюції йдеться також про необхідність «економічної та адміністративної підтримки реформ в Україні, зокрема про відчутне зростання фінансової допомоги». Ці поправки запропонував від імені право-центристських сил і польських депутатів Богдан Кліх із «Громадянської платформи» (Роберт Солтик зі Страсбургу, «*Gazeta Wyborcza*», 14 січня 2005).

«Прокладання для України шляху до Євросоюзу мусить бути постійним завданням кожного польського уряду. Вже перші кроки у цьому напрямку повинні переконати українців – і росіян, так-так, росіяни! – у тому, що польський сусід дбає не про власне домінування і не тільки про власну вигоду» (Професор Єжи Помяновський, «*Gazeta Wyborcza*», 29-30 серпня 2005).

«Польща – це перша країна, куди з офіційним візитом прибув міністр закордонних справ України Борис Тарасюк. «Я вибрав Польщу, бо хочу виразити вдячність її владі та польському народові за підтримку демократії в Україні, за допомогу в Помаранчевій революції», – сказав у п'ятницю у Варшаві Тарасюк». («*Rzeczpospolita*», 19-20 лютого 2005).

«Журналісти часопису «*Tygodnik Powszechny*» одержали нагороду «Золоте перо» для закордонного засобу масової інформації, який найкраще показував події Помаранчевої революції (...). Нагороду призначено українським Центром громадсько-політичних досліджень і мером міста Києва. На думку Центру –

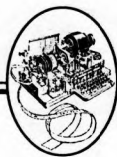
позаурядової організації, яка займається підтримкою незалежних ЗМІ – з усіх іншомовних видань під час Помаранчевої революції українці найохочіше читали саме «*Tygodnik*» («*Rzeczpospolita*», 3 березня 2005).

«Мар'ян Калуський, автор опублікованої вчора на інтернет-сторінці InoSmi.ru статті «Поговоримо про Україну щиро» вважає, що в інтересах Польщі є слабка, розколота й поділена Україна (...). InoSmi.ru – це відомий серед російських журналістів сайт (...). Він належить державному інформаційному агентству «РІА-Новости», наближеному до російського МЗС. InoSmi.ru подав як тему дня переклад статті Калуського з «*Tygodnik Powszechny*» (...). Однак стаття Калуського ніколи в «*Tygodnik Powszechny*» не публікувалась (...). «Це виглядає на дезінформаційну роботу Гліба Павловського, ідеологічного стратега Кремля й головного в Росії спеціаліста від чорного «піару», – говорить анонімний польський експерт з російських питань» («*Gazeta Wyborcza*», 18 березня 2005).

«Ярослав Огнєв, головний редактор InoSmi.ru: «Сталася помилка. Мені прикро. Найчастіше з'являються ті статті, які викликають зацікавлення нашого МЗС (...). Один із наших співробітників запропонував мені цей матеріал. Немає значення, хто саме» («*Gazeta Wyborcza*», 18 березня 2005).

«У п'ятницю, 18 березня, коли (...) ми намагалися протидіяти фальшивці – телефонували й висилали мейли зі спростуваннями до ЗМІ в Україні і в Росії, – несподівано перестала працювати наша електронна мережа. Інформатики ствердили, що було проведено масовану гакерсько-вірусну атаку на наш сервер. Знищення серверу вдалося уникнути, бо внутрішня інформаційна мережа редакції була швидко відтята від зовнішнього світу (...). Польські спеціалісти з російських питань вважають, що це була спроба «war network» – «мережевої війни». Тобто атака на нашу систему зв'язку (...). А може, не так атака, як попередження, бо якби це була справжня атака, комп'ютерної мережі часопису «*Tygodnik Powszechny*» вже не існувало б». (Малгожата Ноцунь, Анджеї Бжезецький, Войцех Петяк, «*Tygodnik Powszechny*», 27 березня 2005).

«На зустрічі у Варшаві представники Польщі, України та Європейської комісії прийняли рішення про відновлення робіт над прокладкою

трубопроводу «Одеса-Броди». Каспійська нафта має потрапити до Польщі вже у вересні, поки що залізницею. Було вирішено також, що Брюссель виплатить 2 мільйони євро консультаційній фірмі за підготовку документів, необхідних для запуску цих робіт» (Андрей Кублік, «Gazeta Wyborcza», 23-34 квітня 2005).

«Експорт польських товарів в Україну зріс 2004 року на 30,1 %, а імпорт з України – на понад 41 %. Польські фірми продали товарів на 2,3 мільярди доларів. Постачання сировини й продуктів з України до Польщі становили понад півмільярда доларів. Польські підприємці інвестували в Україні понад 192 мільйони доларів. Найбільшою подією була придбання Польським банком PKO SA паїв у банку «Кредитбанк-Україна». Українські інвестиції в Польщі значно скромніші, це близько 350 тис. доларів» («Rzeczpospolita», 12 квітня 2005).

«Президент України на два дні приїхав до Польщі. Вчора він зустрівся з президентом Александром Кваснєвським і прем'єром Марекком Белькою (...). Президенти заявили, що відтак контактами між двома державами опікуватимуться президентські комітети (...). У присутності обидвох президентів було підписано двосторонні угоди про взаємне визнання університетських дипломів і про співпрацю в галузі інформатики (...). «У квітні голови парламентів Польщі, Литви й України скличуть у Києві тристоронню парламентську асамблею», – заявив маршал Сейму Влодзімеж Цімошевич після розмови з президентом Віктором Ющенком. Перше засідання може відбутися в травні. До асамблеї увійде по десять представників кожного з трьох парламентів» («Gazeta Wyborcza», 12 квітня 2005).

Із інтерв'ю з президентом Віктором Ющенком: «Я поставив перед собою завдання вже цього року розв'язати всі польсько-українські суперечки, в яких уже встигла «вирости борода» (...). Ми мусимо покінчити зі старими суперечками, бо час узятися до нових спільних проєктів (...). Я захоплений досягненнями останніх 6-8 років. Ми довели, що можемо порозумітися. Бо ми є народами, стосунки між якими часто бували трагічними й складними. Може, досі їх було навіть більше, ніж добрих... Деякі з тих проблем усе ще актуальні. Але подивімось, як швидко розвивається наша економічна співпраця. Поза тим, я дуже високо ціную те, що робить Польща, а

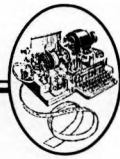
передусім, ваш президент, підтримуючи наші прагнення приєднатися до Євросоюзу» («Tygodnik Powszechny», 17 квітня 2005).

«Польсько-українське поєднання є унікальним прикладом у стосунках між двома народами» (Віктор Ющенко, «Rzeczpospolita», 4 квітня 2005).

«Про стосунки з Польщею президент Віктор Ющенко говорить у найвищому ступені схвалення: «Я переконаний, що потрібні дуже дурні політики, щоб їх зіпсувати» (...). Підтримка для України є позапартійною, а на додачу, глибоко закоріненою в польському суспільстві» (Януш Рейтер, голова Центру міжнародних досліджень, колишній посол у Німеччині, «Rzeczpospolita», 1 квітня 2005).

«Ю-щен-ко! Ю-щен-ко!» – скандували вчора на честь президента України студенти Варшавського університету. Віктор Ющенко відвідав студентів, аби подякувати їм за участь у демократичних змінах в Україні (...). Це саме молодь Варшавського університету та інших варшавських навчальних закладів з першого дня долучилася до Помаранчевої революції. Після фальсифікації виборів вони організували мітинги протесту перед українським посольством, закликали польських політиків до дій. Врешті майже 22 тисячі молодих людей з Польщі відмовилися святкувати Різдво в родинному колі і приїхали до України спостерігати за виборами. Студенти й запрошені гості з польських та українських позаурядових організацій влаштували Ющенкові овацію навістачи. Згодом кілька разів переривали його виступ оплесками. Присутній на зустрічі президент Александр Кваснєвський отримав свою порцію вигуків «Браво!» за медіаторську діяльність між демократичною опозицією і тогочасним президентом Леонідом Кучмою та прем'єром Віктором Януковичем» («Gazeta Wyborcza», 13 квітня 2005).

«З Варшави президент України поїхав на Підкарпаття. «Після того, як ми перегорнули карти польсько-української історії, треба попрощатися з минулим і йти далі, – звернувся він до кількох сот представників української меншини. – Я не хотів би, щоб минуле погіршило наші стосунки. Знаю, що в серці ще багато болю, але закликаю – а надто, моє покоління – дійти порозуміння, простягнувши одне одному руки, і творити нове життя». Перед

тим Ющенко разом із трьома тисячами українців з обох сторін кордону брав участь в освяченні каплиці над могилою Михайла Вербицького у Млинах. М. Вербицький у XIX сторіччі написав музику до українського гімну «Ще не вмерла Україна» («Він мешкав у Польщі...», «Gazeta Wyborcza», 13 квітня 2005).

«Рік України в Польщі офіційно розпочався в понеділок, а про його програму ми дізнаємося лише через місяць. Поки що мусимо задовольнитися гарно виданим польською мовою часописом «Україна», підготованим львівською інтелігенцією (...). Цей часопис не є спонсорованою з боку держави рекламою. «Україна» – це спонтанний проект групи львівських інтелігентів, здійснений з метою пропагувати свою країну в Польщі (...). Часопис, виданий накладом у 5 тис. примірників, буде доступним у кіосках і інституціях, які займаються співпрацею з Україною» («Gazeta Wyborcza», 13 квітня 2005).

«В Луцьку (...) в п'ятницю було скликано українсько-польсько-литовську парламентську асамблею. Головним завданням цього заходу є допомога Україні в інтегруванні з ЄС і НАТО. Декларацію про скликання асамблеї підписали голови парламентів: польського – Влодзімеж Цімошевич, литовського – Артурас Паулаускас, і українського – Володимир Литвин» («Rzeczpospolita», 14-15 травня 2005).

Прем'єр Юлія Тимошенко: «Ми завжди були незмірно вдячні Польщі за те, що вона щиро боронила демократію в Україні, і за те, що прокладає нам шлях до Євросоюзу. Просимо вас і надалі продовжувати робити те, що й досі. Це для нас надзвичайно важливо (...). Я вірю, що польський народ і польські лідери усім серцем і душею з нашим народом. Найкращим доказом цього був пісенний конкурс «Євробачення 2005», коли польські глядачі, єдині в усій Європі, масово голосували за перемогу нашої «помаранчевої» пісні. Це голосували люди, народ. А коли в Європі проводять анкетування й запитують, чи повинна Україна перебувати в ЄС, найбільше відповідей «так» звучить саме в Польщі. Наші країни, наші народи надзвичайно близькі одне одному» («Gazeta Wyborcza», 10 червня 2005).

«Прем'єр України Юлія Тимошенко брала участь у зустрічі держав Вишеградської групи. Прем'єри Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини запевнили

її у підтримці «європейських прагнень» України, а також висловилися за продовження ратифікаційного процесу конституції ЄС» («Tygodnik Powszechny», 19 червня 2005).

«Свято Європи. Тисячі варшав'ян беруть участь у великому святі на вулицях столиці. Цього разу разом із поляками святкували українці, німці й білоруси (...). Над демонстрантами маяв 300-метровий помаранчевий стяг єдності (...). Згідно з написами на транспарантах, ми «хочемо присутності України в ЄС» («Rzeczpospolita», 16 травня 2005).

«Після років суперечок і складних переговорів з українцями Цвинтар Львівських Орлят дочекався повторного урочистого відкриття. 66 років тому, в останній мирний день перед Другою світовою війною, на Цвинтарі Орлят спочивало 2 859 чоловік, головним чином полеглих у боях з українцями 1918-1920 р.р., а також під час польсько-більшовицької війни 1920 року. Багато кому з них не виповнилося й 18 років. Це саме їх називали «орлятами». Поховано там і трьох загиблих американських льотчиків, а також одного з шістнадцяти загиблих французьких піхотинців. Наприкінці 60-х років советська влада вирішила влаштувати на цвинтарі звалище. 34 роки тому туди завезли танки й бульдозери, які вирівняли терен і засипали його уламками. Нині, під час урочистого відкриття цвинтаря після його відбудови, президент Александр Квасневський сказав: «Поляки й українці, простягнімо одне одному руки над історією, над могилами (...). Відбудувати цвинтар удалося лише завдяки тому, що постала вільна й демократична Україна». Президент Віктор Ющенко відповів: «Довго і з великими труднощами українці й поляки йшли до великої правди, тож іще раз повторімо її вголос: без вільної України не буде вільної Польщі, і без вільної Польщі не буде вільної України (...). Нині українські та польські солдати пліч-о-пліч захищають мир і безпеку в різних регіонах і кутках світу (...). Наші народи бачать себе разом в об'єднаній Європі» (За «Gazeta Wyborcza» і «Rzeczpospolita» від 24 і 25-26 червня 2005).

Максим Стріха

УКРАЇНА, ПОЛЬЩА Й (ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА) ЄВРОПА

Сучасні україно-польські відносини народилися 2 грудня 1991 року, коли наступного ж дня після історичного Всеукраїнського референдуму Варшава (одночасно з Оттавою) першою зі світових столиць визнала нову незалежну державу. Потім ці відносини зазнали різних моментів: і «медовий місяць» часів раннього Кравчука й Валенси, й відчутне охолодження часів пізнього Кучми, коли навіть Квасневському почала видимо надокучати непередбачувана «багатовекторність» його київського приятеля. З'являлися в цих відносинах і серйозні «тіні з минулого» – проблема львівського Цвинтаря Орлят, чи відзначення 60-х роковин Волинської трагедії 1943-го. Бували й суттєві економічні тертя, як-от навколо купівлі металургійного комбінату «Гута Ченстохова» Індустріальним Союзом Донбасу. І все ж упродовж цих 14 років Польща залишалася, за великим рахунком, єдиним надійним стратегічним партнером України в Європі, щиро зацікавленим у перспективах української євроінтеграції.

Звісно, за тією впертістю, з якою Варшава виконувала роль адвоката Києва в Брюсселі, крилися не лишень альтруїстичні міркування. Навіть не надто обізнаним на тонкощах дипломатії було зрозуміло, що саме наявність сильної та ефективної осі Варшава-Київ надзвичайно зміцнює позиції самої Польщі, роблячи з неї визнаного регіонального лідера, здатного в перспективі перебрати на себе значну частину відповідальності за формування східної політики об'єднаної Європи. Врешті-решт, пригадую, як торік улітку в кулуарах одного з міжнародних семінарів відомий польський дипломат у пориві відвертості промовив: «Ми вже вклали стільки зусиль в Україну, що, якби та праця пішла на марне, ми виглядали б цілковитими ідіотами».

І українці (принаймні, ті з них, які сповідують європейські цінності й вірять у демократію – а таких, як виявилося в грудні 2004-го, є більшість, хоча й не надто велика) мають бути вдячні полякам за ті зусилля. Бо немалою мірою й завдяки ним кучмівська Україна все ж не зійшла остаточно на московську політичну орбіту, і в нас залишилися шанси (невизначені, та все ж шанси) на гідне європейське майбутнє. І немалою мірою завдяки самовідданим посередницьким зусиллям польських політиків на чолі з чинним президентом А.Квасневським стала можливою мирна передача влади на початку 2005-го. Історія не знає умовного способу, і все ж, якби не гранично чітка позиція Варшави, ймовірність масштабного кровопролиття в Києві на межі листопада-грудня 2004-го була б значно вищою.

Ще одним суттєвим наслідком подій Помаранчевої революції вже для самої Польщі стало величезне зростання симпатій поляків до українців – його чимало наших співвітчизників помітили навіть на побутовому рівні (зокрема – й мої три тітоньки, прості немолоді жінки, які без знання польської мови рушили вперше відвідати віднайдену могилу їхнього батька, що загинув 1945 року під Щеціном). Україна згуртувала принаймні в одному питанні майже весь польський політикум – хіба що за винятком ультранационалістів з «Ліги польських родин».

(В Україні ставлення до поляків так само назагал змінилося на краще, – хоч ці зміни, зі зрозумілих причин, торкнулися переважно західних і центральних регіонів. Але заупокійні служби по спочилому Іванові Павлові II в православних храмах Київського Патріархату могли, напевно, відбутися теж лишень після тектонічного струсу, якого зазнала суспільна свідомість у часи Майдану).

Сьогодні в Києві відбулася зміна еліт. У інавгураційній промові президент Ющенко окреслив нову мету державної політики – євроінтеграцію. Президент Квасневський був одним з найповажніших гостей на інавгурації українського колеги. Здавалося б, україно-польські відносини знову переживають медовий місяць.

Напрямки розвитку цих відносин так само зрозумілі – даліше обстоювання Польщею українських інтересів у Брюсселі, розвиток взаємовигідного економічного та гуманітарного співробітництва, спільна участь у створенні транспортних коридорів. Проте всі ці питання стоять на порядку денному вже багато років. І зрозуміло, що без вирішення нових стратегічних ідей медовий місяць рано чи пізно скінчиться, а стратегічне партнерство двох сусідів зазнає чергових випробувань. (Певні ознаки неузгодженості виявляються вже зараз. Скажімо, коли Варшава чомно відхилила українську пропозицію долучити Польщу до діяльності реанімованого об'єднання Грузії, України, Азербайджану й Молдови ГУАМ). А генерація таких ідей може ґрунтуватися лишень на усвідомленні спільності історичних долі двох сусідніх держав.

...Міланові Кундері належить знаменитий есей «Трагедія Центральної Європи». Він починається зі слів директора Угорського Телеграфного Агентства, розісланих по всьому світі після початку радянського вторгнення 1956 року: «Ми умремо за Угорщину й за Європу». Й надалі письменник переймається питанням: звідки в угорських демократів була тоді така певність своєї належності до єдиної європейської спільноти – хоч розрубаній тоді навпіл залізною завісою. Адже незадовго перед тим Конрад Аденауер стверджував, що «Азія зупинилася на Ельбі», а багато європейських інтелектуалів готові були погодитися з давнім крилатим висловом канцлера Меттерніха про те, що Азія починається за його садом, тобто десь на східних околицях Відня. Але героїчна боротьба угорців, поляків, чехів за свою свободу не лише закінчилася успіхом, але й зробила європейську єдність реальністю.

У своєму есеї Мілан Кундера не переймався долею українців. Для нього це була нація у минулому, навіки поглинута росіянами. Мабуть, тодішній європейський інтелектуал (виходячи з наявної у нього інформації) по-інакшому думати просто не міг. Проте наприкінці 1980-х Європа побачила: навіть на схід від західного кордону СРСР упродовж сотень кілометрів існує світ, відмінний від російського, який так лякав колись автора есею про трагедію Центральної Європи, світ, де послуговуючись цитатою з Кундери, «сміються, живуть і вмирають» майже як європейці.

І багато хто з учасників київського Майдану в листопаді-грудні 2004 року цілком міг би повторити слова «Ми умремо за Україну і за Європу» (вагомість цих слів анітрохи не менша від того, що цього разу, на щастя, вмирати під танками нікому не довелося). Дарма, що самі «справжні європейці» не поспішають допускати українців до своєї «уявленої спільноти» (надто перейнятої власними проблемами розширення й конституційного облаштування).

...Бенедиктові Андерсону належить класичне визначення нації як «уявленої спільноти». Важить не «голос крові» (про який охоче писали різної масті націоналісти, наближаючи таким чином жажіття II Світової війни), а свідомий вибір на користь саме цієї, а не іншої нації (часто – зовсім не панівної) – з її мовою, культурою, історичною традицією. Саме такий вибір зробив свого часу поляк Липинського і росіянина Донцова (при всьому їхньому неприйнятті один одного) переконаними українцями.

Але, поза всяким сумнівом, для того, щоб «уявити» себе нацією, люди потребують історичного, культурного, релігійного підґрунтя, яке їх єднати. Те ж саме стосується і наднаціональних конструктів. Об'єднана Європа наприкінці XX століття стала реальністю лише тому, що упродовж багатьох поколінь перед тим мешканці різних куточків континенту говорили про себе як про «європейців», оперували не визначеними точно, але інтуїтивно глибоко відчутими поняттями «європейська культура» і «європейські традиції».

Центрально-Східна Європа, користуючись цією термінологією, так само є «уявленою» спільнотою націй у тій частині континенту, де живемо й ми. На самісінькому початку 1990-х Збігнев Бжезінський сформулював загальні риси, що об'єднують такі різні посттоталітарні держави, як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Литва, Білорусь та Україна (іноді сюди зараховували й Румунію з Молдовою та Словенію з Хорватією, але ніколи – Болгарію й Сербію з Чорногорією та Македонією, що належать до зовсім іншої, балканської культурної традиції).

Центрально-Східну Європу, окрім комуністичного минулого, єднає тривале співжиття її націй у межах спершу Речі Посполитої, а згодом – «дуалістичної» Австро-Угорської монархії. І сьогодні галицька інтелектуальна сметанка (можна назвати низку прізвищ – від Андруховича до Юрка Прохаська) вельми пишається тим, що якихось дев'яносто років тому Львів належав до одного культурного простору не з Тамбовом і Томськом, а з Віднем і Трієстом, – і вже тому російська «безберега азіатчина» начебто не могла лишити тут аж надто фатальних слідів (втім, останнє твердження можна поставити під сумнів, пройшовшись львівськими кав'ярнями із їхньою нав'язливою московською «попсою»). Але те, що «Україна – не Росія» – факт настільки очевидний, що його мусив визнати навіть колишній президент Леонід Кучма, назвавши так свою підсумкову книгу (чи, скоріше, погодившись із пропозицією тих, хто цю книгу писав насправді).

І коріння цього факту – в нашій належності до центральносхідноєвропейської культурної й політичної традиції. Привчені в радянських школах до того, що принаймні від 1654 року наша історія писалася в Москві, українці часто не помічають інших, неросійських сторінок свого минулого. А вони відчутні не лише на Галичині.

Навіть у Полтавщині й Чернігівщині, які до 1764 року були автономною державою Гетьманщиною, аж до утвердження більшовицької влади в звичайному праві зберігалися залишки норм Литовського Статуту. А українське Правобережжя політично російським стало взагалі аж наприкінці XVIII століття (натомість «цивілізаційно» російським стати так і не встигло).

Ми навіть в Україні забуваємо, що до 1793 року російсько-польський кордон проходив по ріці Ірпін, зовсім поруч із теперішньою міською межею Києва. А «саміт» Катерини II і Станіслава Понятовського відбувся 1787

року в Каневі – на тодішній польській території. Нарешті, першою книгою, надрукованою живою українською мовою, була не «Енеїда» Котляревського, видана 1798 року в Петербурзі, а таки уніатський «Почаївський Богогласник» 1791 року з теренів Речі Посполитої (чимало колядок із нього українці співають на Різдво ще й досі).

Оминаю тут ставлення тодішніх польських «еліт» до «української проблеми» – воно було нічим не краще за ставлення «еліт» російських. Але для нас важить інше – «закоріненість» Росії на більшості українських земель не була ані надто тривалою, ані надто глибокою. (Про це варто пам'ятати тим русофілам, які віднедавна палко переймаються проблемою відновлення в українських шкільних програмах курсу російської літератури. Принаймні на захід від Дніпра є аж ніяк не менші «історичні підстави» вимагати запровадження шкільного курсу літератури польської. І вже тому варто полишити дискусії і погодитися з вивченням літератур народів-сусідів у якісному інтегрованому курсі світового письменства, однаково шануючи і Пушкіна, і Міцкевича, і Шекспіра).

Культурна «роздвоєність» України на Схід і на Захід дозволяє їй говорити про свою належність до європейського простору аж ніяк не менше, аніж до простору євразійського. І в цьому сенсі причетність до Центрально-Східної Європи надзвичайно органічно прив'язує Україну до «ядра» Європи «справжньої» (стандартам якого ми поки відверто не відповідаємо – хоч не більшою мірою, ніж Румунія чи Болгарія, з «європейськістю» яких начебто вже погодилися).

Як політична спільнота Центрально-Східна Європа пережила свій короткий розквіт у першій половині 1990-х. Тоді проходили міжнародні конференції з перспектив формування особливого простору держав Міжмор'я. Інтелектуали різних країн регіону активно обговорювали те, що поєднувало наші нації в минулому й могло б поєднати їх у майбутньому – в ім'я спільної демократичної європейської перспективи. Багато, й назагал плідно, спілкувалися між собою політики.

Проте з другої половини 1990-х все змінилося. Більша частина Центрально-Східної Європи (включно із колишньою радянською Литвою) безповоротно рушила в Євросоюз. Білорусь обрала натомість шлях у «радянське минуле». Україна зі своєю «багатовекторністю» лишилася на геополітичних протяхах, – і з прикрою перспективою появи на її західному кордоні (після неминучого входження Польщі до Шенгенського простору) нової оксамитової за формою, але залізної за суттю завіси.

Відтак Центрально-Східна Європа почала зникати з нашої свідомості навіть термінологічно. Польща з Чехією і Угорщиною стали Європою Центральною, а натомість в Україні з Білоруссю з'явився шанс назавжди залишитися в Європі Східній (злидненій і другосортній). І тоді за певний час Центрально-Східна Європа може таки стати для нас лише пам'яттю, до того ж без будь-якого відображення в повсякденному житті.

А тим часом відродження Центрально-Східної Європи є вельми важливим для головних її суб'єктів. Для Польщі – бо незмірно підвищує її роль в об'єднаній «великій» Європі як визнаного лідера регіону з населенням у понад 100 мільйонів. Для України – бо дозволяє стати може напочатку й не надто потужним, але помітним і самостійним «європейським гравцем». Для Білорусі – бо залишає шанс (нехай навіть примарний) устрибнути в останній вагон європейського потяга тоді, коли огидний диктатор Лукашенко нарешті зійде з політичної сцени (а колиш це таки й станеться!).

Нарешті, відродження Центрально-Східної Європи мали б беззастережно вітати й усі ліберальні демократи в Росії – бо безпосереднє сусідство з цивілізованою частиною континенту дозволить цій державі бодай трохи наблизитися до європейських стандартів поваги до людської особистості. (Інша річ – реліктових ліберальних демократів у Росії збереглося зовсім небагато. Але навряд чи можемо сьогодні поділяти давнє прагнення Брандеса взагалі не знати російського світу й не відати про його існування).

Основні завдання у відбудові Центрально-Східної Європи лягають на Польщу й Україну – й наші еліти повинні бути свідомі своєї місії. Бо утриматися Центрально-Східна Європа може лише на «осі» Варшава-Київ. Прага, Братислава, Будапешт, Вільнюс та Мінськ можуть відіграти тут важливе, але, за великим рахунком, допоміжне значення.

Зміна київських еліт та конституційна криза Євросоюзу (який Варшава й Київ воліють бачити радше «Європою націй», аніж вельми гомогенізованою просто «єдиною Європою») створюють реальні можливості для виконання таких завдань – а водночас загартовують українсько-польське стратегічне партнерство, навіть у разі окремих прикростей, як-от непорозуміння щодо купівлі тієї чи іншої «Гути».

Максим Стріха – доктор фізико-математичних наук, письменник, керівник наукових програм Інституту відкритої політики.

Мирослав Маринович

ІВАН ПАВЛО II ТА УКРАЇНА

Обрання краківського єпископа Кароля Войтили Папою Римським у перший момент викликало серед частини українського діаспорного греко-католицького клиру почуття розгубленості й тривоги. Чи зможе папа-поляк переступити через давні історичні упередження щодо українців? Що принесе цей понтифікат для Української Греко-Католицької Церкви, уже й без того затиснутої в лещата ост політік? Сьогодні про ці тривоги згадують як про цілковитий курйоз – і не тому, що Папа впа в іншу крайність, тобто став дуже проукраїнським. Його душевна прив'язаність до своєї батьківщини Польщі була очевидною і для всіх видимою. Проте польське походження Папи не позбавило його вирозумілого й об'єктивного ставлення до інших народів. Кожен народ знайшов у його позиції визнання й пошанування, а в його серці – щедre джерело любові. Іван Павло II став вище понад усіма дріб'язковими розрахунками, а відтак увійшов у національну історію українців (а не лише в церковну історію греко- і римо-католиків України) як постать, що на зламі століть відіграла важливу роль у формуванні сучасної української нації.

Почати слід з ролі, яку Іван Павло II відіграв у падінні комуністичного ладу. Адже саме з цього починається головний перелік його звершень, які мали воістину глобальний вимір. Папа здолав комунізм наймогутнішою зброєю, яку тільки можна уявити, – силою самої правди. Своім понтифікатом він реалізував ту програму, яку свого часу окреслив Конрад Аденауер: «Подолати комунізм зможе лише переконане християнство». І ця переконаність линула від Папи уже з першого його заклик: «Не бійтеся!», який пронизав усі під'яремні народи струмом надії. Від полум'яного слова Кароля Войтили зайнялася польська «Солідарність», але енергія перетворення досягла і далеких уральських концтаборів, де, зокрема, українські політв'язні зустріли вістку про обрання нового папи з

цілковитим захопленням, а відтак сповнилися таких важливих для них віри й надії. (До речі, Папа Іван Павло II був єдиним церковним первосерархом, який прилюдно відгукувався на численні звернення цих в'язнів і згадував їхні імена під час ватиканських богослужінь).

Звичайно, історичні події мають свій темп і свій період визрівання, й українська земля стрепенулася лише через десятиліття. Але роль Івана Павла II в її «виході з комуністичної тіні» безсумнівна. Так справдилося пророцтво Юліуша Словацького про слов'янського папу, бо він дійсно «народи різні вивів із тіні в сяйво, де Бог».

На відміну від багатьох своїх попередників, Папа Іван Павло II добре розумів цивілізаційне значення київської християнської традиції. Цей висновок стає очевидним, коли прочитати його Апостольські Послання «Ідіть у світ» (1988), «Великий дар Хрещення» (1988), «Світло Сходу» (1995), а згодом і промови під час паломництва в Україну: «З Києва почало розквітати те християнське життя, що його виростило Євангеліє». Папа невтомно підкреслював євангелізаційну потужність київської традиції, в якій він сам особисто був замилюваний: «Київ у певному значенні відіграв роль «Господнього Предтечі» між численними народами, до яких, виходячи звідси, пізніше дійшла благовість спасіння». Це дало йому змогу не підмінювати її традицією московською, як це звично роблять на Заході.

Саме тому святкування 1000-ліття хрещення Руси-України у Ватикані відбулося у 1988 році таки за українським сценарієм, що виразно контрастувало з торжествами у Москві (мало того, планування урочистостей у Римі змусило радянську владу вдатися до безпрецедентного для себе кроку й запланувати відзначення ювілею й у своїй столиці). У Кремлі чітко усвідомлювали, що Папа не буде механічно підпорядковуватися імперіальному баченню історії церкви. Проте визнання Папою цивілізаційної ролі київської традиції не штовхало його до приниження

традиції московської. Тут проявилася та його риса, яку можна було виявити у багатьох інших ситуаціях: Папа володів надзвичайною здатністю вознести в пошані одних, не наступаючи спогорда на інших.

Ставши папою усіх католиків, єпископ Кракова отримав у спадок незагоєну історичну рану Української Греко-Католицької Церкви. За свою вірність Христовій правді й Римському Апостольському Престолові ця Церква перенесла в середині XX століття великі страждання, проте її мучеництво упродовж подальших десятиліть було майже невидимим, оскільки, своєю чергою, стало жертвою стереотипних еклезіальних схем і політичної кон'юнктури. З приходом Івана Павла II багато що почало мінятися, бо він розумів складні проблеми цієї Церкви краще, ніж будь-хто інший у тодішній Римській курії. Це стало очевидно вже з перших кроків нового Папи – з визнання ним святоволодимирового спадкоємства УГКЦ, з пошанування митрополита-мученика Йосифа Сліпого й спрямування до нього вже 1979 року офіційних листів, які відкривали перед Церквою нові можливості; з невизнання Папою легітимності Львівського псевдособору 1946 року, який буцімто добровільно ліквідував УГКЦ; з визнання помісності цієї Церкви та її самоврядного статусу, що проявилось, зокрема, у скликанні 1980 року Надзвичайного Синоду Єпископів УГКЦ.

Як духовний син Другого Ватиканського Собору, Іван Павло II безоглядно визнавав право людей на релігійну свободу. При цьому він не переводив греко-католиків у категорію «церковної аномалії», якій таке право слід було б відібрати (як це часто роблять деякі православні богослови). Тому саме успішним переговорам Івана Павла II з Михайлом Горбачовим у грудні 1989 року вірні цієї Церкви-мучениці завдячують офіційну легалізацію своїх громад. З того часу під впливом Папи Ватикан, а з ним і вся Католицька Церква щораз більше проникалися розумінням історичного болу греко-католиків, їхньої церковної свідомості та канонічного статусу.

Так, у 1991 році Ватикан дав згоду на повернення осідку Глави УГКЦ до історичної святоюрської катедри у Львові, а в 1992 році офіційно визнав державну незалежність України й спрямував до Києва Апостольського нунція. У

1995 році Папа оприлюднив свого Апостольського листа «Наближається день», в якому відзначив історичне та цивілізаційне значення Берестейської унії 1596 року та її органічність для київської традиції. Ці самі думки він висловив і через рік під час офіційного святкування ювілею Унії у Ватикані, наголошуючи, що «чотириста років тому єпископи Київської Церкви відновили єдність із Петровим Наступником і всією Вселенською Церквою, як це було за часів Володимирового Хрещення, коли Церква була єдина й неподільна». Тоді ж Іван Павло II визнав і єпископські свячення отців Любомира Гузара та Івана Хоми, які були хіротонізовані Патріархом Йосифом Сліпим іще 1977 року без згоди Папи Павла VI.

Звичайно, Іван Павло II не міг бути папою виключно для греко-католиків, а тому мистецтво балансів і допустимих компромісів стало визначальною прикметою його понтифікату. Це не раз викликало скарги з боку нетерплячих у середовищі греко-католиків, які дорікали Папі, скажімо, за зволікання з беатифікацією Слуги Божого Андрея Шептицького, митрополита Галицького, чи з визнанням патріархату Української Греко-Католицької Церкви. Проте дотеперішні нереалізованість цих сподівань не означає, що Папа залишався бездіяльним. Справи такого масштабу вимагають добре спланованого та устояного фундаменту, і саме його будівництвом упродовж тривалого часу займався Іван Павло II. Зокрема, 1995 року він поширив юрисдикцію Верховного Архієпископа та Синоду Єпископів УГКЦ на всю територію України, затвердив подальші рішення цього Синоду про створення нових структур Церкви, зокрема екзархатів на сході України, тощо.

Це дало важливі плоди: сьогодні у Ватикані й у Католицькій Церкві загалом вважаються самоочевидними чимало греко-католицьких аргументів, які до того треба було тяжко, а часом і безнадійно доводити. Зокрема, з церковної пам'яті уже не викреслити слова Папи, спрямовані до членів офіційної делегації УГКЦ під час останньої авдієнції: «Я поділяю Ваше закорінене також у канонічних і соборових приписах прагнення мати повний юридично-церковний устрій. Поділяю це як у молитві, так і в терпінні, очікуючи визначеного Господом дня, в якому я, як Наступник святого Апостола Петра, зможу підтвердити дозрілий плід Вашого церковного розвитку».

Зрозуміло, що головною земною причиною такого вичікування були єкуменічні міркування, а точніше – міркування міжцерковної дипломатії. Стосунки з Кремлем і Московською патріархією вимагали від Папи філігранної майстерності та уміння балансувати. Важливо було шукати таку модель єкуменізму, в якій діалог з Москвою означав би пошанування її духовності та впливів у сучасному християнському світі, проте не призводив би до підпорядкування її монополістським амбіціям, густо наявним на геополітиці. Не треба також забувати, що Папі доводилося рахуватися зі своїм оточенням та настроями в католицькому світі, оскільки розвиток УГКЦ інерційно спостерігався крізь призму можливої загрози стосункам Ватикану з Москвою. У цьому ракурсі існуючий статус кво сприймався багатьма на Заході як єдино можливий, а кожна спроба змінити його – як недопустима.

Яскравою ілюстрацією дипломатичної майстерності Івана Павла II було його паломництво в Україну влітку 2001 року, що стало водночас і кульмінаційним моментом у духовному єднанні українців з Папою. Це відбувалося у надзвичайно скрутний момент у політичному житті України, оскільки над нею нависла тінь автократизму та злочинності керівної еліти, що призвело до суттєвої міжнародної ізоляції нашої держави. Крім того, Кремль, а з ним і Московська патріархія чинили неймовірний спротив цьому паломництву, вбачаючи в ньому пряму загрозу своїм власним планам щодо України.

Проте Папа знову не дозволив політичним аргументам взяти гору над аргументами церковними та суто людськими і, приїхавши в Україну, возніс її народ та його християнську культуру на належне їм цивілізаційне місце. Знаменно, що тут знову проявився згаданий вище «почерк» Івана Павла II: християни в Україні були вшановані не всупереч Москві, а задля них самих. Ні в Києві, ні у Львові не прозвучало жодного негативного слова на адресу недоброзичливців Папи в Росії. Папа довів, що справжньою метою його візиту була не конкуренція з Москвою, як це представляли згадані недоброзичливці, а пошанування українського народу як такого: «Україно, Богом благословенна Земле!.. Ти виконувала й далі виконуваш важливе завдання у великій сім'ї слов'янських народів і європейського Сходу». До цього цивілізаційного завдання України

Папа відніс, зокрема, її «особливе покликання бути межею та дверима між Сходом і Заходом».

Одразу ж після прильоту до Бориспільського аеропорту Іван Павло II проголосив традиційну для свого понтифікату покаянну формулу: «Прохаючи прощення за помилки, вчинені у далекому й близькому минулому, й ми, з нашого боку, запевняємо прощення за заподіяні нам несправедливості». Згадаймо, противники приїзду Папи в Україну невтомно перелічували кривди, що їх насправді чи буцімто зазнав український народ з боку католицизму. Коли ж прозвучали цитовані слова Папи, усі ці історичні «векселі» перетворилися на мізерні папірці, які лише принижували тих, хто їх пред'являв. На тлі цього покаяння твердження інших християн-некатоликів, що їм буцімто «немає в чому каятись», виглядали духовно бідними й по-євангельськи сумнівними.

Паломництво Івана Павла II дало йому можливість донести до українського народу кілька надзвичайно важливих істин. Так, Папа нагадав можновладцям про їхній обов'язок служити людям і пам'ятати наказ Володимира Мономаха: «Не дайте сильним погубити людину!» (в умовах всуціль корумпованого режиму Леоніда Кучми це пролунало особливо значуще). На українській землі Іван Павло II повторив свої знамениті слова: «Тут Церква дихає двома легеннями східної і західної традицій. Тут у братерському діалозі зустрічаються ті, які черпають із джерел візантійської духовності, а також ті, які живляться духовністю латинською». Саме це і дало Папі нагоду сказати про «надзвичайне єкуменічне покликання України», назвати її «церковною лабораторією», в якій будуватиметься єдність у множинності і «законному плюралізмі, гарантованому Наступником Петра». На надзвичайно зворушливій зустрічі з молоддю Понтифік нагадав їй, що «без Бога не зможете зробити нічого доброго».

Проте кульмінаційним моментом паломництва Івана Павла II в Україну стала беатифікація 27 греко-католицьких мучеників, потерпілих від комуністичного терору. Цим він увінчав вінком церковної слави і молитовного вшанування мучеництво Греко-Католицької Церкви: «Ці наші брати й сестри [новомученики] є відомими представниками величезної кількості анонімних героїв..., які протягом двадцятого сторіччя, 'сторіччя мучеників', протистояли

переслідуванню, насильству, смерті, щоб тільки не відректись від своєї віри. Як при цьому не згадати далекоглядну й ґрунтовну пастирську діяльність Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького, справа беатифікації якого ведеться, і сподіваємось одного дня побачити його у славі святих? Треба зробити належне посилення на його героїчну апостольську діяльність, щоби збагнути по-людському незрозумілу живучість Української Греко-Католицької Церкви в темні роки переслідувань».

При цій нагоді Папа Іван Павло II подав зразок нового богословського тлумачення екуменічної ваги мучеництва. Він означив богословський фундамент, на якому може і повинна зійти новими сходами омріяна єдність Церкви: «Разом із ними [греко-католицькими новомучениками] були переслідувані та вбиті Христа ради також християни інших віросповідань. Їхнє мучеництво є могутнім заклик до примирення та єдності. Це екуменізм мучеників та ісповідників віри, який вказує християнам двадцять першого століття шлях єдності».

Своєю дійовою допомогою та високим внутрішнім аристократизмом Папа-поляк надзвичайно ушляхетнював увесь корпус польсько-українських стосунків. Цій справі він присвятив багато своїх виступів і звернень, однак слова, що прозвучали 2001 року у Львові, стали справжнім апофеозом братання, в якому християнське і національне були злиті воедино: «Настав час звільнитися від болісного минулого! Християни обох народів повинні йти разом в ім'я єдиного Христа, до єдиного Отця, під проводом того самого Духа, Який є джерелом і принципом єдності. Нехай прощення – дароване й отримане – розліється, немов цілющий бальзам, у кожному серці. Нехай завдяки очищенню історичної пам'яті усі будуть готові поставити вище те, що єднає, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє, оперте на взаємоповазі, на братерській спільності й співпраці, на автентичній солідарності».

У присутності Папи чи в його духовному полі історичні польсько-українські протиріччя втрачали свою позірну логіку й детермінованість. У світлі Євангелія, яке він поширював, аргументація обох неприхильних таборів блякла та зморщувалась, тоді як взаємне прощення та порозуміння ставали доконечною потребою дня. І в час скорботи й печалі, коли польський народ прощався зі своїм духовним Батьком, українці, обдаровані його любов'ю, схилили свої голови перед усім польським народом на знак вдячності за його великого Сина.

Нарешті, своєю незмінною увагою до морально-етичних принципів Іван Павло II утверджував у світі «цивілізацію любові», чим започаткував глобальне розвертання людської цивілізації в бік моральних цінностей. Він утвердив визвольне значення й інших християнських категорій, таких як любов, справедливість, солідарність, ненасильство. Свою заявку на входження до цієї цивілізації Україна, яку завжди до цього викреслювали з неприхильних до неї геополітичних схем, зробила наприкінці буремного 2004 року. У морально-етичних «жнивях» революційного Майдану українці збирали також ті сходи, що зійшли із зерен, щедро засіяних великим Папою сьогодення. Там, на Майдані, справдилося його важливе передбачення: «Мені спадають на думку слова святого Апостола Андрія, який, як каже традиція, побачив над київськими горами сяйво Божої слави... Але видіння, яке мав апостол, стосується не тільки вашого минулого – воно спрямоване також і в майбутність вашої країни. Здається мені, що очима серця насправді бачу, як по цій вашій благословенній землі поширюється нове світло...». Він тоді ще не знав, що те світло набуде помаранчевого кольору. Проте передчував, що, незалежно від барви, це світло однаково променітиме з євангельського джерела.

Мирослав Маринович – віце-ректор Українського Католицького Університету.

Мирослав Попович

УКРАЇНСЬКИЙ КШТАЛТ ПАТРІОТИЗМУ

В самій назві криється певна іронія чи самоіронія, бо українцями про український патріотизм писалося багато і переважно або з тугою, або з гірким сміхом. Сьогодні, коли все ще панує помаранчевий настрій, до свого патріотизму ми ставимося серйозно. А це значить, що й історичні його особливості варто оцінювати без жартів і з максимальною об'єктивністю.

Як і у всіх, патріотизм у українців є почуттям особливої любові до своєї домівки, до свого ландшафту, до своєї культури, пісні, кухні. Словом, поляки люблять Віслу, Варшаву і бігос, а українці – Дніпро, Київ і борщ, і на цьому можна б закінчити. Проте, любов до землі є лише зовнішнім виразом певного соціального почуття – солідарності на ґрунті національної приналежності. Ця солідарність може бути сильнішою або слабшою від інших групових солідарностей, наприклад, класових чи територіальних, і в критичні хвилини національна солідарність нерідко розвалюється під тиском відцентрових сил. Власне, тільки в моменти смертельної загрози нація консолідується незалежно від інших поділів та окремішніх інтересів. Оцінювати національний патріотизм – значить знаходити більш-менш точну міру національної солідарності. Як це зробити, – неясно.

З цієї точки зору українці просто дуже різні, в тому числі і територіально. В Галичині початку століття існував кооперативний рух під гаслом «свій до свого по своє». Нічого подібного неможливо собі уявити на Херсонщині чи на Харківщині. Багатовікова боротьба за національне виживання, тісний зв'язок соціальної стратифікації місцевого суспільства з національною та релігійною, давні традиції громадянського суспільства породили той феномен, який одні з гордістю називали «українським П'ємонтом», а інші з певною досадою «галицькою вузькістю». Характерно, що в роки Громадянської війни (1918 – 1920) Українська Галицька Армія, яка опинилася на східній Україні, перебувала в складі різних збройних сил, в тому числі і червоних, і білих, але по суті

завжди залишалася вірною головній – українській національній – ідеї. Чимало військових формувань, що виникли на Наддніпрянщині, тоді теж неодноразово міняли свої політичні кольори, але щоразу це було виразом дійсних змін самосвідомості і пошуку власної тожсамості.

Як і перед кожним народом, перед українцями в історії поставали три групи визвольних цілей: національна незалежність, демократія, соціальна справедливість. Можна було добиватися кожної з них окремо, забуваючи про інші. В результаті, окремі політичні течії та орієнтації мали навіть різні географічні центри. Україна дала російському ліберально-демократичному рухові багато провідних діячів, які при цьому зовсім не ставили своїм завданням досягнення для України хоча б політичної автономії. Потужні соціалістичні рухи, що спиралися спочатку на селянство, а пізніше на індустріальний пояс Півдня і Сходу України, переважно не думали ані про демократію, ані про національну незалежність. Полякам важко уявити собі політичний рух будь-якого гатунку, який не відповідав би на питання про відновлення польської незалежності; навіть соціаліст-люксембургіанці не просто абстрагувалися від цієї проблеми, а виключно демонстрували свій націонал-нігілізм. Українські діячі немов би жили в різних просторах. І це не вияв якоїсь української ущербності – адже дійсно думати про незалежність можна було тільки після того, як впаде деспотизм, центри якого знаходилися у російських імперських столицях.

На Майдані все було інакше. Тоді ми були гордими від того, що – на відміну від росіян – виборюємо собі свободу. Спалах національного патріотизму був наслідком чи принаймні супутником ентузіастичного «свободу не спинити». Україна здобуває нормальне з європейської точки зору поєднання всіх складових свободи в одному просторі національних інтересів.

Патріотизм завжди пов'язаний з підтримкою своєї держави (не обов'язково панівних політичних

сил). В Україні певна аномалія стосунку громадянина до держави є наслідком тривалої відсутності національної державності. Ставлення до держави у нас нерівне. Українська державність сьогодні для одних є здійсненням давнім романтичним ідеалом, для інших мало чим відрізняється від держав-попередників. Спокійного критицизму щодо свого власного державного Левіафана, обережної недовіри, поєднаної з безумовною повагою до державного рішення, чи то судового, чи адміністративного, ми не знаємо. І ця обставина має дуже глибоке коріння і може вважатися рисою українського менталітету. Українці, взагалі кажучи, не авторитарні. В українському фольклорі – на відміну від російського – практично немає казок про царів. «Цар-батюшка», патріархальний вседержавний домовладика, гіпертрофований і політизований Батько всього люду, просто відсутній в національній свідомості. Можливо, певна децентралізованість владного світу властива українцям з дуже давніх давен: адже в ритуальних народних піснях, колядках, формульно звертаються до кожного з елементів родини – батька, матері і дітей, тоді як в російських відповідниках колядок є лише один адресат – батько. Не випадково в княжу добу на теренах російського Центру панувала великокняжа деспотія, на Півночі та Північному Заході (Новгород – Псков) – міська демократія, а на «україно-руському» Півдні – як Бог на душу покладе, як складеться реальне співвідношення сил.

Елемент стихії був властивий українському правно-політичному побуту завжди. В часи Речі Посполитої «руський» Південь мав дуже передову на той час юридичну структуру – Литовські конституції, згідно з якими, зокрема, убивство шляхтичем простолюдина каралось смертю так само, як убивство знатної людини. В Росії подібної норми взагалі не було. Однак, реально права, які визнавалися за громадянином Великого князівства, не могли бути реалізовані в силу того, що шляхта і магнateria ігнорували закон. Хаос у владних і земельних відносинах призводив до того, що українські селяни – між іншим, найчастіше також з порушенням законів і правил – покидали обжиті місця і рушали шукати щастя на «займанщині» або у кращого пана. Україна перебувала в стані постійного і більш-менш хаотичного руху, який не припинявся до колонізації

степового Півдня аж у XIX столітті. І українська свобода завжди мала терпкий полинний присмак анархії вільного степу – одвічної мрії голодних до землі і праці хліборобів.

Кожна нація поступово переймає звичаї своїх вищих класів, і хоча аристократію ніде не люблять, нею все-таки милуються, особливо тоді, коли вона вже нешкідлива. В Україні теж було уподібнення аристократії чи навіть гра в аристократію, що виявилось, наприклад, в давніх селянських весільних обрядах з їх князями, княгинями, дружиною тощо. Однак, внаслідок постійного переходу національної аристократії до панівної чужої культури, верхівка суспільства – часто зовсім безпідставно і несправедливо – ототожнювалася або з Польщею, або з Росією. Єдиною соціальною стратою, яка безумовно визнавалася «своїми», було для українців козацтво, що зберегло свій символічний характер і по сьогодні. Козацтво ніколи не було дуже чисельним, але саме козак став винятково популярним фольклорним персонажем. При цьому козаків і побоювалися, вважали запорожців «характерниками», напівчаклунами.

Козацтво боролось за визнання себе українською шляхтою. Власне, шляхта на Надніпрянщині, як і в Західній Україні, була своя – аж до кінця XVIII ст. переважну більшість шляхти на Правобережжі становили уніати, «руські», себто українці. Проте, для селян вони були чужими. Козаки, особливо запорізькі, «низовики» формувалися з різного елементу і самі обирали собі свою козацьку долю. І шляхта, в тому числі польська, і козаки називали і вважали себе рицарями. Однак, польська і руська шляхетська організація не мала рис рицарського ордену, не знала ініціації, рицарських обітниць, оскільки звання шляхтича було спадковим. Був тільки певний кодекс честі, досить вільно інтерпретований. Запорізьке ж козацтво (а все козацтво в цілому називало себе вслід за низовиками «військом Запорізьким») свідомо структурувалося як орденська корпорація. Її найвище військове призначення – захист України-Русі від нападів кочовиків, боротьба з «невірними»-мусульманами – уподібнювало її до хрестоносців. Українець родом, католицький єпископ Київщини Йосип Верещинський в кінці XVI ст. обґрунтовував статус козацтва як ордену, виходячи саме з його «хрестоносних» задач.

Однак, в реальності цей орден мав дуже дивні риси, зрозуміти які можна лише в світлі теорії «сміхової» культури (М.Бахтін). Символіка, що виражала козацьку самосвідомість, поєднав відчуття небезпечної близькості до низького «того світу» з відчайдушним подоланням страху через сміх та іронію. В певному розумінні козацтво було «антиорденом», зберігаючи однак особливе почуття вишості щодо «нормального» буття і побуту.

З цієї особливості випливали важливі історичні наслідки. Адже козацтво було саме тим «вищим класом», якому простолюд намагався уподібнюватися. Можливо, саме тому в українській народній культурі такий сильний гумористичний і іронічний настрій; недарма зі сміху Івана Котляревського починається сучасна українська література.

Важливіше, однак, інше. Через козацьку відчайдушність в українське суспільство проникає відчуття особистої свободи, гідності і відповідальності. Український шлях від корпоративної колективістської етики до індивідуалістичної «культури вини» (Рут Бенедікт) пролягав не через ренесансний індивідуалізм і не через етику протестантизму, а через п'янку козацьку самостійність. Абсолютно не будучи традиціоналістом і романтиком, я глибоко переконаний, що на Майдані заговорила романтична традиція, зовсім не одягнена в давні символічні шати. Основним психологічним мотивом соціального чину на виборах-2004 стало загострене відчуття ураженої гідності, яке було незрівнянно сильніше від страху. Думаю, що – так само без апеляції до історичного шляхетства – подібні почуття охоплювали в критичні хвилини і польське суспільство.

Не можна говорити про патріотизм, не сказавши нічого про стосунки з «чужими». На жаль, українське – козацьке в тому числі – минуле в цьому відношенні далеко не ідеальне. Однак, хоч як це дивно, попри важкі історичні спомини про криваві польсько-українські сутички, єврейські погроми та постійні війни з

кочовиками-татарами свідомість пересічного сучасного українця, як показують соціологи, майже вільна від національної упередженості. Можливо, саме тому, що найбільші історичні здобутки досягалися не на шляхах національної консолідації проти «чужинців» різного кшталту, а в боротьбі за інші цінності. Найбільшу загрозу національному існуванню становила імперська Росія, але не ненависть до росіян як нації, а прагнення до свободи, справедливості і солідарності надихало до національного об'єднання.

Якщо говорити про міжнаціональні взаємини, то російська проблема є для України найскладнішою. Не забуваймо, що значна частина української культури в минулому творилася в загальноімперських рамках і російською мовою; не забуваймо, що мало не половина українців розмовляє в побуті по-російськи. Перед українською політикою стоїть завдання не тільки об'єднати такий строкатий в етнічному відношенні народ українською культурою, в тому числі політичною, а й культурно асимілювати ту частину українства, яка все ще знаходиться в російських культурних парадигмах. Однак, це завдання не може бути виконане із застосуванням сили. Хоч би якими різними не були українські культурні проекти, вони проваляться, якщо будуть агресивними.

Український патріотизм приречений на толерантність.

Однак, слово «приречений» змушує зменшити оптимізм. Ніякої історичної долі не існує. Якщо станеться економічна катастрофа, вся політична культура суспільства може змінитися, і сьогоднішні маргінали можуть опинитися на авансцені. Все залежить від нас самих - і певною мірою від усіх, хто так підтримував нас морально в дні помаранчевої революції.

Мирослав Попович - директор Інституту філософії Національної Академії Наук України.

Єжи Помяновський

НАПРЯМКИ ТО НАПРЯМКИ

Інтерв'ю, яке Гліб Павловський дав Славомирові Поповському («Plus-Minus», 10 квітня ц.р.), слід визнати важливою подією для стану і процесу відносин Росії з Польщею, позаяк зриває з них завісу двозначності.

Замість недомовок, загадкових образ, відстрочених візитів, нетактовних запізнь і тактовних натяків ми нарешті отримали чітке і виразне висловлювання, що складається з негативних суджень про політику Польщі на сході Європи та із безсоромних погроз на нашу адресу. Павловський говорить не криючись: «До тих, хто веде таку політику, ми ставитимемось як до противників». Це радше провокація, ніж ультиматум, але так чи сяк цього не можна обійти мовчанням ягнят.

Ми прочитали це висловлювання з занепокоєнням, але не так долею Польщі, як Росії. Павловський вважається сірим кардиналом Кремля і керує Фондом ефективної політики, своєрідною лабораторією концепцій для штабу Путіна. Він є радником Путіна, якого той, мабуть, найохочіше слухає, бо Павловський зумів схилити свого шефа – як сам зізнається – до двох візитів в Україну в передвиборний період. Як відомо, результат цих візитів був протилежним до запланованого, і Янукович, кандидат, якого просував президент Росії, не став президентом України. Це змушує сумніватися в ефективності політики, що спирається на поради Гліба Павловського. Таке ж враження справляють тези згаданого інтерв'ю, і якщо саме вони є директивами російської політики щодо Польщі, то це матиме погані наслідки саме для Росії.

У тез Павловського є одна чимала перевага: вони дозволяють бачити їх продовження, їх проекцію на карту Європи. Цією перевагою ми постараємось скористатися. Однак тимчасово займемось іншою рисою тверджень Гліба Павловського: вони не витримують зіставлення з фактами або ж нехтують ними.

Інтерв'ю називається «Квасневський нас образив». Привід для образи Павловський вбачає у польському посередництві в Києві, яке запобігло масовому кровопролиттю. Міліції й армії вже було роздано бойові патрони, але головнокомандувач збройних сил, президент Кучма, не дав наказу стріляти в багатотисячні натовпи людей, які стояли з наметами і мітингували на Майдані Незалежності. Квасневський його переконав; придалося врешті-решт навіть взаємне поплескування по плечах, яке повторювалося роками. Але Павловський іде далі та знає собі своє. Він ображений на Польщу за те, що та допомогла українцям вибороти чесні вибори, кандидатів більшості – здобути владу, а поняттю національного суверенітету – зійти з паперу на власну землю. І що найгірше – усе це дає надію Україні на незалежність від Росії.

Павловський вважає залежність України від Росії чимось само собою зрозумілим. Не треба ставити йому це на карб; аж до 6 грудня 1921 року кожен британець вважав залежність Ірландії від Англії само собою зрозумілою і незмінною. Але нас тут цікавлять не інтелектуальні викрутаси політика, а його аргументи.

Павловський має претензії до Польщі та її президента за «втручання», причому «некомпетентне». Перш ніж розглянемо причини, з огляду на які він вважає дії, рекомендовані ним президентом Путіну, втручанням слушним і компетентним, спитаймо, чи бачить він, чим відрізняються цілі дій обох сторін.

Напрямки то напрямки. Так, Квасневський втрутився в українську кризу. Так, він вивів проблему на міжнародний рівень: зацікавив нею Європейський Союз, забезпечив присутність Хав'єра Солани. Так, він підтримав Ющенка, а з ним – більшість виборців.

Яка була мета цих дій? Забрати в українців Львів? Повернути польських панів на колишні «креси»? Якось нічого про це не чути, польські пани повернулися з майданів у свої трикімнатні панельні квартири в Гданську чи Кракові. Може, вони хочуть відірвати Крим, щоби могли купатися в Ялті? Та ні, у них

чомусь дивна упередженість до цього міста. А може, вони хочуть присвоїти українські нафто- і газопроводи? Та де там, ті й так, зрештою, вже не в українських руках. То, може, вони чигають на Донбас із його вугіллям? Ні, їм і своє нікуди дівати, а крім того – вони саме відкривають Індустріальному союзу Донбасу шлях до участі в аукціоні за металургійний комбінат «Гута Ченстохова».

Поляки не хочуть ні п'яді української землі, ані цеглини з міст, що були колись перлинами Речі Посполитої. Абсолютна більшість поляків думає так, не тільки сподіваючись на примирення після кривавих боїв, не тільки через схильність до демократії (яку Гліб Павловський вважає неефективною системою, що веде до фрустрації). Їм не йдеться навіть про перспективу комерційних прибутків, хоч вона і реальна, ані про робочі місця для польських безробітних, бо саме до Польщі українці приїжджають по працю. Глібові Павловському не вдалося зауважити причину підтримки поляками української незалежності, яку російський політик не має права ігнорувати.

Упродовж століть головною причиною кривавих конфліктів між Польщею і Росією було – так, двостороннє – бажання панувати над народами, що проживають між цими двома державами, бажання заволодіти їхніми землями, їхніми ресурсами, їхніми вітчизнами, передусім – Україною. Вона була найбільшим яблуком розбрату. Ця боротьба закінчилася поразкою Речі Посполитої та поглинанням Імперією спірних земель, та це аж ніяк не поклато край взаємній ворожості. Незабутньої пам'яті генерал Лебедь назвав «польським кошмаром» основний головний біль Росії протягом минулих двох століть. Пам'ять про це досі отруює свідомість і почуття як росіян, так і поляків.

Здається очевидним, що найпряміша дорога до погамування ворожості й запобігання конфліктам – усувати причини сутичок. Оскільки причиною стількох воєн, загарбань, анексій, бунтів і повстань у нашій частині Європи було бажання панувати над Україною, то її незалежність цю причину усуває. За умови, що вона буде істинною суверенністю, яка унеможливує будь-чие домінування.

Напрямки то напрямки. З двох сусідів України саме Польща не хоче домінування над нею. Так, поляки зайняли цю позицію досить пізно, лише після Другої світової війни. І не тому, що Сталін уже приділив Вільнюс Литві, Гродно – Білорусі, а Львів – Україні, а тому, що їх переконали Гедройць із Мєрошевським. Саме Мєрошевський півстоліття тому написав: «...ми повинні самі раз і назавжди відмовитися від Вільнюса, Львова і будь-якої політики або планів, які були би спрямовані на встановлення за сприятливої кон'юнктури нашої переваги на Сході коштом цитованих вище народів...». Зі 637 номерів паризької «Культури» еліта польського суспільства засвоїла такі вказівки і скористалася ними для загального блага. Доказом цього – маса поляків на Майдані та на польських площах. Причому ніякий Сталін уже їх до цього не змушував. І ось що ще довідалися поляки від Мєрошевського: «Як поляки, так і росіяни повинні зрозуміти, що тільки неімперіалістична Росія і неімперіалістична Польща мали би шанс налагодити і впорядкувати свої взаємовідносини...».

Так ось, тією з причин польських дій під час української кризи, яка залишилася поза увагою Гліба Павловського, було бажання забезпечити Польщі з Росією надійну, не паперову гарантію співіснування в спокої і мирі: вільну Україну.

Воп-мот, що його Павловський наводить як «доктрину Квасневського» – «краще Росія без України, ніж Росія з Україною», вважаючи його приводом для образи, означає всього лише банальну річ: повернення до імперських концепцій у Росії дорівнює зіштовхуванню її на старий шлях конфронтації з Заходом і гонки озброєнь – а відомо, куди цей шлях завів СРСР. Проте без України немає Імперії.

Гліб Павловський непокоїться з приводу російських впливів в Україні, але з-поза цього неспокою пробивається ще більший: йдеться про відцентрові поривання ще й інших колишніх радянських республік, які одна по одній ослаблюють свої зв'язки з Москвою.

Наш гість дає зрозуміти, що це результат змови, закордонної інтриги на «канонічній території» Росії. Він не користується традиційною формулою, що це справа рук агентів ЦРУ, бо – напрямки то напрямки – скомпрометував би офіційну політику Путіна. Президент, міркуючи тверезо, знає, що контакти і контракти з американським оптовиком усе ще більш важливі, аніж коншахти, себто закулісні ігри, з європейськими роздрібними торговцями. А тимчасом вправний «політичний консультант» напевне звернув би увагу на досить очевидний факт: відцентрові рухи в колишніх радянських республіках посилюються в міру того, як у давньому московському центрі збільшується тяга до

централізації, єдиновладдя, обмеження самоврядування і загострення репресій. Не виключено, що страх перед поверненням радянської структури влади прискорює оберти цієї центрифуги. Акції незалежності піднімаються незалежно від курсу долара.

Гліб Павловський цього не бачить. Ще дивніше, що він не бачить, що може статися в країнах Євро. Захищаючи свою нещасну тактику в Україні, він каже: «У майбутньому Росія повинна поводитися подібним чином щодо спорів або конфліктів, які вибухатимуть у пострадянських державах, але також і в Європейському Союзі. Чому б і ні...».

У майбутньому? Напрямки то напрямки. Уже зараз це практикується, і Польща вибрана не на роль *pars pro toto*, а як тренувальний полігон. Після артилерійської підготовки на сторінках націонал-більшовицької преси піднялися з окопів нападники. Серед них вирізняється наш Гліб Павловський. Він нападає на Польщу за те, що вона втручалася на терені СНД, тоді як, каже він, «ми не хочемо і не можемо втратити цей простір як смугу безпеки». Так ось, це поняття вельми розпливчате і в просторі, і в часі. Варто згадати, що межею саме такої смуги ще недавно був зовсім не Південний Буг, а Ельба. На ній стояли 29 добірних дивізій Червоної Армії. Їхні командири зараз якраз публікують спогади в чудовому московському тижневику «Власть», і жоден із них не приховує, що отримував із Центру директиви не оборонні, а наступальні. Зрештою, завданням Народного Війська Польського в цих рамках було вторгнення в Данію. Ми все забули. Зате німці бачать Ельбу щодня, і не всі хочуть знати, що Росія справді не має нині ні можливостей, ні потреби повертатися на Ельбу. Тож краще, щоб вони не читали Павловського. А то можуть дійти висновку, що просторікування про смуги безпеки – для атомної наддержави! – насправді є проявом ностальгії за ялтинським поділом Європи. Цей поділ не тільки сепарував Польщу, а й проходив по середині Німеччини.

Як бачимо, поради нашого гостя можуть виявитися шкідливими для інтересів Росії також і на терені ЄС. І навіть незважаючи на зусилля нашої п'ятої колонії, яка чимало робить, щоб довести, що саме Польща заважає порозумінню і торгівлі ЄС із Росією. От хоча б дешифцію поживи для міркувань дасть політикам інших держав такий докір Польщі, члену ЄС, що міститься в інтерв'ю: *«Ваш президент намагався діяти (в Україні) не консультуючись з Росією...»*

Підсумовуючи – єдиною метою, якої Гліб Павловський своїм висловлюванням мимоволі досяг, є послуга, яку він своїми погрозами і доріканнями зробив польському президентові. Усі ці претензії зводилися до звинувачення, що поляк не є васалом. Що він справді прислужився Україні. *Inde igitur*. Не думаю, щоб ця послуга була підступно запланована, Павловський у запалі виявив переконання, які волів би приховати. Він плутався у зізнаннях: у «втручанні» Квасневського до української кризи вбачав першу причину розходження між Польщею і Росією. Дурниці: у цих стосунках вже віддавна віє холодом, та й мороз стає все міцнішим.

Важливішим від цих коментарів є відкриття, що буцімто найкращий з-поміж радників лідера величезної країни дає йому ризиковані поради, а за відсутності нової концепції майбутнього своєї вітчизни просуває викопні ідеї. Такі, наприклад, як змовницька теорія національних і суспільних рухів, або прагнення до монополії і домінування там, де для доброго зиску достатньо мати кращий товар і свіжіші ідеї.

Мене це болить, бо мені шкода Росії. Я прожив там найполум'яніші свої роки і познайомився з людьми, які вміли сказати і написати правду про тиранію, не маючи надії, що дочекаються її краху.

Лешек Шаруга

ЛІТЕРАТУРА ПІСЛЯ 1989 РОКУ

Можна сперечатися про конкретну дату закінчення ПНР-івського епізоду в історії Польщі: одні визначають її на 4 червня 1989, коли відбулися вибори до сейму, інші – на 22 грудня 1990 року, тобто на день, у який Ришард Качоровський (президент Польщі в екзилі у 1989-1990 р.р. – ред.) передав Лехові Валенсі президентські регалії, збережені на еміграції. Проте одне є безсумнівним – wraz із кінцем ПНР відбулися значні зміни у польському житті – не лише політичному, але й культурному. Передусім, закінчився – особливо обтяжливий у літературі – поділ на крайову та еміграційну творчість. Другим важливим сигналом змін було знесення цензури. Нарешті, третій, теж суттєвий чинник літературного життя – це відродження провінції, а тим самим – децентралізація.

Як звичайно у таких випадках, критика – але також і читачі – очікували, що література у якийсь особливий спосіб відреагує на ці зміни суспільного життя. Не випадково, на шпальтах «bruLion» – літературного самвидаву, заснованого ще в середині вісімдесятих років, розгорілася дискусія, позивним гаслом якої стало питання: «Невже нові скамандрійці?»*. Питання зовсім не випадкове, бо вважається, що після 1918 року саме творчість поетів «Скамандра» відкривала історію літератури незалежної Польщі. Після 1989 року такою групою частини критиків визнала саме письменників, згуртованих навколо часопису «bruLion», редагованого Робертом Текелі, – журналу, що у початковий період діяльності однаково бунтував як проти того, що можна назвати офіційною мовою, так і проти того, що характеризувало мову опозиційну. Сильне насичення політикою, заідеологізованість обох сфер культурного життя – як офіційного, так і підпільного – дратувало молодих, провокуючи їх до насмішництва, що проглядалося як у їхніх літературних творах, так і в

діяльності таких груп, як вроцлавська «Помаранчева Альтернатива», «хепенінги» якої висміювали не тільки владу, але й часом надміру бундючних ветеранів «Солідарності».

Після 1918 року «скамандрійці», словами Лехоня (поета, члена групи «Скамандра» – ред.) декларували, що весною прагнуть побачити весну, а не Польщу. Тому сподівалися, що молоді письменники після 1989 року зреагують подібним чином. І справді, у багатьох виступах молодих поетів з'являлися заяви, що дистанціювались від політичної чи історичної проблематики. Молоді не хотіли Польщі, не хотіли політики, не хотіли історії. А, оскільки вся увага критики зосередилась саме на молодих, стали вважати – напевно авансом – що вся сучасна література відвернулася від сучасної Польщі, зайнялася справами особистими, індивідуальними, що найсуттєвішими проблемами стали не великі суспільні чи ідеологічні питання, а ті, що пов'язані з пізнанням «малих батьківщин» і демонстрацією незалежності від усього світу. Ніби підтвердження цього діагнозу став маніфестаційний вірш трьох Марцінів: Барана, Сендецького та Светлицького, у якому на шпальтах квартильника «bruLion» вони ущіпливо зверталися до старшого колеги, який нарікає на їхній відхід від великих справ, кажучи прямо, що «за вікном ні хуя ідей». Такий тип демонстрації, чи радше майже дитячих показів із використанням вульгаризмів та спробами морального шокування (як хоча б Мануела Гретковська, яка наділила одну з героїнь своєї прози двома кліторами) викликає асоціації не з 1918 роком, а швидше з маніфестаціями літератури «Молодої Польщі»**, яка у своїх початках за одну із цілей діяльності прийняла шокування «дрібного міщанина». Тільки й того, що ці заявлені прийоми на сьогоднішніх «філістерів» враження хіба не справляють. Не потрясла також ні широко, ні тим більше професійну публіку антологія молодого поезії, названа «Варвари прийшли» (1991).

* Скамандрійці – члени поетичної групи «Скамандра», зосередженої навколо однойменного журналу. Наголошували на необхідності зв'язку поезії з дійсністю, акцентували радощі життя, звертались до буденних справ.

** «Молода Польща» – період у історії літератури та образотворчого мистецтва (1890-1918 р.р.) під впливом європейського модернізму.

Справа, серед іншого, в тому, що сьогодні справжніх філістерів уже немає. Або ще немає. А тому й «варвари», які мали б їм загрожувати, влучають мимо, не потрапляють у ціль. Більш влучно, здається, оцінює ситуацію старше покоління. Тут добрим прикладом є, з одного боку, поезія Тадеуша Ружевича, а з іншого – проза Тадеуша Конвицького, насамперед роман, яким цей видатний письменник привітав повернення незалежності – «Чтиво». В обох випадках маємо справу з представленням світу деградованого, позбавленого зв'язувального елементу, атомізованого. Сучасний сад, у якому можна зустріти Сина Людського, у вірші Ружевича виглядає страшно:

*побачив я в парку
між голим деревцем
прив'язаним до кілочка
бляшану банку з-під пива
і підв'язку, повішену
на куці дикої троянди*

(«Я Його бачив»)

У цьому світі отой Син Людський – смітниковий жебрак, який лежить на парковій лавці – викликає відразу:

*я відійшов збентежений,
віддалявся, утікав,
вдома помив руки*

Герой вірша повторює, таким чином, жест Пилата – не хоче брати відповідальність за цю людину, відвертається від неї, покидає її, оскільки доходить висновку, що «людина – це випадок/ під час роботи/ природи/ є/ помилкою», а послуговується «словом, що бреше/ калічить заразою». Те, що колись мало форму й колір – а воно мало форму й колір у світі минулому, у світі до народження сучасності – тепер перетворилось у безформенну магму, у своєрідне «місиво», що його, однак, вже знаємо з повісті Єжи Анджеєвського «Роздріблена маса» (1979). Тільки зараз, коли розірвались нитки системи, що досі маскувала цю дійсність, убогість людяності з'явилась у всій своїй повноті.

Так само є у повісті Конвицького. «Чтиво» провокує вже самою своєю назвою. Нарратор ніби каже нам: не хочете літератури й не потребуєте літератури, вистачить вам і читива. І Конвицький пише своє читиво: історію з дещо сенсаційною дією, з уплетенням у неї романом, з «польським пекельцем»; і все це розігрується у краєвиді найбільшого ярмарку Європи під варшавським

Палацом культури, у світі ніякому, позбавленому чіткої структури, який ледве тримається купи. Це дійсність, яка з'являється після краху дотеперішньої системи. Домінує «будь-як»-ість, у якій, як пише Ружевич:

*молоді не знають
де опинились
де Крим, де Рим
(а! бл...дь! де бабки?)*

(«на краях поезії»)

Обидва письменники вписують це обслідування сучасності у певну візію, що сягає ще міжвоєнного періоду, до-апокаліптичного часу, епохи, в якій система цінностей здавалася стабільною, а суспільність змогла сама себе в самій собі розпізнати. Сьогодні тожсамість людини розхитана, а система цінностей зазнала розпаду, розмиття. Тому нічого дивного, що один із найбільш нашумілих поетів, які дебютували близько 1989 року, Марцін Светлицький, напише, що епоха, яка з'являється з недавнього минулого, – це «концентраційний сад». Що цей термін означає? Як глибоко описує свідомість тих, хто входить у свідоме життя в кінці 80-х років?

Після 1989 року, а навіть ще раніше, з'явилися в літературі, особливо у дебютантських пошуках, дві позиції, першу з яких можна окреслити як відхід від соціальних і політичних питань, а другу – як прагнення переоцінити цю ж проблематику. Адже справа в тому, що польська дійсність – з різних причин: з огляду на заборони цензури, але й також з огляду на відсутність дистанції щодо зміни подій – не була літературою повністю розпізнана й названа. Це стосується дослівно всіх можливих сфер – як психологічного шоку, викликаного воєнними випробуваннями, так і драми виселень і переселень; як наслідків пересунення кордонів, так і факту повного обміну жителями, особливо великих агломерацій, що спричинило зміни їхньої тожсамості. Все-таки, варто пам'ятати, що після війни ми почали заселявати колишні німецькі та єврейські терени, що ми переживали трагедію втрати рідних земель на сході, що, можливо, крім Познані та Кракова, де домінували колишні мешканці, переміщення населення призвело до величезних змін у характері великих міст: сама лише післявоєнна Варшава – це 80% приїжджих жителів.

Про всі ці речі література або не могла, або не вміла говорити. Про втрати на Сході говорити було не можна, принаймні, не можна було говорити по це прямо: саме тому герой повісті Конвицького,

почуваючись чужим у просторі, де центр визначає брила Палацу культури, навколо якої він весь час кружляє, викликає втрачені пейзажі Нової Вілейки та Вільнюса, але може їх викликати лише в снах, в гарячці, у неясних мареннях. Лише в пізнішій фазі письменник говоритиме про втрату прямо – якраз у книжках, виданих уже після 1989 року: у «Чтиві», «Богині», «Ранкових зорях», у «Памфлеті на себе». Але цієї теми торкнеться не лише Конвицький. Її ми знайдемо у романі Тереси Любкевич-Урбанович «Божа підкладка» – нашумілому і дуже реалістичному, такому, що критично спостерігає минуле. (Роман цей дочекався екранізації в телевізійному серіалі Ізабелі Цивінської). Знайдемо ми її також у творах письменників молодшої генерації, у нагородженій Чеславом Мілошем «Ліді» Александра Юревича, у віршах Павла Гуелле, у творах Казимежа Браконецького, Збігнева Доміняка чи Тадеуша Жуковського, який у вірші «Елегія з подорожі на схід» напише: «За вікнами вагону монотонний/ балет беріз, сосон і не зжатої збіжжя (...)// Мамо, чи повертась мене ще раз / родити? З нами в минуле прибуло небо/ і земля та ж сама; тільки бджоли/ руської мови інакше складають/ літери пил. (...)// За вікнами автобуса - / Радунь. І застиг балет краєвидів./ Понад горизонт вірних дерев як руки/ звів камінні вежі костел мого хрещення./ Це – крес подорожі на «креси»?»

Відповідь на це питання мусить бути складна. Пейзажі втрачених земель, що колись становили важливий елемент культурного краєвиду Речі Посполитої, не зникають однак, із колективної пам'яті, оскільки закорінює їх у ній романтична поезія, проза Сенкевича чи Івашкевича, якщо обмежитися лише цими прикладами. Справа в тому, як з отими пейзажами жити далі, як не прикликати ресентиментів, не будити демонів минулого – проблема, важлива не лише з літературної точки зору. Питання, «чи це крес подорожі на *креси*», у такому аспекті є принциповим, бо пов'язується з позицією щодо східних сусідів Польщі, які часто вбачають загрозу в самому прикликанні поняття «креси». Та все ж таки публікацій на цю тему не бракує – згадаймо хоча б знамениті «Креси» Яцека Кольбушевського у чудовій серії Нижньосілезького видавництва «А це, власне, Польща». Отже, чи залишати надалі цей термін, уже історичний, але міцно вкорінений у польському письменництві, чи говорити тільки про «літературу прикордонних теренів»?

Це не є питання суто теоретичне, бо знаходить своє дзеркальне відбиття у значній плеяді творів, присвячених обслідуванню та називанню просторів на заході та півночі Польщі, хоча б таких, як гданські повісті Павла Гуелле «Давидик Вайзер» і Стефана Хвіна «Ганнеман», що розпочинають діалог із німецькою літературою, описують втрачені краєвиди на сході, але також і нижньосілезьку міфологічну повість Ольги Токарчук «Дім денний, дім нічний», верхньосілезькі книжки Адама Загаєвського «Два міста» чи Юліана Корнгаусера «Будинок, сон, дитячі ігри», щецінську прозу Артура Даніеля Лісковацького чи Інги Івасів, нарешті – присвячену досвіді вкорінення у Вармії та на Мазурах творчість Ервіна Крука з його «Хронікою з Мазурів», або поезії авторів, згуртованих навколо культурного товариства «Боруссія» в Ольштині, які заторкують проблему спадщини по давніх жителях Східної Пруссії, таких, як Казимеж Браконецький, Збігнев Хойновський чи Аліція Биковська-Сальчинська, у вірші якої «До історика» прочитаємо:

*І врешті лишається
нічия земля,
земля порізана майже як малий,
щойно покалічений
бог*

Уже ці дві констеляції творів, однаково – як тих, присвячених проблематиці втрати, так і тих, що піднімають проблему спадщини по людях, які залишили простори сучасної Польщі – вказують, навпроти якого заплутаного вузла проблем, що стосуються суспільної тожсамості постала сконфронтowana література після 1989 року. І якщо Анджей Завада том своїх есе назвав «Бреслав», поєднуючи у цій назві німецькі (Бреслау-Breslau) та польські (Вроцлав-Wrocław) сліди історії міста, то це вказує на певну відкриту позицію, що починає діалог з минулим, але також спрямована у майбутнє, що має бути доменею спільноти, а не поділом, і цим визначати європейський вимір польського досвіду.

Може здаватися, що поява саме цієї проблематики щойно після 1989 року – це своєрідний парадокс. Але цього не можна пояснити лише попередніми цензурними обмеженнями. Звичайно, раніше також ця проблематика з'являлась – обрізана та зредукowana до мінімуму – у письменництві таких авторів, як Корнель Філіпович, Тадеуш Ружевиц, Володимир

Одоєвський чи Катажина Суходольська. Але це були, все-таки, твори розпорошені, не зібрані у виразну цілість. Сьогодні, коли слово бере покоління письменників, які виросли у новій дійсності, тематика вкорінюється у нові пейзажі, стає свого роду необхідністю, відповідає на питання про власне місце на землі. Щоб її назвати, треба сягнути також до минувшини, впоратись із нагромадженою спадщиною, визначити своє до неї ставлення, тим більше, що з-під постійно відлущуваних тиньків прозирають чужомовні написи.

Та це – не єдина позиція, що її можна знайти у найновішій літературі. Нераз з'являються також такі голоси, котрі саме від цієї проблематики демонстративно відвертаються, як хоч би у відомому на початку дев'яностих років вірші Мілоша Беджицького «Ащлоп». Назва твору – це «Польша», прочитана навспак. Однак, важливою для нього є не Польша, а життя, вписане в перебіг «уявних красот»: «життя, епопея розкладу тіла! / вже б подумав, що все всакує / на чудові шляхи, а тут – у дзеркалі / вишкірюється друге підборіддя. Батько / твердить, що біля тридцятки я мушу / перестати писати, інакше стану / «таким придурком, як Герберт», але як не / творити уявних красот, коли кожним / нервом відчуваєш ослаблення цієї підстави».

Саме так: життя, минушість, драма екзистенції, якій протидіє креаційний жест – це все-таки тема істотніша від тієї, прихованої під вивісками «Польша» чи «Ащлоп», які, по суті, не мають значення, якщо «врешті залишається нічия земля».

Майже 30 років тому в нарисі «Поляк – яким його бачать, яким він себе уявляє» Ян Блонський писав: «Та що ж воно таке – вся ота література, як не образ поляка і польськості? Ба, більше: вона завжди є таким образом, однаково – як тоді, коли явно визнається, що хочеться намалювати саме поляка, так і тоді, коли нічого подібного не пропонується». Ця універсальна формула дає змогу завжди трактувати літературу як дзеркало національної тожсамості. Та чи однієї? Чи завжди так само трактованої? Напевно ні. Адже польськість у Гомбровича виглядає так, у Конвицького – інакше, у Казимежа Брандиса – ще інакше.

Проте, ці письменники свідомо зробили польськість предметом свого зацікавлення. Гомбрович навіть хотів, щоб його твір причинився до перетворення польськості, до відкинення її «провінційності» і «обмеженості». Мілош,

пишучи у «Поетичному трактаті», що «історизм нищить нам субстанцію», теж ніби – хоч і не до кінця був у цьому впевнений – хотів визволити польськість з лещат історії. Однак ця історія далі мала вирішальний голос, оскільки вона, в кінцевому рахунку, вирішувала те, ким поляки є і ким би хотіли бути. Отже, якщо у період теперішнього перелому Мілош Беджицький постулює залишити позаду країну Ащлоп (прочитану навспак Польщу), то це такий же значущий жест, як метафора з вірша Марціна Светлицького, яка говорить про те, що нові простори польського життя – це «концентраційний сад». Але, у свою чергу, герой останньої повісті Парницького «Повість про трьох метисів» (1992) повернення до Польщі робить однією зі своїх основних проблем.

В історію занурені найвидатніші повісті старших письменників останнього десятиріччя: чи це буде «Автопортрет із жінкою» Щипьорського, чи «Видноколо» Мисливського, чи «Острів ката» Терлецького. З історією та її впливом на сучасність змагаються герої «Оксани» Одоєвського. Історизм пронизує останні твори Герлінга-Грудзинського. Історія – у дуже специфічному розумінні, закорінена у романтичному переломі – окреслює тожсамість нарратора циклу міцкевичевої прози Ярослава Марека Римкевича. Міцкевичівський урок велить йому сказати в коментарі до вірша «До матері Польщі»: «Це вірш, який говорить лише: маєте знати, де живе. Політики та їхні найманці – журналісти вводять поляків в оману, кажучи, що їм уже нічого не загрожує. Але Міцкевич застерігає». І справді: віра в те, що історія спинилась – це віра небезпечна та нерозумна. Та чи з цього має впливати позиція катастрофічна?

Питання такого роду сьогодні звучать інакше, ніж двадцять років тому. І так само інакше відповідає на них література, що – хоче вона того, чи ні (а часом демонстративно не хоче) – вписується у дальшу і ближчу традицію. І є очевидним, що те, як бачиться польськість і поляки, залежить від окреслення, прочитання простору, в якому ота польськість і буття поляком сповнюється. Тому можна сказати, що це є література, яка по-новому розпізнає своє місце на землі. Це також література, яка все більше усвідомлює багатомірне у певному сенсі значення польськості, окреслює її у віднесенні до власної «провінції», до нової державності, до глобального світу, але й – до багатокультурної

історії. І якщо недавно «папа» німецької літературної критики Марцель Райх-Раніцкі, критикуючи обслідування польського письменництва, викрикував, що воно є вихваланням села і задвірків, то він до певної міри мав рацію. Так, це – село, але село, знане з робіт МакЛагена – село глобальне, село, яке, незалежно від свого розташування на карті, завжди утворює центр світу. Із задвірками має небагато спільного.

Таким самим селом є Нью-Йорк у драмі Януша Гловацького «Антигона у Нью-Йорку», і Нью-Йорк в оповіданнях Ізабелі Філіп'як з книги «Смерть і спіраль». Таким самим селом є світ «Галицьких оповідань» Анджея Стасюка і простір останніх творів Ольги Токарчук. Таким селом є Варшава Магдалени Туллі та Париж в есе Кшиштофа Рутковського. Все це – багатокультурні простори, з багатою та різномірною традицією – як Гданськ Павла Гуелле чи Стефана Хвіна, як Щецин у повісті «Айне кляйне» Артура Д. Лісковацького, як Вармія та Мазури у письменництві Казимежа Браконецького, як Гамбург у прозі Януша Рудницького чи міста й околиці, згадувані у віршах Яцека Подсядлого або оповіданнях Наташі Гьорке. Сучасний поляк – це, говорячи назвою популярної книжки Мануели Гретковської, «Світогляд». Він всюди у себе вдома, а живучи в малому провінційному містечку чи селі, відчуває себе «громадянином світу», вільним від комплексу «провінційності», оскільки знає, що його провінція не відрізняється від інших. Знає, що на Земній кулі, хоча б через її форму, ніякий виділений центр не існує. І, хоча це знання не завжди артикулюється, воно все-таки у цьому письменництві, особливо у творчості молодших авторів, міцно вкорінене. «Львів є всюди», як написав у відомому вірші ще у 80-х роках Адам Загаєвський. Войцех Венцель знаходить на поетичному шляху ідентичність власної провінції та простору Святої Землі.

Однак, будучи отим «громадянином світу», герой цієї літератури не відмовляється від своєї тожсамості, хоча, може, вже її розуміє інакше, ніж його попередники. Що важливо: адже у творах, що з'являються після 1989 року, можна відчитати прагнення по-новому визначити, перевизначити польськість. У цьому письменництві відчувається почуття кризи давніх самовизначень, причому ця криза, здається, має позитивний характер: вона є пошуком нового вигляду польськості. Зрештою,

це явище не є зовсім новим. На нього звертав увагу Едвард Бальцежан, аналізуючи молоду поезію 80-х років, коли писав, звертаючись до віршів Яна Польськовського: «Поет (...) повідомляє про власне зацікавлення Польщею, наркотичне випробування польської теми: Польща – це його приватність, його самопочуття». Чи щось із того часу змінилось?

Безперечно, посилилась «приватність» відчуження. Можна навіть ризикнути висловити тезу, що почуття спільноти, яким герой цієї літератури огортає «свою» суспільність, меншою мірою окреслене національними визначниками, ніж особистими зв'язками, різновидом емпатії, що не раз сягає глибоко в історію та переходить кордони регіонів чи держав – навіть простір планети, як у вірші Браконецького «Батьківщини»: «Питає, чи ми є мало не братами одного міста/ одного хрещення, однієї віри у найближчу батьківщину/ показує мені світліни батьків померлих із туги в Німеччині/ показую йому світліни мами й бабці після повернення з Киргизії/ Але навіщо/ якщо всюди є той самий пафос минулості/ і хаос дрібної та великої пам'яті/ а те, що нас лучить, є позаземним». Формула, що велить знаходити своє місце в світі, сьогодні більше акцентує поняття «світ», ніж визначення «свій», що не значить, що оте «своє» – не має значення.

Можливо, універсальність екзистенціального досвіду промовляє сильніше в поезії й есеїстиці, ніж у прозі, хоча й тут вона також є досить виразна – чи будуть це романи Токарчук, чи «Естер» Хвіна, «Фунебре» Кшиштофа Мишковського, «Смеркання й світанки» Пьотра Шевца чи «Сльози» Гжегожа Струмика – тут всюди тимчасовість виявляється вписаною в «позаземний» ритм. Почуття спільноти з «іншими», як хоча б у «Словах чужого» Свідерського, не заперечує власну тожсамість. Тільки, що це вже не є тожсамість ізольована, задивлена у власне «я». Це – ідентичність відкрита на новий досвід.

У цьому досвіді можна знайти і те, що пов'язане із творенням нових структур суспільно-політичного життя, і те, що відкидає обов'язкові досі табу – також моральні. З часом заявляють про себе наративи більш «середовищні», ніж «національні» чи загальносуспільні – причому в обох царинах. Двоє, донедавна провідних публіцистів молодшої польської правниці Цезарій Михальський і Анджей Горубала, публікують повісті, що привідкривають (як у «Силі

відштовхування» першого з них) меандри ідейних пошуків чи демаскують (як у «Замішаних» другого) бруд політичних маніпуляцій. Подібний характер мають твори Броніслава Вільдштайна, найновіша повість якого «Майстер» (про потребу авторитету та небезпеку піддатися його впливу) звертається до соціально-театральних практик Єжи Гротовського. Марек Новаковський, письменник старшої генерації, продовжує свої розпізнавання людського стану: раніше це стосувалось комуністичної дійсності, а тепер – стало свідченням трансформації – як у її екзистенціальному вимірі, так і в світоглядному.

У прозі останніх років важко знайти домінуючу течію. З одного боку – як у «Золотому пелікані» Хвіна, «Четвертому небі» Маріуша Сеневи́ча чи «Нічого» Давида Беньковського – показані механізми сучасного життя, що деградує людину, а з другого, як у «Гною» Войцеха Кучока чи «Підземній ріці» Томаша Яструна, предметом уваги стає непристосованість героя до ритму змін у світі. Безсумнівним є одне: щораз частіше сучасна проза прагне засвідчити досвід того часу, коли вона постає. Проте, одночасно (про що свідчать такі книжки, як «Мойри» Марка Соболя чи «Коханий Франц» Анни Болецької, що звертаються до воєнних переживань) минуле – навіть віддалене (тут прикладом є «Течія в затоці» Єжи Сосновського) – далі виявляється множиною відкритих питань, а питання непервності традиції та досвіду – суттєвою проблемою сьогодишньої самосвідомості героїв. У принципі, можна сказати, що герої цих творів не можуть визначити свій статус, однаково – як в історичному вимірі, так і у віднесенні до актуальних подій; це люди загублені, які шукають сталі, незводимі точки віднесення. Це люди, які з різних причин не можуть «дійти до себе». Про те, що можна, однак, почати гру з історією, подаючи її альтернативні перебіги, свідчить книжка Хвіна та Кристини Ларс «Спільна купіль». Цей тип літературного жарту явно не цікавить літературну критику: книжка – забавна, але й така, що оголює польські «слабкі місця», – залишилася майже непоміченою.

Можливо, саме тому щораз більшим успіхом у видавців – та й у читачів – користуються літературні автобіографії. Ціла плеяда цього роду творів, де на увагу заслуговують «Біженці» Генрика Гринберга та «З голови» Януша Гловацького, приваблюють стихією «справжнього» анекдоту.

Така література – що підтверджує присвоєння найпрестижнішої в Польщі літературної Нагороди Ніке книжці Йоанни Ольшак-Ронікер «В саду пам'яті» – користується популярністю також тому, що творить ясні та перевірені біографією наративі, заспокоює голод за «реалістичною» повістю. Щось схоже діється у випадку письменництва на стику художньої літератури та репортажу. Звідси – зростаюча зацікавленість новими книжками Ришарда Капусцинського чи Ганни Кралль. Що цікаво: цей тип розповіді знайшов своє відображення також у поетичних пошуках, добрим прикладом чого стала відзначена престижною нагородою Фонду Косцельських поема Томаша Ружицького «Дванадцять станцій». Ця повість вражає сміливістю, розмахом починання, а також чудовою конструкцією. Це – свого роду трохи пародійне звернення до традиції великого національного епосу: кам'яниця в Ополі, в якій мешкають повоєнні переселенці, є ніби ехом кресової садиби, а тітка героя планує зустріч президентів Польщі й України. Президенти мають «побачити справу примирення і, ніби символи/двох країн братніх, але так жорстоко порізаних між собою/і розведених завдяки третім силам, диявольським підшептам,/московським і іншим, зійтися разом і знову побратися». Не тільки автор, але і його читачі, напевно зі здивуванням, приглядалися кількома місяцями пізніше до подій Помаранчевої революції в Україні та до ролі поляків у ній.

У літературному житті починає переважати трактування письменництва як «медіального факту»: тут на перший план виходить проштовхування дебютів, як це мало місце у випадку «Польсько-руської війни», а пізніше «Павичів королеви» Дороти Масловської чи «Купи» Славомира Схута. Обидвох авторів супроводжувала криклива рекламна кампанія, що вип'ячувала у випадку Масловської екзотичність наративу (у «Війні» – своєрідну комбінацію мови соціального дна і базікання жовтої преси, у «Павичах» – наслідування хіп-хопової поезії), а у Схута – його антиглобалістську «ідеологію». У подібному напрямку йдуть проштовхування побутово-провокаційної літератури – як письменництва, що його називають феміністичним (хоча тепер воно здається медіально менш привабливим), так і того, що його по-вченому окреслюють як «гендерне». В останній період увагу критики притягнула до себе повість

«Любево» Міхала Вітковського, що портретує середовище гомосексуалістів (варто підкреслити, що цю проблематику художньо та пізнавально значно цікавіше показано в опублікованій у 1990 році повісті Юліана Стрийковського «Мовчання», про що газетні рецензенти вже не пам'ятають). Це не означає, вочевидь, що ми маємо справу з явищами, які не заслуговують уваги та позбавлені художніх амбіцій, але, водночас, здається, що така агресивна реклама – це відповідь на голод за оригінальністю в літературі та на очікування творів, що об'єднали б досвід часів суспільно-політичної трансформації. Згадані автори до певної міри ці очікування задовільняють.

Проте, коли б я мусив вказати прозу письменника, твори якого знаменують автентичну новизну, то це були б книжки «пізнього» (1945 рік народження) дебютанта Мацея Малицького. Як перший його том «Шматок води» (2002), так і остання збірка «Сага народу» (2004) – це автобіографічні наррації, герой яких – житель однієї з підваршавських місцевостей – своє спостереження світу, що сягає ще п'ятдесятих років, перетворює в пригоду майже космічного досвіду. Особливий мовний слух, дбайливість про деталі, нарешті, прекрасне конструкційне чуття підкреслюють, що маємо справу з оригінальним і відразу пізнаваним художнім явищем. Завдяки чудовим діалогам, поєднаним із проникливим спостереженням дійсності, мова виявляється точним барометром, що реєструє зміни представленого світу. Виразні портрети постатей, які з'являються на сторінках цих, побудованих із нарраційних сегментів, повістей, творять галерею справжніх людей, що живуть між собою та для себе і найменше (що в цьому контексті може здатися парадоксальним) – для літератури. До певної міри проза Малицького, особливо пласт із записом пригод мови, є споріднена з прозою Мирона Бялошевського.

Бялошевський теж, разом із іншими поетами «мовного експерименту» – Карповичем, Бараньчаком чи Криницьким – патронуватиме найцікавіші поетичні пошуки останніх років. Це стосується як старших поетів, яких найкраще репрезентують Казимеж Гофман, Кристина Мілобендська чи Пьотр Зоммер, так і дебютантів, серед яких привертають увагу Марія Циранович, Ярослав Ліпшиць чи Йоанна Мюллер. Без сумніву, традиція «лінгвістичної» поезії – у різних її версіях та відмінах – зазнала за останні роки значного посилення: ревізія мови, в тому числі мови літератури та її традиції – це, одночасно, як шлях самопізнання, так і спроба назвати світ; це, одночасно, – як постійно поновлюване розпізнавання та називання явищ дійсності, так і подорож углиб власної душі. І, мабуть, одним із розпізнавальних знаків цієї течії пошуків є полемічне звернення у вірші Циранович до головної думки «Присвяти пана Когіто» Герберта, де формула «Будь вірним/ Іди» замінюється закликом «Будь вірним іді!».

Це, звичайно, не єдина течія новітньої поезії. Має рацію німецький «папа літературної критики» Марцель Райх-Раніцкі, який у недавно виданій збірці нарисів, присвячених післявоєнній польській літературі, підкреслює, звертаючись до читача, необізнаного із цим письменництвом, що вона черпає силу, передусім, з поезії, а не з прози. Він пише: «Справді, сповнена краси та одночасно винятково трудна, польська мова є перешкодою майже не до подолання для поетів цієї країни. Звідси світ має хибні уявлення про польську літературу: у найкращому випадку знає кілька романів і вважає їх, як правило, пересічними та вторинними. Але Польща – це країна не повістей, не драми, а лірики. І це продовжується ще від часів романтизму. Чим оригінальніші, чим кращі є польські поети, тим важче їхні вірші перекласти іншою, особливо неслов'янською, мовою».

Ян Стренковський співпраця - Малгожата Заремба

САМВИДАВ

Кожному, хто згадає останні роки ПНР, перш за все приходить на думку «Солідарність» та громадське пробудження, що його приніс вибір поляка Папою Римським. Однак, мало хто так само серйозно трактує інший феномен 1970-1980-х років у Польщі. Йдеться про званий самвидавом незалежний видавничий рух, масштаби якого ще досі, навіть для істориків і бібліографів, які займаються цією темою, важко охопити.

Попередники

«Нелегальна література через свою повсякденність перестає бути святинєю, не лякає людей і не наводить на думку про переслідування влади, а підважує в людській свідомості авторитет влади і віру в її могутність», – писав Юзеф Пілсудський у виданій 1903 року брошурі під назвою «Нелегальна література». Слова творця польської незалежності було повторено у сімдесяті роки, оскільки одним із перших текстів, виданих незалежними видавництвами, була саме його книжечка, у якій йшлося про боротьбу з царатом за допомогою нелегальної літератури. На назву друкованого Пілсудським часопису «Robotnik» посилалися також творці одного з часописів, який найбільшою мірою спричинився до серпневого робітничого зриву на Балтійському узбережжі. Невипадково. Також невинувато головний часопис Комітету оборони робітників (КОР) «Biuletyn Informacyjny» називався так само, як орган підпільної Армії Крайової під час Другої світової війни.

У роки Другої світової війни в Польщі виходило понад 2000 нелегальних часописів і було видано більше 1,5 тисячі назв книжок і брошур. У 1944–53 роках, за комуністичної влади, було опубліковано понад 450 газет, 200 брошур і книжок, а також більше 1000 листівок. Ліквідація збройного опору на початку 1950-х років спричинила ліквідацію незалежної преси й видавництва. Не спонукали до діяльності в цій сфері події 1956 року і так званої жовтневої відлиги, хоч слід відзначити, що копію таємної доповіді Хрущова, виголошеної на XX з'їзді КПРС, уже через кілька днів після передачі тексту лідерам ПОРП можна було купити на варшавському базарі Ружицького.

Спроби

Спроби видавати незалежну літературу, здійснені у наступні роки, були спорадичними й швидко ліквідувалися Службою Безпеки. Першим, про кого

стало відомо, був Антоні Замбровський, син одного із секретарів ЦК, а згодом – діяч опозиції. Він організував переписування методом самвидаву (на друкарській машинці) спеціальних бюлетенів Польського Пресового Агентства із матеріалами, доступними лише партійним та державним керівникам. Наступним був Ян Пьотр Ярош, котрий 1967 року, у віці 14 років разом із друзями відродив нелегальну організацію Союз Вільних Поляків і на малих іграшкових друкарнях виготовляв листівки проти виборів до сейму, а через рік – проти окупації Чехословаччини військами країн Варшавського Договору. Зрештою, 1968 рік був унікальним. Бунт студентів у березні, передусім у Варшавському університеті, спричинив появу десятків листівок, часто-густо переписуваних від руки, тобто, як це тоді називали, використовуючи китайський ксерокс. Листівки, які з'являлися спонтанно, також були реакцією на окупацію Чехословаччини.

Виникнення на зламі 1960-1970-х років таємної організації «Ruch» могло стати успішною спробою. Організація перед початком арештів встигла видрукувати на вкрадених ксероксах шість чисел часопису «Biuletyn» і кілька чисел «Informator». Наступний випадок публікації, виданої поза цензурою, мав місце 1973 року, коли молодий письменник Януш Андерман на ксероксі видав збірку відкинутих цензурою віршів Юліана Корнгаузера, котрий належав до покоління так званої «нової хвилі», яке незабаром, з причини цензурних обмежень, майже в повному складі почало публікуватись у самвидаві.

Лавина

1976–1989 роки, тобто 14 років існування підпільної преси й незалежних видавництв – це безперервний процес. Цього разу, на відміну від попередніх років, коли після ліквідації часопису треба було багато років очікувати появи нових видань, перерви не було.

Однак, коли у вересні 1976 року з'явився нецензурований часопис під багатозначною назвою «U progu» («На порозі»), злам ще не настав. Потрібно було щось більше, аби рушила лавина. Цю лавину розпочали два часописи Комітету оборони робітників, які також з'явилися наприкінці вересня 1976 року – «Komunikat» KOP і «Biuletyn Informacyjny», а також заснований у січні 1977 року літературний часопис «Zapis», перше число якого вміщувало тексти, відкинуті цензурою, а його редактори й автори відважилися назвати свої прізвища. Усі ці видання, спочатку переписувані на машинках, а потім друковані на збільшувачах, мали те, чого тоді не мав часопис «U progu». Вони не були анонімними, тому не були приречені на існування в замкненому колі втаємничених. Після робітничих протестів у червні 1976 року вже був заснований Комітет оборони робітників – організація, яка допомагала репресованим робітникам. Її члени від початку існування Комітету оприлюднювали свої прізвища, адреси й телефони на шпальтах часопису «Komunikat». Відкритість дозволяла розширити коло співробітників, читачів та осіб, які сприяли незалежному видавничому обігові. Нічого дивного, що незабаром більшість підпільних часописів вказувала прізвища й адреси редакторів, а значна частина авторів перестала ховатися під псевдонімами. Схоже було під час півторарічного періоду існування легальної «Солідарності» між вереснем 1980 і 13 грудня 1981 року, коли настав справжній розквіт незалежної преси й видавництва, передусім профспілкових. Воєнний стан, однією з цілей якого була ліквідація незалежного обігу думок та інформації, діаметрально змінив ситуацію. Репресії, які спіткали учасників підпільного видавничого руху, змусили їх вдатися до справжньої конспірації, тобто до вимушеної анонімності. У цілковите підпілля тепер пішли не лише видавці, а й також редактори й уся організаційна команда часописів і видавництв. Також автори текстів, які друкувались у підпільних газетках, рідко оприлюднювали свої дані. Натомість автори літературних текстів і далі часто писали під справжнім прізвищем.

Світ змінився

14 років існування незалежного видавничого руху можна розділити на декілька фаз. Перша – період 1976–80 років, коли водночас формувалися структури опозиції і структури незалежного видавничого обігу. Переломним був 1977 рік. Заснований тоді Рух захисту прав людини і громадянина почав видавати свій часопис «Opinia», потім з'явився «Głos» – суспільно-політичний

місячник відламу KOP, молодіжний часопис «Bratniak», який відроджував національні традиції, двотижневик «Robotnik», що опікувався появою зародків вільних профспілок у Польщі, і, врешті-решт, наступний після часопису «Zapis» літературний часопис «Puls», видаваний молодими письменниками, який публікував, на відміну від квартальника «Zapis», тексти, написані спеціально для самвидаву. 1977 року в Любліні було засновано часопис молодих католиків «Spotkania», з'являлись студентські й селянські часописи. 1977 рік – це також дата появи першого позацензурного Незалежного книжкового видавництва NOWA.

Наступними роками повставали чергові журнали й видавництва, здебільшого у Варшаві, але також і в інших містах – Кракові, Познані, і навіть селах, наприклад, у Дужій Зброші, де місцевий Комітет Селянської Самооборони видавав аж два незалежні часописи.

Переломним був серпень 1980 року. Під час серпневих страйків у гданській верфі виходив «Strajkowy Biuletyn Informacyjny Solidarność», який не лише дав назву вільним профспілкам, а й також став зразковою назвою для всього видавничого руху періоду існування легальної «Солідарності». Після підписання Серпневих порозумінь часописи такого характеру з'явилися, як гриби після дощу. Один із творців «Biuletyn» Конрад Белінський говорив: «Одним із перших кроків на кожному підприємстві після заснування профспілки було створення вільного бюлетеня (...) світ змінився.» Це можуть проілюструвати цифри. Вважається, що в період 1976–80 років виходило близько 100 часописів, а 35 видавництв опублікувало близько 300 книжок і брошур. Упродовж майже півторарічної легальної діяльності вільних профспілок, названої «карнавалом Солідарності», діяло вже близько 160 видавництв, які оприлюднили без дозволу цензури понад 2500 позицій. У той сам час можна відзначити аж 3200 назв часописів, значна частина яких виходила на заводському обладнанні, в умовах напівлегальності, хоч і не підлягала цензурі. Більшість із них перестала існувати разом із делегалізацією «Солідарності» і знищенням або конфіскацією поліграфічного обладнання, а також арештами друкарів, редакторів і видавців після 13 грудня 1981 року. Однак ліквідувати незалежний видавничий рух не вдалось, оскільки вже в грудні разом із листівками з'явилися перші підпільні часописи. Варшавські «Wiadomości» (продовження «Wiadomości Dnia», що виходили до 13 грудня 1981 року) й «Informacja Solidarności», яка мала характер пресового

агентства, вроцлавський «Z Dnia na Dzień». А в січні – наступні та найважливіші часописи цього періоду, приміром, «Tygodnik Wojenny», «KOS» чи «Wola», а в лютому – найбільший часопис підпільної «Солідарності» «Tygodnik Mazowsze». Найбільше було інформаційно-публіцистичних видань, але незабаром також з'явилися й інші, наприклад, літературний часопис «Wezwanie» або присвячений образотворчому мистецтву «Szkice». Повстали також нові підпільні видавництва – «CDN» чи «Przedświt», що спеціалізувалися на публікації художньої літератури. Врешті-решт, виникли підпільні фонографічні осередки, що записували касети, було розпочато реалізацію та копіювання підпільних фільмів, повстала незалежна радіостанція «S», а згодом також підпільне телебачення. Видавали всі. Більше того, підпільні часописи й видавництва діяли навіть в осередках інтернування, де утримувались арештовані діячі «Солідарності». В одному з місць позбавлення волі працювало навіть підпільне радіо.

І таке, і сяке

Видавали все, тобто, як-то кажуть – і таке, і сяке. Багато місця, особливо в перші роки існування підпільних видавництв, займала література. Тоді з'явилися книжки заборонених і неопублікованих офіційними видавництвами польських еміграційних письменників, наприклад, Вітольда Гомбровича або Чеслава Мілоша, а також іноземних – Джорджа Орвелла чи Артура Кестлера. Друкувалися твори письменників, заборонених в інших країнах східного блоку – Мілана Кундери, Варлама Шаламова або – передусім – Александра Солженіцина. З цим автором була пов'язана цікава історія. Незадовго перед воєнним станом із совєтської військової частини під Лігницею втік солдат, якого потім впродовж багатьох років в умовах воєнного стану переховували члени підпільної «Солідарності». В середині вісімдесятих його вдалося нелегально вивести до Франції, де він дав кілька інтерв'ю і серед іншого розповів про першу книжку польською мовою, яку прочитав під час перебування у сховищі. Це був... «Архіпелаг ГУЛАГ». Другою великою тематичною сферою була історія, а точніше – заповнення «білих плям», тобто публікації про події, що про них було заборонено писати офіційно або писалася неправда, наприклад, про війну 1920 року, Катинь або пакт Молотова-Ріббентропа.

Важливою також була економічна, політична й суспільна публіцистика. Значне місце в незалежних публікаціях приділялося сучасній літературі. Саме в незалежних видавництвах вийшли резонансні романи Казимежа Брандиса «Нереальність» і Тадеуша

Конвицького «Малий Апокаліпсис». Саме тут виходили нові вірші Збігнева Герберта. Підпілля мало навіть свої бестселери. До їх числа належали історичні розвідки Нормана Дейвіса чи написані спеціально для видавництва другого обігу репортаж про лідерів підпільної «Солідарності» «Конспіра», збірник інтерв'ю з провідними польськими сталіністами «Вони» Тереси Торанської, книжка для дітей «Миколаєк в школі ПНР» Марини Мікляшевської чи комікс «Солідарність: 500 перших днів».

Різноманітність часописів була ще більшою. Видавалося все: інформаційна преса, політична, історична й суспільна публіцистика, літературні, економічні, мистецтвознавчі, наукові та філософські часописи. Існували сатиричні журнали, учнівські й дитячі, для вчителів і лікарів, було багато часописів, присвячених соціалістичному таборові, були церковні й антицерковні часописи. Але найбільше – антикомуністичних.

Техніка

Тим, що відрізняло польські підпільні видавництва від видавництв цього типу в інших країнах соціалістичного блоку, навіть у СРСР, де вони з'явилися найраніше, було використання техніки – навіть найпримітивнішої, але техніки. Тому що поляки друкували на всьому, або, як висловився один із підпільних друкарів, на чому завгодно й нерідко як завгодно. Однак друкували, і це відрізняє польське явище від російського самвидаву. В нас також іноді вдавалися до переписування на машинці, однак це було або на початку існування часопису чи видавництва, коли вони ще не мали обладнання чи не вміли користуватися ним, або як допоміжна діяльність: переписували особливо пристрасні люди, збільшуючи таким чином накладі видрукованих у підпіллі позицій.

Використання техніки великою мірою призвело до того, що з плином часу незалежні видавництва й часописи перетворилися на потужні таємні підприємства, які налічували по кількасот осіб, з технічною й організаційною базою, необхідною для існування. Отже, в них працювали бухгалтери, постачальники, друкарі, організатори розповсюдження й розповсюджувачі, редактори, автори, перекладачі (декотрі постійно перекладали для підпільних видавництв), художники, які виконували проекти обкладинок; були потрібні приміщення для складів, обладнання й підпільних друкарень, були потрібні скриньки для розповсюдження; були водії й автомобілі, іноді спеціально закуплені для незалежних фірм, так само, як і частина приміщень, які бували орендовані, іноді

фіктивно, а іноді власники насправді не знали, що діється в їхніх помешканнях; станки й фахівці, які ремонтували й виробляли обладнання, а також певні матеріали, необхідні для друку, наприклад, хіміки, які готували світлочутливу емульсію для шовкографії. Під час воєнного стану, коли деякі опозиціонери перебували під загрозою інтернування або ув'язнення, потрібні були приміщення для їхнього переховування, а також організатори й сотні осіб, які вишукували такі приміщення. Потрібні були люди для перекиду обладнання й еміграційних видавництв з-за кордону, а також переправлення матеріалів і нелегальних видавництв за кордон, потрібні були представники-координатори, які б займалися іноземною допомогою, але перебували поза межами країни, потрібні були також і ті, хто з території країни координував би такі осередки від імені видавництв або редакцій.

Варто коротко зупинитися на термінологічних відмінностях. Якуб Карпінський – померлий нещодавно автор багатьох історичних і соціологічних праць на тему ПНР і опозиції (будучи водночас опозиційним діячем), неприйняття в Польщі поширеного в інших країнах терміну «дисиденти» пояснював тотальністю опору. На його думку, в СРСР розуміли, що дисиденти є меншістю, що проголосує погляди неочевидні і навіть дещо дивні для загалу. Натомість у нас радше комуністи заслуговують називатися дисидентами. Якщо навіть Карпінський трохи й перебільшив, його заувагу можна також застосувати до самвидаву. Йдеться про масовість нелегальної літератури в Польщі, масовість, яку уможливило використання з часом навіть удосконаленої техніки, а також тотальність опозиційної діяльності, яка створювала широкий ринок читачів цієї літератури. А переписування на машинці, як це було у випадку самвидаву, такої масовості не запевнило б. Винахідливість і підприємливість організаторів нелегального друку не обмежувалась удосконаленням обладнання й техніки. Одним із дедалі ширше використовуваних методів було нелегальне друкування в державних друкарнях. Таким чином самвидав-публікації не поступалися якістю та виглядом від офіційно виданих. Наскільки мені відомо, єдиною відомою публікацією, виконаною нелегально в державній друкарні поза межами Польщі, було видання «Архіпелагу ГУЛАГ», здійснене майбутнім президентом Грузії Звіадом Гамсахурдією.

Боротьба з нелегальною літературою

Соціолог Станіслав Секерський написав, що поява позацензурного обігу в Польщі прямо залежала також

і від зниження рівня репресій. Саме з такою ситуацією ми мали справу в Польщі під керівництвом команди Герека, яку економічна політика й тиск Заходу щодо дотримання прав людини змусили миритися з опозицією, а разом і з незалежними видавництвами. Тож сімдесяті роки були своєрідною грою кота з мишею: репресії стосовно опозиційних діячів обмежувалися здебільшого перевітками і 48-годинним затриманням, а також конфіскацією обладнання й видавництва. Ще м'якше ставилися до підпільних видавців в період діяльності легальної «Солідарності». Лише після запровадження воєнного стану кожен, хто розпочинав видавати нелегальну пресу чи книжки, мусив зважати на можливість справжніх репресій. Інтернування, багаторічні ув'язнення, суди й високі штрафи були тоді звичною справою.

Але для дискредитування діячів опозиції чи організацій, з якими були пов'язані підпільні часописи, застосовувались більш витончені способи. Стандартним методом, до якого вдавалися майже від часу появи підпільної преси, були такзвані фальшивки. Перша з'явилася через місяць після появи нецензурованих часописів. 25 жовтня було опубліковано службистську версію третього числа «Komunikat» KOP. Її змінили настільки, аби в кривому дзеркалі представити діяльність організації, яка захищає робітників. Апогей фальшивок припадає на вісімдесяті роки. Особливо часто фальсифікували головний орган нелегальної «Солідарності» – «Tygodnik Mazowsze». Цікавим прецедентом було створення органами безпеки власного часопису «з нуля»: ним виявився місячник «Bez Dyktatu», очолюваний Елігіушем Нашковським – членом керівництва «Солідарності» і водночас (у чому потім він сам зізнався) офіцером СБ, засланим у структури Профспілки. Однак тональність статей швидко викликала в читачів підозру в тому, що за цією публікацією стоїть хтось інший. Ще однією рисою фальшивок було те, що вони не мали належного ефекту. Недбалість Служби Безпеки призводила до того, що їхні видання друкувалися... занадто добре. Для людей, обізнаних із проблемами, які підпілля мало з обладнанням, папером і якістю друку, це був сигнал, аби уважніше придивитися до такого видавництва.

Звичайно, вдавалися також і до винахідливіших методів. Починаючи від маркування паперу і до вмонтовування жучків для підслуховування в обладнання, яке доставлялося видавцям. Особливо болісною була конфіскація автомобілів, що їх визнавали знаряддям злочину. Були також побиття й навіть...

убивства, організовані так, аби винуватці були відомими і, водночас, анонімними.

Конспірація

Ян Вальц, редактор підпільного «Biuletyn Informacyjny» та друкар у Незалежному книжковому видавництві, незадовго перед Серпнем 1980 року опублікував репортаж про роботу в підпільній друкарні: *Дзвонить Зенек і каже, що хотів би зустрітися зі мною в понеділок об 11. Якщо хтось подумав, що до зустрічі в мене залишається ще три дні часу, помиляється. Тільки про це мова. Про понеділкову зустріч об 11 був поінформований сержант зі служби підслуховування. Чи довідався він, із ким саме я маю зустрітися, – невідомо. Я впізнаю Зенека по голосу. На відміну від сержанта я знаю, що завжди треба відняти два, тобто ми домовилися на 9 годину в суботу в кав'ярні «Wilki» – місце завжди те саме. Тож я мушу спакувати торбу з необхідним для незалежного друкаря обладнанням (...) і на найближчий тиждень виключитися з життя. Важливо не скасовувати зустрічі по телефону, краще ще раз нагадати сержантові, що я домовився з кимось на одинадцять. Сконтактуватися з сержантом легко: варто зателефонувати до когось із друзів – до Куроня, Міхніка чи Ромашевських і сказати, що (...), можливо, я спробую прийти в понеділок...*

У перші роки діяльності незалежних видавців було мало конспірації. Лише воєнний стан, посиливши репресії та запровадивши перманентний контроль за майже всіма сферами суспільного життя, змусив вдаватися до прийомів, перевірених нашими попередниками. З'явилися псевдоніми, горщики у вікнах, які повідомляли про провалену явку, з'явилися різноманітні паролі й розпізнавальні шифри. Але, як і всюди, тут також був безлад, траплялися помилки чи мало не комічні ситуації. Колись у серйозній науковій інституції я був свідком телефонної розмови між двома професорками у присутності кількох здивованих осіб: – Але песик мусить бути з обрізаним хвостиком! – домагалася пані літературознавець. Йшлося про гарантії безпеки під час конспіративної зустрічі з відомим публіцистом Стефаном Братковським. А «песик з обрізаним хвостиком» означав, що редактора треба привести без службістського «хвоста», який його постійно супроводжував.

Ще один спосіб, який мав на меті захистити авторів, котрі відважилися на публікацію під власним прізвищем, нагадував замовляння з народних казок. Йдеться про публікацію тексту під справжнім прізвищем і приміткою: видано без відома і згоди автора. Я не чув, щоб

ця клаузула вберегла когось від репресій, але нею вперто користувалися. Це породжувало смішні ситуації. Відомий британський історик Норман Дейвіс розповів мені, як до нього звернулися з проханням дозволити одному з підпільних видавництв опублікувати одну з його книжок «без відома і згоди автора». Аналітичний розум Дейвіса мусив на якусь мить похилитися над парадоксом цієї формули, аби, врешті-решт, погодитися видати книжку без власного відома і згоди.

Nie matura

Щепан Рудка – автор монографії на тему забороненої для розповсюдження вроцлавської преси – написав, що редактором підпільного часопису ставали випадково. Слід погодитися з ним, хоч уже починаючи з 1970-х років були в підпіллі і професіонали. Мотиви, якими керувалися ті, хто починав редагувати, друкувати чи розповсюджувати незалежні видання, були найрізноманітніші. Від патріотичних і політичних (допекти комуністам) до... любові до книжок.

Зовсім по-іншому було після Серпня, а ситуація повторилася після 13 грудня 1981 року. Це був час справжнього народного ополчення, а редакторську булаву (і найчастіше також і друкарську) носив у наплічнику кожен, хто вмів писати й читати, а також мав бажання. В період ПНР казали: «Nie matura, lecz chęć szczerą, zrobi z ciebie oficera»*. У такий спосіб висміювались у нас комуністичні порядки, де, згідно з рекомендаціями Леніна, кухарка могла правити країною. Це вдалося не найкраще. Але якоюсь мірою ленінську формулу було втілено в самвидав, де кухарка, медсестра, робітник, селянин, учень, студент, юрист, лікар, художник, скляр, рибалка чи моряк раптом одного дня ставали редактором, друкарем, розповсюджувачем, шефом видавництва чи головним редактором підпільного часопису.

Примітки:

1. Головне управління контролю преси, публікацій і видовищ, тобто державну цензуру, в Польщі було запроваджено вже 1946 року. Власне кажучи, під дію цензури потрапляло все – від весільних запрошень та офіційної документації до літератури, теле- й радіопрограм, фільмів, естрадних виступів тощо. Саме цензура вирішувала, кого публікувати. Багато письменників не лише були позбавлені можливості

* Не диплом, а щире бажання зробити тебе офіцером.

публікувати свої твори – не можна було навіть згадувати їхніх прізвищ. Держава обмежувала також доступ до видань, оприлюднених на еміграції шляхом запровадження так званого дозволу на їхнє ввезення до Польщі. Тому одне з визначень публікацій, видаваних поза цензурою, звучало як публікація без дозволу (*wydawnictwo bezdebitowe*), тобто така, що не отримала дозволу на розповсюдження. Ці публікації називали також незалежними, нецензурованими, підпільними, нелегальними і – передусім – самвидавом, або другим видавничим обігом (першим були видавництва, яка підлягали цензурі).

2. Друкували за допомогою різноманітних технік. Найцікавішою, з огляду на використане обладнання, була листівка, надрукована 1968 року після окупації Чехословаччини країнами Варшавського договору Богуславою Бляйфер (згодом співробітницею КОР). В ролі збільшувача вона вперше використала... вижималку популярної роторної пральної машинки «Frania», і це був епохальний винахід, а добра «Frania» ще не раз прислужилася друкові нелегальних видань. Найпопулярнішими методами друкування були збільшувальна та шовкографічна рамка, а також друк на ксероксах і офсетних машинах. Друкарські фарби, доступ до яких був утрудненим, готували з різноманітних складників, за рецептами численних підпільних винахідників. Велику популярність у якості складника фарби для шовкографії мала паста для прання «Komfort». Через неї друкаря-шовкографа легко було розпізнати за вишуканим запахом. Набагато скрутнішою була доля друкарів, які користувалися спиртовим збільшувачем, оскільки вони поширювали навколо себе такий інтенсивний запах денатурату, що йому позаздрив би сам Венічка Єрофєєв.

3. Серед публікацій без дозволу значне місце займали російські й радянські письменники та поети. Перекладачами цієї літератури серед інших були Анджей Дравич, Віктор Ворошильський, Ірена Левандовська, Лариса Міцнер. Одним із ранніх бестселерів самвидаву був уперше виданий 1979 року роман «Москва-Петушки» Венедикта Єрофєєва. Вельми популярним письменником був Александр

Солженіцин, що його «Архіпелаг ГУЛАГ» витримав багато перевидань, інші книжки цього автора здобули не меншу популярність. Зокрема вийшли також «Один день Івана Денисовича», «В першому колі». Бестселером підпільних видавців був роман «Вірний Руслан» Георгія Владімова, а також поезія Осипа Мандельштама та Йосифа Бродського.

Великий успіх мали історичні або політичні книжки на російську тематику. Найпопулярнішими авторами були Міхал Геллер і Александр Некрич зі своєю історією СРСР «Утопія при владі», а також Абдурахман Авторханов з книжкою «Загадка смерті Сталіна». На тему російської літератури й історії було видано багато праць польських авторів, серед інших «Суперечка про Росію» Анджея Дравича. Цікавинкою була сатирична опера Януша Шпотанського «Цариця і дзеркало», видана 1978 року Незалежним книжковим видавництвом. Її головним героєм був Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев.

Виходили також часописи, присвячені країнам соціалістичного табору та СРСР.

4. Найбільшим підпільним видавництвом у Польщі було Незалежне книжкове видавництво «NOWA», яке до 1989 року оприлюднило близько 300 книжкових позицій. Інші, наприклад, видавництва «CDN», «Krag», «Przedświt», «Oficyna Literacka», хоча й існували протягом коротшого часу, також можуть похвалитися виданням близько сотні книжкових позицій кожне. Підпільні книжки переважно виходили накладами, що не перевищували 2000 примірників. Наклад часописів коливався від кількох сот до кількох десятків тисяч примірників.

За весь період 1976-89 років було видано щонайменше 7000 назв книжок і брошур, а також близько 6000 назв часописів, хоча, можливо, їх було набагато більше.

Підпільні пресові та книжкові публікації супроводжували різноманітні види друкованої продукції, що їх називали «галантереєю», це були листівки, плакати, марки підпільної пошти, святкові поштівки, календарі, наліпки, написи на футболках, банкноти і навіть етикетки для сірників чи пляшок з алкогольними напоями.

Войцех Майхерек

ЗМІНА ВАРТИ

Польський театр у 1989 – 2005 роках

1989 рік, в якому почався демонтаж комуністичної системи в Польщі, не став чіткою цезурою в історії нашого театру. Він радше започаткував процес перемін. Звичайно, розпочаті тоді політичні, суспільні, економічні реформи впливали на становище театрів. Стало зрозуміло, що вже не можна повернутися до способу функціонування театрів за часів ПНР, коли держава утримувала всі сцени, забезпечувала роботу артистам, хоча й контролювала їхню творчість. Діяльність театрів перестала регулюватися партійними директивами, на їхньому місці з'явився новий чинник – хтозна, чи не найсуворіший, – гроші. Держава поступово відійшла від безпосереднього фінансування театрів (у віданні міністерства культури нині залишаються тільки два драматичні театри: Національний – у Варшаві, а також Старий – у Кракові). У 1999 році, після запровадження адміністративної реформи, більшість постійних театрів перейшла під опіку місцевого самоврядування. Фінансове становище всіх сцен є загалом важким через обмеження дотацій, і все ще сильним залишається тиск на самофінансування театрів. Однак потрібно зауважити, що організаційна модель театрального життя після краху ПНР, властиво, не змінилася. Тільки деякі польські театри відмовилися від власних труп на ставці і функціонують на імпресаріальних засадах.

На жаль, розмови про наш театр після 1989 року оберталися переважно навколо економічно-організаційної проблематики. Директори театрів ламали і далі ламають голови над тим, як ці театри утримати. Питання «звідки взяти гроші на прем'єру?» випереджає питання: «що і як ставити?». Фінансові труднощі спричинили те, що театри рідше бралися за вистави, які вимагають дорогої інсценізації. Жертвою цих обмежень, звичайно, стала польська і світова класика. Досить довго театри виключали з репертуару ризиковані з фінансового погляду речі, а отже, й амбітну сучасну драматургію. Відхід від цієї тенденції можна спостерігати лише в останніх сезонах.

Промовистим *signum temporis* (знаком часу) було різке падіння відвідуваності театрів на початку 90-х років. У 1988 році загальна кількість глядачів у всіх видах театрів (драматичних, лялькових, музичних) становила 10 млн. У 1990 році до театру пішли вже тільки 7,6 млн., а в 1993 ця кількість знизилася ще на мільйон. Це, безумовно, сумна статистика, але треба

пам'ятати, що за часів ПНР театральна публіка була певною мірою організованою, наприклад, підприємства роздавали працівникам квитки до театру в рамках т. зв. акцій поширення культури. На практиці часто виявлялося, що кількість проданих квитків не відповідала кількості глядачів у залі. Після 1989 року ця штучна система підтримання відвідуваності зруйнувалася. Вплив на її падіння має й зубожіння прошарку інтелігенції, що є стрижнем театральної публіки.

Істотною проблемою польського театру в період, як це називають політики, «трансформації», було пробитися до аудиторії – тих, хто ще ходив до театру. Зник давній зв'язок театру з публікою, який спирався передусім на політичне взаєморозуміння (звичайно, політичні підтексти в спектаклях висловлювалися за допомогою алюзій). Коли в засобах масової інформації вже з'явилася цілковита свобода висловлювання, театр відійшов від політики. Це пов'язано, можливо, з фактом, що нині в театральних залах переважають молоді люди. Ця публіка очікує від театру інтенсивних емоцій, а меншою мірою – глибоких рефлексій.

З цього поверхового аналізу випливає, що театр у Польщі після перелому 1989 року мав суцільні проблеми. На щастя, були артисти, які не піддалися песимістичним настроям і зосереджувалися передусім на творчості. Минуле 15-річчя з дальшої перспективи може видатися особливо цікавим, бо тоді сталася зміна поколінь у польському театрі, а разом з нею змінилися форми і сенс театральної діяльності. Найцікавіші досягнення польського театру цього періоду й далі були пов'язані з діяльністю трьох режисерів старшого покоління: Єжи Яроцького, Єжи Гжегожевського і Кристіана Люпи, але поряд із ними з'явилися творці, що дебютували вже після 1989 року, і які почали задавати тон театральному життю в останні роки. Їм також вдалося привабити до театрів молоду публіку.

Єжи Яроцький спектаклями 90-х років підтвердив свою ще раніше заслужену репутацію вмілого режисера. Уважно аналізуючи тексти вистав, він робить із них усі можливі висновки для театральної інсценізації та акторської гри. Ця точність – досить рідкісна риса серед польських режисерів, професійна старанність яких суттєво погіршилася. Яроцький показав режисерське вміння, поставивши в Старому Театрі у

Кракові «Шлюб» Гомбровича (1991) з чудовими ролями Єжи Радзивіловича, Єжи Трелі, Дороти Сегди. Він також зробив цікаві спектаклі в Польському Театрі у Вроцлаві: «Пастку» Ружевича (1992), «Платонова» і «Платонова – пропущена дія» Чехова (1993, 1996), «Кетхен із Гейльбронна» фон Кляйста (1994). Недавно він поставив у Національному Театрі у Варшаві спектакль «Блукання» на основі текстів Гомбровича.

Єжи Гжегожевський, який від початку своєї кар'єри в 60-х роках послідовно конструював дуже оригінальне розуміння авторського театру, опинився в центрі уваги після того, як у 1997 році очолив Національний Театр (відкритий після багаторічної перерви, викликані пожежею). Багато спостерігачів замислювалося, чи Гжегожевський як постановник не підкорить собі національну сцену, яка в Польщі зазнавала мінливостей долі, але якій зазвичай надавали особливої ваги. Дійсно, Гжегожевський, хоч і допускав до роботи в Національному інших режисерів, то виявився серед них найсильнішою особистістю. Але от що цікаво: не відмовляючись від характерного для себе стилю постановки (витонченого поєднання слова, образу, звуку, ритму, акторських дій), Гжегожевський був, по суті, єдиним нашим театральним митцем, який спробував нав'язати серйозну розмову з польською літературно-культурною традицією. Покровителем сцени він зробив Станіслава Виспяńskiego – видатного творця-модерніста на зламі XIX і XX століть. У поетичній драматургії Виспяńskiego відбувається ревізія дуже потужної в Польщі романтичної традиції, і водночас автор «Весілля» виконав вдумливий психосоціальний аналіз нації, зневоленої упродовж багатьох років. Гжегожевський, виставляючи один за одним такі твори Виспяńskiego, як «Листопадова ніч», «Судді», «Весілля», «Етюд про Гамлета», запитував, наскільки діагнози митця пасують до сучасності. При цьому жодна з вистав не мала публіцистичного характеру (режисер у своєму театрі послідовно брався і за тематику самотності митця, і за проблему смерті, зокрема виставляючи твори Одена, Джойса, Гомбровича, Красінського, Ружевича), що призвело до звинувачень Гжегожевського з боку деяких критиків у тому, що Національний Театр під його керівництвом насправді не має живого контакту з дійсністю. Повне усвідомлення того, наскільки важливою й оригінальною постаттю польського театру був Єжи Гжегожевський, прийшло, як воно, на жаль, зазвичай буває, лише після передчасної смерті митця у квітні цього року.

Поза сумнівом, останнє 15-річчя в польському театрі належить Кристіану Люпі. Його театр, як кажуть критики, є своєрідною лабораторією людського внутрішнього світу, духових проблем сучасної людини. Режисер досліджує їх, користуючись передусім

німецькомовною літературою. Люпу особливо приваблює творчість австрійського письменника Томаса Бернгарда. Він поставив його драми «Еммануїл Кант» (Польський Театр у Вроцлаві, 1996) та «Брати і сестри» (Старий Театр, 1996), а також інсценізував роман «Калькверк» [Kalkwerk – вапнозавод, у російському перекладі – «Каменоломня». – Прим. перекл.] (Старий Театр, 1992), і цю виставу критики однастино визнали шедевром. Подією сезону 2000/2001 стала підготована Люпою в Драматичному Театрі у Варшаві вистава на основі останнього роману письменника: «Стирання-Auslöschung». [У російському перекладі – «Изнитожение». – Прим. перекл.] Здавалося, режисер захоплюється неприборканим потягом бернгардового героя до пороху з власною творчістю, життям, сім'єю, оточенням. Ця авторівісеція мала як індивідуально-психологічний, так і суспільно-історичний вимір, коли стали явними австрійські зв'язки з фашизмом, що їх просто-таки нав'язливо відстежує Бернгард. І водночас «Стирання» для Люпи стало підсумком його театального досвіду, виставою, яка у жесті з назви п'єси намагається показати істотний сенс зайняття мистецтвом. Здається, що зараз Люпа перебуває на етапі чергових пошуків, у яких він готовий переступити через доведену до майстерності форму свого театру (про це свідчить його найновіша постановка в Старому Театрі «Так сказав Заратустра» за Ніцше). Треба зауважити, що режисер під час роботи над спектаклями встановлює з акторами дуже інтенсивний, майже психоаналітичний контакт. Результатом цього стали видатні акторські втілення, зокрема Анджея Гудзяка, Малгожати Гаєвської-Кшиштофік, Яна Фрича, Аліції Беніцевич, Агнешки Мандат, Пьотра Скіби, Маї Коморовської.

Живого струменя польського театру не визначають хіба що роботи найвидатніших митців старшого покоління. Після 1989 року дебютувала група режисерів, яка виразніше окреслила свою присутність у другій половині 90-х років. Хоча критики назвали їх «молодшими більш здібними», ці режисери не становлять поколіннєвої спільноти, що виступає під одним і тими ж естетичними або ідейними гаслами. Зовсім навпаки – від самого початку вони, кожен зокрема, підкреслювали свою окремішність, і реалізували її в чергових прем'єрах. Серед «молодших більш здібних» є передусім учні Кристіана Люпи, які поступово звільняються від впливу маестро. Найсильніші індивідуальності у цьому колі – Гжегож Яжина і Кшиштоф Варліковський. Обидва пов'язані передусім з Театром «Розмаїтості» у Варшаві, художнім директором якого є Яжина. Завдяки ним ця сцена користується великою популярністю і визнанням. Яжина і Варліковський, при всіх відмінностях у стилі

постановки, зуміли знайти спільну мову з юною аудиторією, що знається на фільмах, музиці, моді. Вони щедро, повними пригорщами використовують інспірації, що випливають із сучасних форм культури і звичаєвості. Вони пристосовують класичні тексти до теперішнього сприйняття. Варліковський найохочіше звертається до творів Шекспіра й античності. У Польщі небагато режисерів, які б настільки ж сильно, як і Варліковський, драгували частину публіки і критики. Однак його останні вистави: «Очищені» Кейн (спільна робота Театру «Розмаїтості» у Варшаві, Сучасного Театру у Вроцлаві та Польського Театру в Познані), «Буря» Шекспіра (Театр «Розмаїтості» у Варшаві) та «Крум» Левіна (спільна робота Театру «Розмаїтості» і Старого Театру в Кракові) – свідчать про дозрівання митця. Зокрема «Очищені» справили величезне враження силою театральної уяви режисера, завдяки якій ризикований зміст драми англійської авторки набув рис просто-таки поетичної метафори. У виставі звучав зворушливий заклик до любові, незалежно від форм, яких вона набирає. Натомість в інтерпретації «Бурі» давався взнаки гіркий тон роздумів про пробачення вини. Слід зазначити, що інтенсивне сприйняття театру Варліковського є результатом не тільки виразної форми (її співтворить сценографія Малгожати Щесьняк) і радикальності змісту, а й роботи режисера з акторами. З Варліковським співпрацює постійна група акторів, які відважно втілюють візії митця. Це дало надзвичайний результат, наприклад, у ролі жінки з піпшоу у виконанні Станіслави Целінської в «Очищених».

Перші вистави Гжегожа Яжини («Тропічний бізк» за Віткациєм у Театрі «Розмаїтості», «Івона, принцеса бургундська» Гомбровича в Старому Театрі в Кракові, «Магнетизм серця» за Фредром у Театрі «Розмаїтості») надзвичайно добре прийняли як критики, так і публіка. Режисера відразу назвали вундеркіндом польського театру. І справді, своїми роботами він довів надзвичайний талант постановника, вміння творити сценічні образи, настрої, емоції, які промовляли до чутливості молодих людей. Визнання здобула вистава «Урочистість» Вінтерберга і Рукова – текст, уже екранізований раніше датською «Догмою». Вистава торкалася актуальної у тому числі й для Польщі проблематики сексуального насильства в сім'ї, хоча в Яжини ця тема отримала вимір більш ніж публіцистичний. Останнім часом режисер експериментує з позатеатральними просторами і робить вистави, наприклад, на Центральному вокзалі у Варшаві або в приміщеннях закритої фабрики («Макбет»).

Окреме місце серед режисерів молодшого покоління займає Пьотр Цепляк. Як і його колеги, він не відвертається від культурної дійсності, в якій формується публіка його спектаклів. Однак вистави

Цепляка мають дуже глибокий релігійний сенс, як-от, наприклад, інсценізація «Історій про Славне Воскресіння Господнє» Миколая з Вільковецька (Сучасний Театр у Вроцлаві, 1993, і Драматичний Театр у Варшаві), де старопольський текст зіткнувся з сучасними засобами вираження (скажімо, музичну ілюстрацію до цієї вистави вживу виконувала рок-група). Навіть постановці класичного французького фарсу («Солом'яний капелюшок») Лабіша в Театрі Повсехному у Варшаві) Цепляк несподівано надає просто-таки есхатологічного сенсу.

До «молодших більш здібних» відносять також Анну Августинівич, яка веде Сучасний Театр у Щеціні. Вона надає перевагу сучасній драматургії, яка часто в дуже різкий спосіб виставляє напоказ проблеми нинішнього суспільства («Юна смерть» Гжегожа Навроцького, 1996, «Моя печінка ні до чого, або Знищення людства» Вернера Шваба в Сучасному Театрі в Щеціні, 1997).

Покоління «молодших більш здібних» уже має своїх послідовників. Критика цього разу не розкладає їхніх досягнень по полицях, значення мають радше творчі індивідуальності. За останні сезони зацікавлення викликали вистави таких режисерів, як Марек Федор (багато нагород йому принесла інсценізація оповідання видатного польського поета і письменника Ярослава Івашкевича «Мати Йоанна від ангелів» в Театрі ім. Кохановського в Ополі), Павел Міськевич («Зв'язки Клари» Лоер у Польському Театрі у Вроцлаві, «Невинність» Лоер у Старому Театрі в Кракові), Павел Шкютак («Мертва царівна» Коляди в Польському Театрі в Познані), Агнешка Глінська («Хроніки звичайного безумства» Зеленки в Драматичному Театрі у Варшаві), Гражина Каня («Порохова бочка» Дуковскі в Театрі «Вибжеже» в Гданську), Пьотр Крушинський («Non-dum» [З латинської – «ще не». – Прим. перекладача.] Амейко в Польському Театрі у Варшаві). До них долучили режисери, які дебютували вже після 2000 року. З-поміж них надзвичайно добре зарекомендували себе виставами Ян Клята і Мая Клечевська. Осучаснені постановки класичних творів («Ревізор» Гоголя в постановці Кляти в Драматичному Театрі у Валбжиху і його-таки «Г.» за «Гамлетом», поставлене у вже не діючій гданській верфі – колись «Солідарності», а також «Макбет» у постановці Клечевської в Театрі ім. Кохановського в Ополі) доводять, що наймолодше покоління польських театральних митців дуже чутливо реагує на зло в сучасному світі.

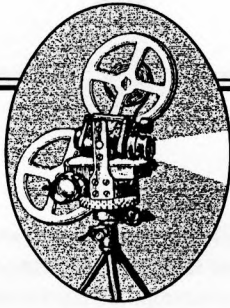
Роботи дебютантів нерідко здобувають більший розголос, ніж чергові прем'єри митців, присутніх на сцені 20-30 років. Творчість молодих, хоча, природно, ще незріла з погляду як форми, так і думки, все-таки викликає нуртування у театральному житті. Саме

завдяки молодим за останні сезони змінилася польська театральна географія. Значимість Старого Театру в Кракові, яка так багато важила в нашому театрі в 60-х, 70-х, 80-х і ще в 90-х роках, явно похитнулася. Внутрішня криза призвела до послаблення чинника, який визначав цю значимість, — акторської трупи. Багато найвидатніших акторів Старого Театру почали виступати на інших сценах (зокрема в Національному у Варшаві). Великі режисерські індивідуальності також обмежили співпрацю з цим театром. Тому нині важко назвати беззаперечно найкращий театр у Польщі, зате можна назвати кілька осередків, де відбувається щось цікаве. Таким місцем напевне є згаданий Театр «Розмаїтості» у Варшаві, який став візитною карткою польського театру за кордоном. Пожвавлення в останніх сезонах вносять сцени, які роками залишалися на периферії театального життя: Польський у Познані і «Вибжеже» в Гданську. Здала від центру позицію важливого в театральному сенсі місця здобув Театр ім. Моджеєвської в Лігніці. Директор і режисер цієї сцени Яцек Гломб та його співробітники також є представниками молодшого покоління творців. Їм вдалося оживити місця, приречені, здавалося б, на провінційність (адже у Лігніці після війни знаходився гарнізон радянських військ). Гломб прийняв план, за яким саме театр виходить до глядача, а не чекає, поки жменька глядачів прийде до нього. Тому в репертуарі багато вистав, які виконуються поза будівлею театру: на заводах, на пленері або в недіючому кінотеатрі, як-от «Балада про Закачав'я», що викликала фурор у 2000 році. Вистава розповідає післявоєнну історію дуже бідного району Лігніці. Це рідкісний у польському театрі приклад постановки, виразно розміщеної в конкретних реаліях, у яких діє театр, але яка при цьому аж ніяк не втратила універсальних якостей. В останньому сезоні приблизно такий же успіх, що й «Балада», здобула вистава «Made in Poland», поставлена в одному з житлових масивів Лігніці.

Під боком у лігницького театру виріс сильний конкурент — Драматичний Театр у Валбжиху. Це повчальний приклад боротьби театру за існування. Ще в 2002 році здавалося, що валбжихський театр розділить долю місцевих шахт. Валбжих — одне з найскладніших місць для існування театру в Польщі. Вугільний басейн, особливо інтенсивно експлуатований в 70-х роках, після 1989 року став жертвою економічно-соціальної трансформації. Безробіття сягнуло понад 30%. Символом Валбжиха стали підпільні шахти, на яких безробітні шахтарі крадуть вугілля. І, напевно, останнє, що їм потрібне — це театр. Якщо ти на дні, то є два виходи: або там залишитися, або пнутися вгору. Як воно звичайно і буває в таких випадках, тільки той, хто не зник боючись труднощів, зміг ризикнути видобути валбжихський театр з маразму. Його директором став молодий режисер Пьотр Крушинський, який виходив з того, що якщо театр у місті повинен віджити, йому треба почати автентичний і серйозний діалог з публікою. Не зваблювати її дурною розвагою, яка дає ілюзію відпочинку від проблем, і не змушувати її машинально виконувати культурні обов'язки. Він запросив до співпраці ще молодших за себе творців, зокрема згаданих Яна Кляту і Маю Клечевську, і завдяки ним театр у Валбжиху почав робити у країні фурор. Однак, як це переважно у нас буває, мистецький успіх не привів до фінансової стабілізації театру, що і далі бореться з побутовими проблемами.

Палке бажання творити театр, продемонстроване молодим поколінням польських творців, додає віри в майбутнє. Можна обурюватися тими чи іншими огріхами їхніх вистав, але важко засумніватися в їхньому бажанні говорити про проблеми сучасного світу в серйозному тоні. З подальшою діяльністю режисерів, які дебютували після 1989 року, можна пов'язувати надії, що найкращі традиції польського театру не загинуть.

Катажина Тарас

ДИВИТИСЯ ШИРОКО... *польський документальний фільм 1971-2003*

Кшиштоф Кесльовський так описав специфіку документального фільму: «Документальний фільм – це такий фільм, який повинен дивитися широко». Це надзвичайно влучне визначення – але в цьому нема нічого дивного, оскільки його висловив практик. Важливішим є факт, що така дефініція примирює протилежні становища документалістів, що сперечаються, як реалізувати документальні фільми: чи провокувати дійсність, чи тільки спостерігати її? У цьому полягала відмінність між «школою Казимежа Карабаша», яка обстоювала терпляче спостереження за дійсністю і довіру до камери, та естетикою, запропонованою режисерами під час краківського Фестивалю коротких фільмів у 1971 році, яка полягає у провокуванні дійсності з метою здобути максимум відомостей про події і героїв. І тому я вирішила саме так назвати нарис, який є спробою представити найважливіші тенденції у польському документальному кіно за останні 30 років.

По-друге, я не уявляю, як можна писати про документальне кіно, не згадавши бодай цитатою особу Кшиштофа Кесльовського. І зовсім не тому, що для того, аби показати історію польського документального кіно, досить було б описати його фільми, а тому, що для творчості Кесльовського ключовим поняттям є «моральність камери», цінність, забута в сучасному кіно, особливо якщо поглянути на документальні теленовели, які безжально паразитують на слабких і беззахисних героях, найчастіше – дітях, і все це – заради рейтингу. Про «моральність камери» Кшиштоф Кесльовський писав ще у своїй дипломній роботі «Документальний фільм і дійсність». Його цікавило, наскільки далеко може зайти документаліст, щоби передати максимум інформації і не зашкодити своєму героєві. Автор «Персоналу» дуже рано усвідомив, що неможливо зробити документальний фільм про те, що в житті людини є найважливішим, бо воно надто інтимне для того, щоби розкривати його перед камерою – звичайно, якщо поважати героя. Кесльовський поважав своїх героїв, він ніколи не наважився переступити межу їхньої інтимності, часто побоювався, чи не просунувся він задалеко, наприклад, коли йому вдалося відзняти плач Ромека Москаля – героя «Першого кохання»: так хлопець відреагував на повідомлення про народження доньки. Кесльовський почував себе відповідальним за своїх героїв, він усвідомлював, наскільки глибоко вони розкривали себе перед камерою, і тому довго блокував телевізійний показ «З погляду нічного портьє»: не хотів скривдити свого героя – служачи аж до абсурду, людини, яка намагається доводити до ладу все і всіх. Режисер хотів затаврувати явище, а не конкретну особу. Кесльовський поважав глядачів, яким не нав'язував однозначну інтерпретацію, його фільми радше натякають, ніж говорять прямо. Він поважав дійсність, яка віддячувала йому подарунками на кшталт ортопедичного молотка, що зламався під час операції у фільмі «Клініка». Режисер (начебто) не запланував такої ситуації, яка, слід визнати, суттєво посилює напругу. Кесльовському вдавалося досягти на знімальному майданчику неймовірної інтимності, створенню якої не заважали ані чимала кінокамера, ані постановка освітлення, ані влаштування інтер'єру.

Варто було б іще пояснити, чому я вирішила представити польські документальні фільми, зняті саме в 1971-2003 роках.

Я хочу показати найновіші фільми – тому межею є 2003 рік. З іншого боку, на Фестивалі коротких фільмів у Кракові в 1971 р. відбулася вже згадувана «зміна варті» в польському документальному кіно, там з'явилися фільми, відзняті у поетиці, значно придатніші для опису тодішньої реальності, ніж «ліричний опис», що його пропонував тодішній провідний польський документаліст Казимеж Карабаш. Історики кіно називають цю подію «новою зміною» або «краківською школою».

Режисери – представники «краківської школи»: Богдан Косінський (1922), Марек Півовський (1935), Марцель Лозінський (1940), Кшиштоф Кесльовський (1941), Томаш Зигадло (1942), Кшиштоф Градовський (1943) не належали до одного покоління, їх поєднувало тільки зацікавлення новим способом знімати документальні фільми. Вони вже не вірили в точне і ретельне спостереження. Замість соціологічного опису вони пропонували провокування або реконструкцію дійсності – для того, щоби

добратися до суті явища, яке їх цікавило. Вони не довіряли камері й зображенню на екрані, збагачили документальні фільми висловлюваннями персонажів. Запровадили поетику «голів, які говорять». Виступали за використання легких 16-мм камер, які дають змогу повністю записувати звук, їм були близькими сатира і гротеск. Від кіношників вони вимагали політичної заангажованості та публіцистичного запалу, а не «рівноваги погляду». Саме представники «краківської школи» шляхом при звичання аудиторії до нових тем і нового способу розповіді приготували ґрунт для «кіно морального неспокою».

Переможцем краківського фестивалю в 1971 році був фільм «На колії» Богдана Косінського, а міжнародний конкурс виграв «Початковою школою» студент Лодзинської кіношколи Томаш Зигадло.

«На колії» – це запис існування залізничних робітників найнижчої категорії, чоловіків і жінок, які ремонтують колію. Косінський іще не наважився «спровокувати» дійсність, він лише сконденсував спостереження, зосереджуючись передусім на робітниках: саме вони, виконуючи типово чоловічу роботу, не витримують, не вірять ні в сенс своєї праці, ні в покращення долі, ані в любов – який робітник зацікавиться товаришкою по лопаті, хто, зрештою, запрагне пристрасті у бараку при бічній колії? Фільм Косінського вражає спокоєм героїнь, які змирилися з долею, погодилися на сіре існування. Композицію «На колії» організовує контраст. Більшу частину фільму становлять сірі картини клаустрофобійних, перенаселених бараків, де проживають ремонтники колій. І раптом – фінал, усього лише ілюзорна презентація церемонії пробудження залізничних робітників: перед світанком залізничний сторож б'є залізним прутком у стіни бараків, і титровий напис – «Кінець». Воістину важко було б знайти промовистішу метафору стану свідомості польського суспільства на початку сімдесятих років.

Якщо «На колії» є обережною (і вдалою) спробою перейти від Карабашевої поетики опису до стилістики «запуску дійсності», то «Початкова школа» – це вже чистий приклад фільму, який виникнув унаслідок «провокування реальності». «Початкова школа» – жорстокий фільм, бо Зигадло показав процес пристосовування дітей до функціонування у суспільстві підлабузників і донощиків, оголив механізми виховання, що діють у спільноті боягузів.

«Краківської школи» не було би без творчості Марека Півовського, у фільмах якого елемент «провокування дійсності» був присутній ще під час роботи над шкільними етюдами. Коли Лодзинську кіношколу відвідав Кірк Дуглас, Півовський запросив його взяти участь у вестерновому хеппенінгу. Після чого, попри заборону, все це відзняв, назвав «Кірк Дуглас», вислав на Міжнародний кінофестиваль в Амстердамі (1967) і здобув Гран-прі. Подібним чином він зняв свій дебютний фільм «Пожежа, пожежа, нарешті щось діється...» та художній дебют «Рейс» (1970).

Вище я написала, що кіномитці, які виступали за зміну поетики польського документального кіно, пропонували збагатити картинку на екрані звуком, що саме вони ввели на екран «голови, які говорять». Марек Півовський вмів дуже добре використати цю рису поетики нових документальних фільмів. У його фільмах видно одне, а чути зовсім інше. Специфічні акценти (і цінність) «Штопора» або «Наїг» впливають із контрасту між відеорядом і звукоорядом.

У «Штопорі» переплітаються кадри з – начебто інсценізованого – урочистого засідання «на честь» лікєро-горілчаной промисловості та із неврологічного психодиспансеру, де лікуються алкоголіки. На образи догораючих у білій гарячій деліриків накладається голос діяча, котрий просторікує про зростання виробництва алкоголю для збагачення державної скарбниці.

Натомість «Наїг» – це на перший погляд невинний репортаж із міжнародного конкурсу перукарів у Варшаві. Банальні фотографії моделей дещо простакуватой вроди, у тлі – драгливий звук клацання ножиць і доповідач, який, затинаючись, говорить про «зближення майстрів ножиць держав табору в боротьбі за мир і соціалізм». Кращого викриття конфузу «малої стабілізації» годі й шукати.

Своєю чергою, документальна творчість Кшиштофа Градовського є цікавим прикладом застосування нових засобів вираження для розповідання історій на теми, що асоціюються радше із «чорним документом», ніж із Польщею сімдесятих років. Згадаймо, що «чорний документ» – це течія у польському кінематографі, започаткована фільмом «Увага, хулігани» Ежи Гоффмана і Едварда Скужевського (1955). Польські кіномитці нарешті могли знімати фільми про проблеми соціалістичного суспільства (інша річ, що часто ці фільми нагадували пропагандистські плакати, але початок було покладено), яке нарешті визнало такі суспільні лиха, як хуліганство («Увага, хулігани», «Люди з

порожнього простору» (1957) і «В чорта на болоті» (1956) Казимежа Карабаша і Владислава Слесицького), алкоголізм («Діти звинувачують» Гоффмана і Скужевського (1956)), проституцію («Параграф нуль» Влодзімежа Боровика (1957)), а також той факт, що безліч людей мешкають у післявоєнних руїнах, і ніхто не переймається їхнім існуванням («Варшава 1956» Єжи Боссака і Ярослава Бжозовського (1956)).

Та повернімося до Кшиштофа Градовського і його пристрасі викривати будь-яку патологію. «Атрофія серця» Градовського (1970) – це історія покинутості, занедбаності і життя впроголодь старенької, яка до того виховала своїх онуків і ніяк не сподівалася, що плекає потвор. Режисер дуже вміло поєднав аскетичні образи з немилосердними висловлюваннями онуків, що манірилися перед камерою. У своєму наступному фільмі «Криптонім потяг» Градовський на підставі розмов з убивцею детально реконструював обставини смерті однієї жінки. Так само і героєм «Консула та інших» режисер зробив людину, яка опинилася у конфлікті з законом, – Чеслава Сливу або Яцека Бен Зільберштейна, якому завдяки особистій привабливості, розуму та акторським здібностям вдалося відкрити у Вроцлаві генеральне консульство Австрійської Республіки – і цим самим висміяти слідчі органи держави, що так пречудово контролює своїх громадян.

Усі вищезгадані режисери знімали фільми інакше, ніж їхні видатні попередники: щоб оголити правила повсякденності ПНР, вони «запускали дійсність», користувалися можливістю перекирливо монтувати образи і звуки. Однак справжні майстри нової форми – це Кшиштоф Кесльовський і Марцель Лозінський. «Запущену дійсність» можна помітити передусім у «Першому коханні» (1974) і «З погляду нічного порт'є» (1979) та в «Лобовому зіткненні» (1976) і «Як жити» (1977).

«Перше кохання» Кесльовського – це історія Романа і Ядзьки, яким довелося надзвичайно рано подорослішати, бо з дітей вони відразу стали батьками. Тож маємо боротьбу пари з проявами зрадливості долі, як-от: відсутність житла, остракізм щодо вагітної учениці, втручання міліціонера, бо пара проживає без прописки (якраз так і виглядало «провокування дійсності»: Кесльовський наказав своєму асистентові донести, куди треба), спільне читання книги про фізіологію вагітності – то саме режисер підсунув їм цю книгу. Маємо лікаря, який пропонує аборт, – з огляду на вік дівчини, шлюб, маємо, врешті-решт, пологи, відзняті з повагою до тіла жінки, та згадані на початку цього нарису сльози зовсім юного батька. Кесльовському вдалося неможливе, те, у що він і сам не вірив. Знімаючи стрічку про входження у доросле життя, він зробив документальний (!) фільм про любов, нікого при цьому не скривдивши, з повагою до гідності своїх героїв та з довірою до глядачів.

І картина «З погляду нічного порт'є» також була взята не з терплячого спостереження за дійсністю, а з інсценізації під висловлювання героя – вахтера Мар'яна Осуха – подій, що ідеально ілюструють його погляди, спосіб виконання обов'язків. Навіть те, що вахтер купив собаку, випливало із задуму знімальної групи. Кесльовський до звуку, представленого глядачеві з окремого запису, докомпонував відеоряд. Мар'ян Осух міг би сказати про себе: «Держава (поліцейська) – це я». Нечасто можна зустріти людину, яка так ревно виконує свої службові обов'язки – перевірку на прохідній, самовдосконалення у тому, щоби перешкоджати виносити товар через мур, і після роботи – полювання на закохані парочки, на учнів, які прогулюють уроки, на довговолосих юнаків у парку. Мар'ян Осух комічний, його простенькі висловлювання про те, як він дбає про порядок на службі й поза нею, видаються смішними. Але сміх застрягає в горлі, коли ми усвідомлюємо, що – як пише Миколай Яздон у своїй роботі «Документи Кесльовського»: «Ця пристрась переслідувати інших влучно характеризує героя на тлі його часів, коли загальнопоширеними були напади на опозиціонерів, обшуки і побиття їх, що відбувалося за намовою і за участю працівників спецслужб».

Своєю чергою, інсценізація подій, які не відбулися, але могли трапитися, стала основою композиції та виконання «Лобового зіткнення» Марцеля Лозінського. Лозінський зробив фільм про залізничника, який не мав урочистих проводів на пенсію, бо перед самим закінченням роботи спричинився до залізничної катастрофи. Прощальної церемонії в дійсності не було, але вона відбулася у фільмі. Режисер, зрештою, зовсім не приховував, що ця церемонія – постановка. Він влаштував цей спектакль, щоби показати жалюгідну специфіку життя в Польщі сімдесятих років, у державі, яка в гонитві за досконалістю штучного церемоніалу по дорозі губила героя. Але справжньої майстерності в «інспіруванні дійсності» Лозінський досяг у «Як жити». Отож, він знімав фільм про літній відпочинок, організований Спілкою польської соціалістичної молоді для молодих подружжів – така інформація містилася у сценарії, хоча

насправді режисерові йшлося про те, щоб оголити механізми того, як група реагує на «непокірного». Лозінський розмістив у такому таборі пару – Барбару і Анджея Розгінів, які мали зіграти подружжя, яке не хоче підпорядкуватися диктатові розпоряджень і абсурдних конкурсів на кшталт «Як організувати іменини у двокімнатній квартирі». І знову дійсність заграла, причому настільки, що «непокірного» Розгіна навіть колективно побили. Звичайно, до фільму ввійшла сцена, де було тільки відтворено напад на героя.

Уже на прикладі тільки цих чотирьох фільмів видно різницю в трактуванні дійсності Кесьльовським і Лозінським. Кесьльовський «провокував» дійсність – він вводив автентичних героїв у конкретні події, які напевне могли з ними трапитися. Лозінський «програмував» дійсність – у певному середовищі він розміщував запрограмованого героя, який викликав реакцію інших персонажів.

У двох фільмах із пізнішого періоду творчості Лозінського – «89 мм від Європи» (1993) і «Все може трапитися» (1995) – таким запрограмованим героєм був наймолодший син режисера, Томек Лозінський. Режисер в обох цих стрічках вирішив використати образ дитини, тому що дитина цілком природно запитує про найважливіші речі, а «Все може трапитися» якраз і є фільмом про найважливіші речі: про любов, страх, смерть, самотність. У цій стрічці нема ані крихти дешевого сентименталізму, емоційного шантажу – кількарічний хлопець ходить по парку і задає людям, які прогулюються, складні запитання. Натомість «89 мм від Європи» – це фільм про зустріч Європи і Росії. Цього разу режисер випустив свого сина у середовище робітників, які працюють на зміні ширини залізничної колії на станції в Бресті – звідси й титульні 89 мм, бо саме стільки становить різниця ширини колії в Росії і Європі. Томака Лозінського природно зацікавили робітники, він підходив до них, задавав запитання, а їх роззброювала довірливість та автентичне зацікавлення дитини. Таким-от чином і з'явилася розповідь про те, що режисер собі запланував, про потребу контакту між Сходом і Заходом.

До течії, яку називають «краківською школою», належать фільми, зняті в 1971-1980 роках. Усе почалося із нагород для «На колії» та «Початкової школи», а закінчилося стрічкою Ірени Каменської «Робітниця».

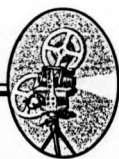
«Нову зміну» розпочала стрічка про брак надії, і таким же є фільм Каменської, бо протягом дев'яти років дійсність якось не реформувалася. Режисерку зацікавили працівниці лодзинської прядильної фабрики, де мало що змінилося від часів «Землі обітованої» Реймонта, окрім хіба втовкмачуваних героїням гасел про те, скільки соціалізм зробив (і робить) для поліпшення долі жінки.

Вісімдесятний рік – знаменний момент для польського документального кіно. Саме тоді документалісти розчарувалися у можливостях (може, варто було б написати – неможливостях) документального кіно.

Саме тоді міліція реквізувала в Кесьльовського плівки, зняті на Центральному вокзалі. Мав з'явитися фільм «Вокзал», а режисер констатував, що він уже не панує над матерією фільму, якщо не може гарантувати своїм героям безпеки. Втручання міліції спричинила підозра, що кіношники відзняли на плівку злочинця, який ховає у вокзальних камерах зберігання доказ своєї вини.

Це не було першим втручанням слідчих органів у творчі плани Кесьльовського. Коли він працював з Томашем Зигадлом над «Робітниками-71: Про нас без нас нічого», за наказом СБ було викрадено плівки з висловлюваннями робітників, але нікому нічого не сталося, бо зникли записи тільки найм'якших питань – тих, які одночасно зареєструвала камера. «Робітники-71» мусили бути документом – записом стану свідомості польських робітників після Грудня 1970 року. Кесьльовський і Зигадло знімали страйки в Гданську, Щеціні, Ельблонгу. Однак фільм залишився незавершеним. Унаслідок партійного тиску на телебаченні змонтували вірнопідданську версію під назвою «Господарі». Як же відреагували автори? «Господарі» – це був огидний байстрюк наших «Робітників». Змонтований на телебаченні, з наших матеріалів, але без нашої згоди, наполовину коротший, звичайний «виробничник». Симфонія праці, з якої випливало: підтримуємо та й годі. Ми пили і плакали», – згадує Яцек Петрицький, оператор, багаторічний співробітник Кесьльовського («Кіно Кишиштофа Кесьльовського», ред. Т. Любельський).

Проте, як виявилось, праця і запал Кесьльовського і Зигадла не пропали марно. У 1980 р. Анджей Зайончковський і Анджей Ходаковський зняли «Робітників-80», легендарний нині фільм, інспірований саме тою картиною, що її спаплюжила влада. «Робітники-80» – це запис серпневих подій на Гданській корабельні: молитов, втоми й ентузіазму. Це стрічка, що містить один парадокс. Без «краківської школи» цього фільму не було б, і водночас ця стрічка стала кінцем поетики «нової зміни». Авторі «Робітників-80» запропонували новий спосіб розповіді: без інсценізації, без творення; вони відмовилися від творення

на користь реєстрування подій «вживу». Заслугує уваги й те, в який спосіб фільм вийшов на екрани, зрештою, це була одна з вимог жовтневого Загального з'їзду кіномитців. Так от, кінотеатрам, які могли показувати «Робітників-80», заборонили використовувати назву фільму, але публіка все одно знала, що криється за інформацією «СПЕЦПОКАЗ».

У 1980 році у Марцеля Лозінського також вкрали матеріали, які потім показали в теленовинах. Лозінський тоді працював над «Навчанням демократії», героями якого були два студенти Варшавського університету: один – діяч Спілки польських студентів, другий – Незалежної спілки студентів. На знак протесту режисер так ніколи і не закінчив цю стрічку.

Виятковість «краківської школи» полягала не лише в революціонізованні способу створення документальних фільмів, в увазі до нових тем. Неможливо переоцінити роль «нової зміни» у підготовці глядача до «кіно морального неспокою» – більш скромного, автентичнішого.

Врешті-решт, якби не «краківська школа» та один із її творців, Войцех Вишневський (1946), котрий на прем'єру свого дебюту «Розповідь про людину, яка виконала 552 відсотки норми» (1972) чекав до 1981 року, не було б і «Людини з мармуру» Анджея Вайди (1977) – як стверджує Тадеуш Соболевський у своїй книзі «Дитина ПНР».

Вишневського з «ноюю зміною» поєднувало передусім ставлення до інсценізації як до можливого засобу творення документального фільму. Тоді як його колеги знімали про «тут і тепер», Вишневський вирішив робити фільми про постаті, які соціалізм колись використав, а потім викинув на смітник. Він наважився робити фільми про обдурене покоління. Бернард Бугдол, герой «Розповіді...», наступник Пстровського*, шахтар, передовик виробництва, герой, рекорд якого був результатом не бажання перевищувати якісь норми, а усвідомлення, що Польщі потрібна кожна тонна вугілля. І водночас це страшенно самотня людина, використана пропагандою, а потім нікому не потрібна. Проте максимальну інсценізацію Вишневський допустив у «Букварі». Протягом заледве восьми хвилин низкою турпістичних образів родом із лодзинських подвір'ячок та дохідних домів він звернув увагу на те, як формується тожсамість молодих поляків.

Сімдесяті роки – це період ентузіазму в «провокуванні» дійсності, щоб зафіксувати на кіноплівці закони, які реально панували в ПНР. Це час віри, що кіномитець своїм фільмом може виправити світ. Вісімдесяті роки – це, своєю чергою, момент розчарування у можливостях документального кіно. Тоді вже ніхто не намагався виправляти світ, а лише задокументовував те, що діялося навколо. Документальні фільми вісімдесятих років відрізняються від картин попереднього десятиліття. Уже немає ні програмування дійсності, ні зухвалого монтування образів і звуків, зате є скромні історії про конкретних героїв, є з пієтетом показані будні. Узяти хоча б нагороджений у 1986 році в Кракові «Щуролов» Анджея Чарнецького – начебто розповідь про годинникового майстра, який на щодень травить щурів, причому це заняття захоплює його значно більше, ніж тонка робота з годинниками. Однак, коли у фільмі лунають слова: «Треба знищувати лідерів», – глядач орієнтується, що режисерові зовсім не йшлося про те, щоби показати блиск і тіні дератизації. Документальні фільми вісімдесятих – це стрічки, повні метафор і політичних підтекстів. Кіномитці не могли собі дозволити відверто критикувати методи боротьби з опозицією, відкрито показувати жалюгідну повсякденність, тож користувалися метафорою, особливо у візуальному ряді. Адже картинку набагато важче піддати цензурі, ніж звук. Найкраще безнадійну безвихідь – основну тему тодішніх документальних фільмів – вісімдесятих років видно у фільмах про жінок, причому як жертв, так і функціонерок системи, що зазнавала розпаду. Героїнями «З дня на день» (1988) Ірени Каменської є сестри-сілезки, які сорок років поспіль розвантажують цеглу. У цьому фільмі говорять небагато, переважають картини – на передньому плані працюють старі жінки, а за ними гасла: «Праця – Добробут», «Соціалізм для людей і через людей», «Старанна і щира праця зробить тебе героєм».

Своєю чергою «Біла пані» Кшиштофа Квінти (1981) – це розповідь про 68-річну Вікту, яка кількадесят років приходить на роботу на шосту ранку і до двадцятої гасить вапно.

Натомість героїня «Пристрасті» Божени Ґарус (1983) – міліціонерка, значно суворіша у виконанні своїх обов'язків, ніж її колеги.

У 1982 році Магдалена Лазаркевич зробила фільм «Служба». Разом з героїнею фільму – кондукторкою, яка працює на трасі Піява – Сохачев, глядач відчуває монотонну подорож темним,

* Вінценти Пстровський (1904-1948) – шахтар, передовик праці, ініціатор «змагання праці».

порожнім поїздом, що його невідомо хто веде в нікуди. Режисерка, розповідаючи про конкретну жінку, яка важко працює, зуміла зафіксувати емоції, які відчувало польське суспільство в період воєнного стану.

Дещо інакше бачила воєнний стан Марія Змарз-Кочанович, завдяки якій у польське документальне кіно повернулися іронія та почуття гумору. «Кожен знає, хто за ким стоїть» – це розповідь про ПНР і воєнний стан з перспективи... «стояча» у чергах. А «Я мужчина» (1985) – це дотепний фільм про чоловіка, професійного «діяча», активного навіть у Лізі жінок.

Однак документальне кіно вісімдесятих років – це не тільки стрічки з політичним підґрунтям. Це також фільми «окремішніх» митців, які вирішили скористатися засобами документального кіно для того, щоби розповісти про речі універсальні, а не тільки задокументувати те, що поряд.

У 1985 році Лешек Восевич зняв «Випадок Германа Грубника», фільм про чоловіка, який розпалював у грубках у ставці Гітлера. Стрічка Восевича – це художньо надзвичайно смаковита (інсценізовані зйомки, вкопіювання) і дуже ускладнена формально (герой заборонив знімати його обличчя і записувати голос, тому знадобилося спеціальне кадрування, а голос «позичив» грубникові актор Тадеуш Ломницький) розповідь про життєву силу людського організму, про те, що не так то й легко знищити людину. Цей документальний фільм був немовби анонсом того, чим режисер згодом займеться у своїх художніх стрічках «Корнблюменблау» і «Цинга», героями яких стануть люди, що зазнали випробувань концентраційного табору та ГУЛАГу, проте ні на мить не втрачали віри у свій порятунок.

Анджей Тітков у вісімдесятих роках також почав знімати фільми, які стали його спеціальністю і розпізнавальним знаком, – по-операторському відточені портрети польських письменників. У фільмах, зокрема про Анджея Бурсу – «З пам'яті» (1983), Тадеуша Конвицького – «Перехожий» (1984) і «Досить великий апокаліпсис» (2002), Марека Гласка – «Красивий двадцятирічний» (1986), Юліана Стрийковського – «І скажеш – я є» (1994), Антонія Слоніського – «Це я, Антоній» (1998), можна зауважити темперамент Тіткова-поета, а не тільки вмілого документаліста.

До 1989 року було відомо, які теми можна зачіпати, а яких краще не варто торкатися, як гратися з цензурою, як утікати від політичного тиску і впливу влади. Та раптом усі ці ускладнення перестали існувати, і польські документалісти зорієнтувалися, що вони можуть знімати про будь-що. За винятком великих дистрибуторських фірм. Бо у 1997 році суд за позовом корпорації «Amway» заборонив розповсюджувати на польському телебаченні фільм Генрика Дедерка «Ласкаво просимо в життя», який розповідав про методи функціонування саме такого підприємства.

Тож як виглядає польське документальне кіно після 1989 року?

Польські документальні фільми завжди відрізнялися від того, що знімали у світі. Коли в шістдесятих роках закордонні митці захоплювалися можливостями легких переносних камер і зйомками «вживу» контркультурних трансформацій – Казимеж Карабаш («Рік Франека В.» – 1967) і Владислав Слесицький («Людська родина» – 1966) пропонували зосереджено вдивлятися в окремо взятую просту людину. Коли в сімдесятих роках світове документальне кіно переживало кризу – у нас були «краківська школа» і вибух талантів: Кесльовський, Зигадло, Лозінський. Коли у вісімдесятих роках у світі знімалися документи-есе на тему можливостей документаліста, поляки займалися сповненим метафор політичним документом. А дев'яності роки? Світ уже пережив наплив телебачення як виробника документальних фільмів, а в Польщі допіру тепер телебачення відкриває, що документальний фільм може приваблювати нових глядачів. Тому, з одного боку, документальний фільм отримав шанс функціонувати в невідомому до цього часу місці; з іншого боку, творцям документальних фільмів довелося усвідомити існування вимог рейтингу. І саме рейтингом зараз намагаються виправдати той факт, що серед фільмів, знятих у дев'яності роки, так багато картин про смерть, старість, нужду, неблагополучні сім'ї, алкоголізм. Але якщо турботою про рейтинг можна пояснювати – бо аж ніяк не виправдовувати – зйомки документальних теленовел, в основі яких лежить досвід скривджених долею героїв, тому що як же любо дивитися на чийсь трагедії, сидячи в капцях і попиваючи чай, – то поява документальних фільмів на важкі теми пов'язана з тим, що відбувається на польських вулицях і в польських помешканнях, а не зі спробами побити рекорди рейтингів. Документалісти справді дивляться «ширше» і помічають те, що іншим псує краєвид, не пасує до образу сучасної Польщі, руйнує ілюзію життя в країні, де всі мають роботу, почувають себе безпечно, і де всіх люблять. Виникнення «важких» документів інспірує саме життя.

Якби не алкоголізм, який нищить мешканців колишніх державних сільгоспідприємств, Ева Боженцька ніколи не зняла б «Аризону». Якби не факт існування бездомних – не узялася б за роботу над фільмом «Вони».

Якби діти з варшавських Шмульок були у відповідному часі ресоціалізовані, Гжегож Пацек не зняв би картини «Я поганий». Заслугує на увагу спосіб, у який режисер працював зі своїми героями. Він дав їм цифрову камеру і попросив, щоби діти самі про себе зняли фільм. Він ненав'язливо супроводжував увесь процес, не втручаючись ні в інсценізацію, ні в теми, які зачіпалися; він не запобіг, наприклад, закатуванню жаби, яке діти старанно відзняли. «Я поганий» – жорстокий фільм, щирий і вражаючий, який ставить перед глядачем питання: чи таким дітям ще можна допомогти?

Якби у всіх сім'ях панували любов, толерантність і довіра, Марцін Кошалка не виставив би на загальний огляд (дехто писав – на поталу камері) власну матір і себе – вічного студента, невдачу, який залазить у борги і використовує батьків-пенсіонерів, він навіть не взявся би за роботу над «Такого гарного сина я народила». Після прем'єри автора звинуватили в нечуйності та використанні власної матері. Пояснимо, що, по-перше, мама режисера згодилася на участь у фільмі, ба, навіть поставилася до цього як до автотерапії – як вона говорить у фіналі. По-друге, про чуйність Марціна Кошалки нехай свідчить факт, що дві наступні стрічки – «Іменини» і «Розвиток» – він присвятив людям, відкинутим суспільством, недорозвинутим мешканцям дому опіки, до яких поставився з великою повагою і довірою.

На щастя, польських документалістів цікавить і нормальність. Наприклад, Катажину Мацейко-Ковальчик, авторку фільму «Бенек-Блюз», де героєм є Бернард Бен Добровольський, інвалід, прикутий до ліжка, який живе із так само німечим батьком у тісному помешканні, а водночас є знавцем фірмових парфумів і жіночої краси, яку любить (і вміє) фотографувати.

Надихає оптимізмом і стрічка Марціна Сольожа «Мій син Ромек», гарний фільм про любов літнього чоловіка, який опікується своєю хворою матір'ю.

Говорячи про польські документальні фільми останнього десятиріччя, неможливо оминати стрічки, авторів яких цікавить минулина. І далека, і та, яку ще дуже добре пам'ятають.

«Фотоаматор» Даріуша Яблонського (1998) – це фільм про те, якою ощадливою була економіка Рейху. У 1987 році в одному з віденських антикваріатів знайшли негативи з лодзинського гетто. Це були матеріали «Агфи», на яких робив фотографії бухгалтер підприємства «Гетто Ліцманштадт» Вальтер Геневейн. Це повідомлення надихнуло Яблонського розповісти про Голокост з економічного боку. На кінострічці оживають автентичні знімки з часів окупації (накладені на фотографії нинішньої Лодзі), і це супроводжується читанням калькуляцій Геневейна про те, скільки коштує утримання і скільки прибутку приносить один єврей у гетто, а також коментар безпосереднього свідка тих подій Арнольда Мостовича, уцілілого лікаря-єврея.

Слідопитом минулого є й Анджей Малець, автор «Тихої пристані» (1995) і «Матері Невідомого Солдата» (2000). Малець цікавлять передусім жертви політичних конфліктів. Героєм «Тихої пристані» є чоловік, який після війни, сімнадцятирічним, вступив до WIN** і присягнув, що виконуватиме смертні вироки комуністам. Він виконав їх близько 30, відкрився після амністії у 1956 р., створив сім'ю, знайшов роботу в прозекторській. Ця історія є для режисера претекстом, щоби розповісти про спустошення, що його викликає в людині спілкування зі смертю. «Тиха пристань» не дає глядачеві жодної надії, нічого не врятовує. Це сумний, проникливий фільм про самозабуття у власній ненависті. Зовсім іншою картиною є «Мати Невідомого Солдата». Малець, розповідаючи про матерів російських солдатів, які розшукують тіла своїх загинувших під час війни в Чечні синів, показуючи їх шлях від одного бюрократа до іншого і сповнену рішучості боротьбу за реабілітацію своїх дітей, яких часто звинувачують у дезертирстві, зробив фільм про найбільш безкорисливе почуття, про зв'язок матері й дитини. Малецю вдалося те ж, чого колись досягнув у «Першій любові» Кшиштоф Кесльовський; він зробив документальний фільм про любов.

Минуле цікавить і Мацея Дригаса. Світовий розголос принесла йому картина «Почуйте мій крик» (1991), реконструкція самовбивчого протесту Ришарда Сівеця, який на знак спротиву вторгненню військ

**WIN (Wolność i Niezawisłość – Воля і Незалежність) – підпільна антикомуністична організація, яка діяла у 1945-1952 р.р.

Варшавського договору в Чехословаччину в 1968 році здійснив акт самоспалення. Дригас знайшов восьмисекундний запис цієї події, виконаний операторами Польської кінохроніки, розфазував його на монтажному столі, завдяки чому отримав автентичну і вражаючу картину вчинку людини, приреченої на забуття цензурою ПНР. У своїй черговій стрічці – «Стан невагомості» (1994) – режисер зайнявся наслідками для людини завоювання Космосу. «Стан невагомості» – це розповіді радянських космонавтів про те, чого це їм коштувало у психологічному і фізіологічному плані. Дригас нікого не оцінює, не знущається над системою, яка ставиться до людей як до благодатних піддослідних об'єктів, він здається більше зацікавленим своїми героями. У 2002 р. Мацей Дригас відзняв «Голос надії», фільм про Польську редакцію радіо «Вільна Європа». Готуючись до роботи над картиною, режисер прослухав понад 6000 стрічок із записами передач цієї радіостанції. Він зустрівся з працівниками «глушилок», з журналістами, що співпрацювали з редакцією «Вільної Європи», та зі слухачами радіостанції. «Голос надії» – це, як і «Почуйте мій крик» і «Стан невагомості», стрічка формально надзвичайно витончена. Візуальний ряд утворюють як професіональні, так і аматорські зйомки, звукоряд – спеціально підготовлені, «підглушені» фрагменти передач радіостанції «Вільна Європа». Фільми Мацея Дригаса поєднують не тільки пієтизм і витонченість, а й передусім факт, що в кожному своєму герої він уміє побачити людину (тут потрібно згадати, що якийсь час він був асистентом Кесльовського) – немає значення, чи це особа, яка протестує проти вторгнення в Чехословаччину в 1968 році, чи радянський космонавт, чи... працівник «глушилки».

Таке умів і Ежи Моравський, автор «Таємних стрічок СБ» (2002). Моравський вирішив знімати фільм про зйомки; він використав знайдені в 2001 році оперативні матеріали СБ (Служби Безпеки), щоби розповісти про польську опозицію в сімдесятих роках. Відзняті тоді кадри, на яких ми бачимо Яцека Куроня, Лешека Колаковського, Тадеуша Мазовецького, коментують їхні автори: оператор, монтажер, звукооператор. Ежи Моравський бачить у своїх героях – колишніх працівниках СБ – людей, які продали своє вміння владі. Автор фільму нікого не демонізує, він підтверджує сумну істину, що на сторожі системи стояли зовсім не якісь садистичні збоченці, а звичайні, пересічні громадяни, для яких переслідування ближніх було способом заробляти на життя. Саме це і вражає.

Обговорюючи фільми, які є спробою інтерпретації або зображення минулого, неодмінно слід згадати стрічку Марії Змарз-Кочанович «Покоління-89», неймовірно вдалу спробу показати становище молодого інтелігента під час перелому 1989 року й пізніше. «Покоління-89» – це фільм про народжених наприкінці шістдесятих років варшавських інтелігентів, які входили в доросле життя у вісімдесяті, організовували страйки, створювали студентську опозицію, діяли в Незалежній студентській спілці, а нині асоціюються нам із журналістською, політичною діяльністю, роботою в бізнесі чи у рекламі. Авторці фільму дуже добре вдалося вловити дистанцію та... іронію, з якими її герої говорять про ту давню опозицію, розповіді про «конспіру» нагадують радше спогади про юнацькі вибрики. Тут ніхто нічого не міфологізує. Співрозмовники Марії Змарз-Кочанович щиро визнають, що їм вдалося чудово влаштуватися в новій дійсності, що кількість можливостей здобути добру роботу часто їх шокувала, що багато залежало від того, чи хтось опинився у відповідному місці у відповідний час, а не обов'язково від професійної підготовки й працьовитості. «Покоління-89» – це фільм, знятий у неймовірно динамічній поетиці. Особливо захоплює монтаж, підпорядкований фразам твору культової нині й важливої не тільки для покоління-89 рок-групи «Культ» – «Польща».

Марія Змарз-Кочанович зняла дивовижно ширий і свіжий документ. Їй вдалося за неповні шістьдесят хвилин влучно і цікаво розповісти про людей, які співтворюють новітню історію Польщі.

Залишається тільки чекати, щоби хтось захотів розповісти про їхніх молодших колег, яким повелося дещо гірше.

Марек Василевський

ПРИВИД СВОБОДИ

мистецтво в Польщі на порозі XXI століття

Відповісти на питання, яким є польське мистецтво у кінці двадцятого століття, нелегко. Можливо найправильніше відповів, ще у сімдесятих роках, Єжи Людвінський – критик і керівник історичної галереї «Під Моною Лізою», сказавши, що мистецтвом є все. Це означає – багатоманіття рівноправних мотивів. Звичайно, можна зробити спробу перелічити ті течії, які у даний момент найбільш помітні, й ті, що, незважаючи на меншу зацікавленість ЗМІ, не втрачають цінності й життєвості.

Події 1989 року створили для мистецтва у Польщі цілком нову ситуацію. Політична й економічна свобода потягнула за собою відкритість Польщі на світ до такої міри, яка досі не зустрічалась і, напевно, ще не до кінця доцінюється. З'явилася можливість без усяких цензурних обмежень видавати часописи, організовувати інституції й товариства. Це, вочевидь, не означає, що тут одразу наступив якийсь несамовитий вибух, що виникли нові інституції чи періодика. Просто закінчилися часи монопольного нагляду за виданнями про мистецтво, часи, коли цензура контролювала навіть проект запрошення на виставку. Тим часом, цензура з'явилася сьогодні в інших формах. Управління контролю публікацій і видовищ замінила превентивна цензура та звичаєва автоцензура, застосовувана в ім'я чи то вигаданих загроз з боку Церкви, чи то хибно трактованого почуття пристойності. Водночас, незмірно позитивним фактом є наявність мережі невеликих і, за визначенням, некомерційних авторських галерей (керованих переважно самими художниками), розсіяних по всіх більших містах Польщі. До них належать, серед іншого, «Східна галерея» в Лодзі (назва походить від назви вулиці, на якій вона знаходиться), «Біла галерея» в Любліні, «Галерея QQ» у Кракові, галереї «АТ» і «ОН» у Познані чи галерея «Острів» і Центр сучасного мистецтва «Лазня» – в Гданську. Варто додати, що багато з них мають уже понад двадцятирічну традицію, деякі існують у приватних помешканнях, майстернях художників, інші використовують приміщення, надані вищими навчальними закладами для т.зв. «студентської діяльності». Після 1989 року з'явилася також можливість відкритого існування таких галерей, які добилися для себе приміщення й дотації від міських органів самоврядування. Хоча ці галереї перебувають у тіні таких поважних салонів, як галерея «Заохота», чи

Центр сучасного мистецтва у Варшаві, то саме у цих місцях, завдяки безкорисливій діяльності їхніх керівників, дебютують молоді художники та вирішується майбутній вигляд мистецтва у Польщі – без цензури, без огляду на те, що скаже губернатор, єпископ чи професор з Академії мистецтв. Ці галереї мають, вочевидь, елітарний вплив: коло їхніх глядачів дуже нечисленне і, о диво! – до нього, зазвичай, не зараховуються молоді історики мистецтва, яким колись доведеться про ці явища писати. Ще декілька років тому діяльність таких галерей не мала ні найменшого шансу пробитися до газет, а сьогодні, заходи, організовані авторськими галереями, – це постійна тема повідомлень місцевої преси, що значно покращує їхнє суспільне сприйняття і набуття автентичності в очах потенційних спонсорів. Уже кілька років художники, які провадять авторські галереї, співпрацюють між собою, утворюючи неформалізовану мережу, обмінюючись інформацією і, насамперед, організовуючи спільні виставки. Вони також усе частіше суголосно виступають перед офіційними установами. (Багато з цих місць можна відвідати за допомогою інтернету на сайтах www.free.art.pl). Значно гірше виглядає ситуація часописів і книжок про сучасне мистецтво. Книжки на цю тему майже зовсім не видаються, бо їхній наклад не гарантує прибутковості таких починань, а діяльність, суперечна із економічними підрахунками, стає у нашій країні щораз проблемнішою. Часописи, присвячені сучасному мистецтву, борються у Польщі з подібними фінансовими проблемами. Як і в інших європейських країнах, їхнім головним джерелом фінансування є бюджетні дотації, які, через клопоти з фінансовою нестабільністю держави та наявністю завжди важливіших потреб, наприклад, охорони здоров'я – надходять нерегулярно. У такий спосіб періодика втрачає свій головний козир: регулярність виходу в світ і можливість поточного інформування про те, що діється в мистецтві. Читачі, розчаровані запізненнями та неактуальністю періодичних видань, втрачають до них інтерес, причиняючись таким чином до ще більшого фінансового провалу часописів, які розраховують на збільшення числа підписників. Відносно непогано з цією ситуацією справляється двомовний кварталник «Ехі», присвячений якраз актуальним явищам польського мистецтва. Проте,

найчіткішу пропозицію сформулював «Magazyn Sztuki» [«Журнал мистецтв» – ред.], що його випускає приватний видавець Ришард Зяркевич. Цей часопис виразно пов'язаний із радикальними тенденціями політичного мистецтва й течією, яку критики мистецтва називають «постмодернізм опору». І у дискусії, яка зараз відбувається у польській культурі, він завжди чітко висловлюється на користь конкретної сторони.

Для кожного, хто спостерігає за дебатами про мистецтво в Польщі, є очевидною поява принципового ідеологічного спору навколо допустимості різноманітних мистецьких практик. Багато авторів говорить про те, що сучасне мистецтво взагалі не є мистецтвом, а те, що з'являється у галереях та музеях західного світу – це якась зворотної мутація. А критики та художники, які все-таки розпочинають діалог із таким мистецтвом, часто вважаються бездумними епігонами декадансу. В цілому ж зараз у Польщі немає сприятливого клімату для візуального мистецтва. Відносна толерантність часто перероджується у відкрити ворожість. Рівень дискусії стає просто незручним, коли головні газети країни замислюються: чи художника, яка репрезентує Польщу на бієнале у Венеції, взагалі заслуговує називатися художницею? Така ситуація не повинна дивувати, якщо пам'ятатимемо, що Польща – це країна слова, де культура отожднюється, передусім, із покликанням письменника, а той упродовж двох останніх століть, мусив виконувати роль пророка, який постачає своїм читачам міфи, щоб зміцнювати ними надірвану суспільну тканину. Поляки досконало навчилися читати між рядками своїх поетів, літературна алюзія та метафора є основним кормом споживача культури. Але, коли у гру вступає чисто візуальне передання, ми, як суспільство, стаємо неписьменними. Хоча, звичайно, ми не живемо в якомусь «місті сліпих» із повісті Жозе Сарамаго, та очевидним є те, що ніхто не навчив нас дивитися.

Сьогодні політичною проблемою не є, як десять років тому, проблема залежності від чужої держави, існування профспілок, чи право на вільні вибори. У вісімдесятих роках політичною вважали позицію, що виражала участь у конфлікті між владою та опозицією. Тепер політичною темою є, наприклад, те, як ставитися до дітей з іншим кольором шкіри, які жебракують на вулицях наших міст; або в який спосіб можна маніфестувати ідентичність своєї статі чи сексуальних уподобань; або – в якому контексті художник помістить фігуру, що асоціюється з предметом релігійного культу. Політичним стає зв'язок «свій-чужий», політичним стає висловлення стосовно релігійного світогляду чи провокація, спрямована проти нього. Тому, легко зауважити, що «політичне», себто те, що стає предметом різкої дискусії та гострих виступів депутатів усіх рівнів чи журналістів, наближається до важковловимої зони міфу.

Мало того, заради захисту цього міфу, демократичне суспільство тимчасово відмінює належні громадянам свободи та вдається до мови репресій, цензури, заборон і наказів. – «Прошу мені не говорити про межі свободи в мистецтві й тому подібну херню», – заявив депутат міської ради Познані в 1996 році під час дискусії на тему однієї з виставок у міській галереї. Виявляється, що свобода висловлювання – одна із основних догм демократії вільного ринку, завдяки якій цей депутат здобув свою посаду у вільних виборах, – це «херня». Так само було у випадку «оцензурування» в 1999 році виставки Софії Кулик у Познанському національному музеї під назвою «Від Сибіру до Кіберії»*. Назва здавалася багатообіцяючою, бо передбачала спробу мистецького порохунку з двадцятим століттям; століттям, яке перейняло відому польським каторжникам загрозу Сибіру та раціоналізувало її у формі таборів смерті, щоб під кінець увійти в еру складного світу віртуальних цифрових записів. «Кіберія» – це також світ мультимедійних інформаційних каналів, що викликає змішані почуття, в якому трагедія та розвага, правда та фікція зливаються в один хаотичний переказ. Це найкраще видно на останній, реалізованій у 1999 році, роботі художниці, що є фотоколлажем дрібних телевізійних стоп-кадрів, взятих із польських та російських телепрограм. Мистецтво Софії Кулик особливо зацікавило мене в залі, де було представлено серію декількох сотень фотографічних студій чоловічої моделі. Стримана і формально зріла робота, що черпала джерела інспірації практично з усього доробку європейського мистецтва, з особливим урахуванням його класичних і класицистичних мотивів. Ці фотографії, окрім того, що презентують техніку художниці та всю абетку знаків, із якої вона будує свою роботу, показують також наші культурні коріння та заплутаності. Без сумніву, не випадково, в лютому 1999 р. у Познанському арсеналі була проведена виставка, на якій було представлено діяльність художнього дуету Софії Кулик і Пшемислава Квека, які свою художню діяльність почали ще в 1967 році. Одна з їхніх провокаційних художніх акцій, передумовою яких було зіткнення мистецтва й повсякденності, а також реєстрація цієї події фотоапаратом, закінчилась тим, що Квека арештували перед Могилою Невідомого Солдата в лютому 1970 року. У 1971-1987 роках Софія Кулик і Пшемислав Квек працювали спільно як дует «КвеКулик», провадячи у своїй квартирі альтернативну неофіційну Лабораторію дії, документації та поширення. У 1975-1979 роках за художню діяльність їм відмовили у виданні паспортів і заборонили виставлятися на території Польщі (цю

* В оригіналі гра слів «Od Syberii do Cyberii» (прим.перекл.).

заборону, зрештою, проігнорували у деяких воєводствах). Своє мистецтво Софія Кулик і Пшемислав Квек окреслили як «реакцію на події, зокрема, погані». Їх цікавила зона конфлікту людини й інституції, а також механізми функціонування міжлюдських стосунків і спосіб, яким речі визначають наше місце в світі. Їхній доробок – це кількасот чорно-білих і кількасот тонованих відбитків «Cibachrome», виконаних із діапозитивів 1984-1987 років.

Та повернімось до виставки Софії Кулик у Національному музеї в Познані. Здивування глядачів викликали порожні місця у виставковому холі музею, що виникли після вилучення відцензурованих дирекцією робіт, які містили серію зображень оголених чоловічих геніталій у натуральну величину. На вигляд кумедним може здатися той факт, що згадані геніталії були не справжні, а ... мармурові, бо це були фрагменти сфотографованих скульптур із колекції Петербурзького Ермітажу. Той факт, що один музей цензурує зображення, що є частиною колекції іншого музею, міг би послужити основою «чорного» жарту з життя мракобісів.

Подібна доля спіткала плакат Катажини Козири «Узи крові». Що знаменно, тут ідеться навіть не про твори, що були б хоч у якийсь спосіб непристойні чи вульгарні за поняттями консервативної естетики, а про роботи, які влучно викривають деякі фундаментальні суспільні міфи. У випадку Софії Кулик це буде проблема функціонування зображення чоловіка в мистецтві, додатково посилені її зверненням до ролі музеїв та їх класичних експонатів. Натомість фотографія Козири зачепила іншу надзвичайно суттєву проблему: кому належать релігійні символи і хто має право регламентувати їх використання, навіть у таких віддалених, на перший погляд, випадках, як символ «червоного хреста»? Плакат представляє двох оголених дівчат, одна з яких лежить на фоні червоного рівнораменного хреста в оточенні зелених головок [звичайної] капусти, а друга – вписана у червоний півмісяць, обмежений з одного боку пасмом білих головок цвітної капусти. У цій композиції йдеться, передусім, про рівновагу спорідненостей: дівчата на знімку є сестрами, й обидві – кожна по своєму – каліки; червоний хрест і півмісяць (символи великих монотеїстичних релігій). Окрім спорідненості гуманітарних організацій, символами яких вони є, пов'язані з червоним кольором крові, цвітіння і звичайна капуста – вони також мають між собою багато спільного, хоча й відрізняються «кольором шкіри». Здається, що ця спокійна, виважена, далека від провокативної еротики і дуже естетична композиція, не повинна викликати особливих емоцій, зокрема, у порівнянні з помислами на плакатах з рекламою цигарок чи пива.

Іншим прикладом провокації політичного характеру є часто розвішуваний на вулицях плакат,

спроектований гданською групою ЦУТК**, на якому показано змодельовану за допомогою комп'ютера ідеальну кандидатку на президентське крісло пані «Вікторію Цутк». На плакаті заголовок: «Президент 2000» і гасло: «Політики – зайві». На цю провокацію дуже нервово zareagував відомий політик Пьотр Новіна-Конопка, який у своєму фейлетоні на шпальтах популярного тижневика «Wprost» написав, що це гасло таке абсурдне, що він навіть не в силі його запам'ятати, що від божевільня цього світу він мусить захищатися амнезією і, якби він був змушений запам'ятати всі «ідіотизми», то мусив би перестати виходити на вулицю. Що ж так уразило цього, здавалося б, інтелігентного представника публічного життя? Плакат ЦУТК надзвичайно тонко влучив у «політичний клас», який перебуває щойно на етапі творення своєї міфології та не уявляє собі існування суспільства без своєї участі.

Кінець століття був у Польщі багатий на суперечки навколо сучасного мистецтва. Преса, радіо і телебачення змагалися у повідомленнях і коментарях на тему двох виставок, які відбулися в одній із найповажніших у Польщі галерей – варшавській «Заохоті». Дискусії не оминули навіть парламенту, де, за підрахунками одного з коментаторів, аж одна п'ята частина депутатів вважає себе компетентною у справі призначення на посаду директора згаданої галереї. За інших умов зацікавленість засобів масової інформації та політиків мистецтвом було б чимось похвальним, але тут ми маємо справу з діями на грані жаху та політичного фарсу. Героєм першого скандалу в «Заохоті» був молодий польський художник Пьотр Укланський, який представив цикл фотографій під назвою «Нацисти», які демонстрували обличчя відомих акторів у гітлерівських одностроях. Концепція вистави спиралася на відомий парадокс привабливості гітлерівського мундира, описаний колись С'юзен Зонтаг в есе «Захоплюючий фашизм». Привабливу кокетливість цього синоніму зла видно у голлівудських воєнних фільмах, де провідні актори просто вилазять зі шкіри, щоб хоч на мить, за будь-якої нагоди, влізти в цей шедевр німецького кравецтва. Бура розпочалась, коли один із кіноакторів, «увічнених» на виставці, кинувся на свою фотографію з шаблею. Услід за цим з'явилися повні обурення голоси, що, мовляв, виставка ця пропагує гітлеризм (sic!) і, що вона – це ляпас Варшаві, яка стільки натерпілася від гітлерівців. Я не знаю, чому громадська думка голосно запевняла, що «шарм» німецького мундира на нас не діє, якщо у той самий час телебачення пускало рекламу, у якій «чорний характер» в мундірі гестапівця з культового серіалу в Польщі, де всі були вдягнені в

** Центральне управління технічної культури (прим.ред).

німецьку уніформу, вихваляв електрокалорифери. Здається, що художник нехотючи поцілів тут у різні, не до кінця зрозумілі, комплекси, що піддаються лікуванню в процесі того чи іншого суспільного психоаналізу.

Ще більше сум'яття викликала робота італійського художника Мауріціо Каттеліяна «Дев'ята година», яку було показано в рамках виставки з нагоди століття галереї «Заохота». Ця робота представляє папу Івана Павла II, придавленого метеоритом. Незважаючи на те, що витвір Каттеліяни залишає дуже широке поле інтерпретації та схиляє до роздумів на тему феномену постаті папи в сучасному світі, незважаючи навіть на те, що й представники церкви однозначно вказали саме на такі можливості «прочитання» цієї роботи, скандалу уникнути не вдалося. Двоє депутатів парламенту із правлячої АВС*** знищили цю роботу. Таким чином, у свій столітній ювілей «Заохота» стала ареною художніх суперечок і провокацій, що набагато краще, ніж усі написані у дев'яностих роках есе та повісті, показали справжній інтелектуальний стан польського суспільства.

Однак, я хотів би також звернути увагу на іншу, не таку показну «провокацію», що її на трасі «Познань-Берлін» зробив Губерт Черепок. Польська ділянка траси – це відоме місце торгівлі та дешевої проституції. Через кожні кілька кілометрів тут стоять ятки з улюбленими для німців декоративними садовими гномами; можна купити цигарки, спаржу й інші товари. До купівлі припрошують картонні вивіски. Художник до вже наявних рекламних плакатів додав власні гасла, такі як: «Усіх чекає смерть», «Кінець уже близький», «Перетворюємось у пил», «Вороття немає» і т.п. Всі написи були німецькомовні та адресовані німецьким туристам, які робили придорожні покупки. Можливо, Черепок у своїй провокації не зачіпав центральних проблем нашого життя, радше звертав увагу на справу, що зазвичай відсовуються на задній план: напівлегальну прикордонну торгівлю, цивілізаційну межу двох світів, де наша країна знаходиться по той «гірший» бік. Це, повне уїдливого іронічного гумору діяння викликало серед своїх адресатів здивування або істеричні вибухи сміху. Художник показав водночас, що, використовуючи дуже скромні засоби, можна деколи отримати просто приголомшливі ефекти.

Коли я пишу про 90-ті роки у польському мистецтві, мені на думку спадає, видана коштом познанської галереї «Арсенал», книжка Гжегожа Дзямського під такою ж назвою. Це – підбірка рецензій та рефлексій, опублікованих автором «Авангарду після авангарду» впродовж останніх десяти років. Я не знаю, чи це не завдяки іронії Дзямського підбірку відкриває рецензія давно забутої всіма імпрези під назвою «Інтерарт» на території Міжнародного познанського ярмарку. Ніхто не любить згадувати про свою сміховинність, та все ж абсолютно серйозне організування «ярмарків мистецтва соціалістичних країн» і належало до таких сміховинок. Уже саме поняття чогось такого як «риннок мистецтва» у соціалістичних країнах – це класичний оксиморон. «Інтерарт» у 1990 році був чимось особливим, бо ж за іронією долі перший «Інтерарт», що скинув із себе отой гротесковий прикметник, назвавшись просто ярмарком мистецтв, був останньою імпрезою цього циклу. Закінчився соціалізм – закінчилися ярмарки мистецтв. Чи це не комічно? Соціалізм спеціалізувався у збереженні фіктивного буття. Гостем сьомого «Інтерарту» була директор франкфуртських ярмарків Аніта Кьогі. У своїй промові до польської публіки вона сказала, що за оцінками західних експертів країнам Східної Європи треба 6-7 років, щоб створити справжній ринок мистецтв. Та я даю голову на відріз, що, коли б пані Кьогі відвідала нашу країну сьогодні, вона з чистою совістю повторила б те саме. У 1990 році перспектива чекати ринку мистецтв сім років звучала майже як вирок довічного ув'язнення, сьогодні ж це – реальність. Може через 6-7 років щось зрушиться у польському ринку мистецтв. Здається, що 90-і роки як у мистецтві, так і в усій польській культурі – це період значних переоцінок, неохочий відхід старших, сформованих у інших умовах поколінь і поява зовсім нових (для багатьох – важких для прийняття) позицій. Це стосується не лише формального аспекту робіт, що виходять з-під рук художників, але й самого визначення мистецтва чи поняття того, ким є художник у сучасному світі.

*** AWS – Виборча Акція «Солідарність» – політичне об'єднання із правими поглядами, котре перебувало при владі у 1997-2001 р.р.

Ольга Цівкач

Я ЛИСТА ЗУСТРІЧАЮ МОВ ГОСТЯ...

*листування Станіслава та Ірени Вінценз
з українською письменницею Ольгою Дучимінською*

У 1985 році у часописі «Znak»¹ вперше були надруковані Анджеєм Вінцензом декілька листів української письменниці Ольги Дучимінської до Ірени та Станіслава Вінценз. «Dla czytelnika polskiego, – писав пан Андрій, – ciekawe będzie, że Pani Olga począwszy od lat dwudziestych naszego wieku pozostawała w przyjaźni ze Stanisławem Vincenzem i jego żoną Ireną. Wojna kontakty te przerwała i przez długie lata przyjaciele nie wiedzieli nic o sobie; nawet o tym, że przeżyli wojnę»². Як відомо, сім'я Вінцензів 1940 року емігрувала до Західної Європи, а Ольга Дучимінська жила в Україні. На її долю випало багато випробувань, роки війни, тяжкі повоєнні часи. 23 листопада 1949 року О.Дучимінську заарештовують, нібито у справі замаху на Я.Галана. І письменниця, якій вже на той час виповнилося 66 років, пройшла свою Голгофу, пробувши два роки під час слідства у в'язниці, а пізніше – 10 років в сибірських таборах. А після повернення в Україну, Дучимінська була позбавлена можливості мешкати у Львові, її квартиру було конфісковано, а їй самій заборонено жити в великих містах Радянського Союзу. З того часу вона мандрує, живучи у друзів і знайомих, то у Львові, то в Самборі, то в Чернівцях, то в Снятині. З 1977 року вона мешкала в Івано-Франківську у своїй далекій родички, а скоріше доброї подруги пані Мирослави Антонович. Померла Ольга Дучимінська у віці 105 років і похована в Івано-Франківську.³

2003 року минуло 120 років з дня народження цієї надзвичайної жінки, талановитої поетеси і письменниці, активного громадського діяча, але до цього часу залишаються невідомими або недостатньо дослідженими деякі факти з її життя і творчості.

Одним із цікавих моментів в її житті була дружба з польським письменником Станіславом Вінцензом, яка в 60-70-х роках ХХ століття вилилась у цікаве листування. В архіві бібліотеки Zakład Narodowy im. Ossolińskich у Вроцлаві зберігається більш ніж 30 листів та до 20 листівок, дві фотографії Ольги Дучимінської до Станіслава та Ірени Вінцензів, більша частина яких ще не друкувалася, за винятком тих, які опублікував А.Вінценз з нагоди 100-х роковин з дня народження письменниці.

Друкуючи 1985 року листи Ольги Дучимінської, Анджей Вінценз знав, що спіткало старовинну

приятельку родини, але не міг про це написати у своїй передмові до листів у журналі⁴, та й листи були перевірені тогочасною польською цензурою і мають багато пропусків з поміткою «Ustawa z dnia 31.VII. 1981 r. O kontroli publikacji i widowisk, art. 2 pkt 3 (Dz. U. Nr. 20 poz. 99, zm.: 1983 (Dz. U. Nr. 44, poz. 204))»⁵. Тому настав час, нарешті, розповісти про цю чудову дружбу і листування без замовчувань і цензурних пропусків.

Анджей Вінценз у передмові до своєї публікації зазначив, що «Kontakt listowy nawiązali dopiero w roku 1966»⁶. Але з листа Станіслава і Ірени Вінцензів до Ольги Дучимінської від 19 січня 1966 року можна зрозуміти, що українська приятелька шукала своїх знайомих одразу після повернення з заслання, ще у 1960 році: «Droga Pani Olgo! Mieliśmy wielkie szczęście że list Pani jedyny jaki dostaliśmy z roku 1960 odnalazł się gdyż widocznie zagubił nam się w przeprowadzkach i różnych perypetiach, których i nam nie brak...»⁷ Можливо мова йшла про лист, написаний Дучимінською 6 квітня 1960 року, в ньому вона пише про свої спроби віднайти старовинних приятелів: «Latami szukałam Pana i Jego Rodzinę! W końcu los mi dopomógł!»⁸. Можна було би сумніватися щодо дати, але деякі рядки з цього листа свідчать, що Дучимінська не знала багатьох трагічних обставин з життя родини Вінцензів, про що пан Станіслав докладно напише лише в листі від 19 січня 1966 року⁹. Так, Дучимінська в листі за 1960 рік передає поздоровлення: «Dla p. Leny i Syna łączę serdeczne pozdrowienie i proszę o pamięć»¹⁰, не знаючи, що пані Лена, перша дружина Вінценза, померла в Лондоні ще 1952 року.

Але активне листування починається власне з 1966 року, коли Ольга Дучимінська у свого приятеля, інженера Прокопіва з Самбора, побачила лист – відповідь від Станіслава Вінценза: «Płakałam czytając i nie mogłam uwierzyć, że po tylu latach Pan zmartwychwstał. Jakże ja się cieszę, nie mam słów, Drogi Panie Doktorze, że w końcu przyszedł dzień, że wiem, że Przyjaciele żyją i też nie zapominają o nas!»¹¹.

З того часу друзі постійно обмінюються листами, а після смерті Станіслава Вінценза (1971), Ольга Дучимінська писала до пані Ірени. Можна сказати, що листування тривало до самої смерті Дучимінської (1988) завдяки Мирославі Антонович, яка в останні роки життя

письменниці писала за неї листи до Ірени Вінценз, розповідаючи про життя її давньої приятельки¹².

Усі листи Ольги Дучимінської були написані польською мовою. Перший видавець цих листів, Анджей Вінценз, слушно зауважив, що «polszczyzna chwilami nieporadna, a czasem przywołująca na myśl echa Młodej Polski czy nawet Słowackiego»¹³, проте, якщо брати до уваги те, що в архіві збереглися листи написані Дучимінською у віці від 83 до 100 років, знаючи її складні життєві обставини, відсутність власного житла, постійні переслідування з боку влади¹⁴, можна лише дивуватися світлому розуму і життєвій силі цієї дивовижної жінки.

Листи в житті Дучимінської відігравали велику роль. А сам жанр листа був для неї особливою формою спілкування з людьми. «Що таке лист, - писала вона, - це людина у своїй духовній постаті приходить до мене, ділиться своїми думками, почуттями, переживаннями. Я листа зустрічаю мов гостя. Є лист, якого я не читаю зараз же. Підготовку треба, «духовний туалет», як я називаю. Так, як дорогого гостя приймаю у відповідній обстановці, так і лист в мене достойний гість...»¹⁵.

Усі листи Ольги Дучимінської до родини Вінцензів написані від руки, дуже акуратно і гарно оформлені. Інколи текст в листі набуває під її рукою форму ялинки або смереки, часто першу сторінку прикрашає засушена квітка, наприклад, крокус з надписом – «перша квітка на весну, я бриидулька», або лист папороті з підписом «rodziłem się w Krzyworównie», або «Jestem z Kosowa». Ці листи і квіти не були випадковими, вони мали велике значення і, на думку Дучимінської, були як спогад про рідну землю і молодість: «Kochany, Drogi, Przekazny Panie Doktorze, byłam niedawno w Kosowie, kilka dni. Jaka tam cudna pogoda +20! Góry takie majestatyczne, takie kochane, takie cudne! A jakie powietrze! Posłałam w las, by znaleźć jakiś kwiatek może, by posłać Państwu. Lecz wszystko już spało zimowym snem. Lecz pod gałęziami znalazłam jeszcze kawałek zielonej paproci – w tak późnej porze. I posyłam. Niech ona przypomni dobrych, szczerch przyjaciół, których myśl, zawsze wita w domu Państwa. Ta gałązka, niesie zapachy kochanych gór, szmer potoków, szepty jodeł i smerek, które kryją mierzakami wierchy!»¹⁶. Художньо оформлюючи листи до Вінцензів, Дучимінська визнавала, що не любить «діставати листів писаних ієрогліфами ... вся приємність читання пропадає»¹⁷, тому напевно і сама старалася, щоб її лист був гарним не тільки за змістом, але й за виглядом.

Листи до Станіслава Вінценза досить великі, інколи на декілька сторінок, дописувачка намагалася не залишати в листі вільного місця. Дучимінська говорила, що не любить, «коли люди, які вміють писати гарні листи, шлють чистий папір! Невже-ж у листі, може колись забракнути теми! Інтересні люди вміють навіть

неінтересні теми зробити інтересними»¹⁸. Деякі листи написані, можна сказати, у два або три заходи. Грудневий лист за 1966 складається з трьох частин і писався 9, 11 та 12 грудня, а листопадовий лист за 1969 рік теж поділений на три розділи і писався з 1-го по 27 листопада. Цікаво, що Дучимінська пише одну половину листа ніби звертаючись до пана Станіслава, а другу - до пані Ірени. Саме ці рядки були найбільш ліричними, проникливими, ніжними, вона звертається до далекої подруги дуже часто зі словами: «Pani Irenko Kochana, Dobra, Złota, Siostrzyczka moja duchowa...»¹⁹.

Перші листи з обох сторін дуже емоційні, тут переважає радість зустрічі давніх друзів і відчувається, яку приємність вони отримують від спілкування. Адресати ніби заново переживають ті далекі роки, свої молоді літа, виповнені великих надій і духовної праці. В першому великому листі до родини Вінцензів Ольга Дучимінська вітає старих приятелів: «Z całego serca witam Pana Doktora i Rodzinę! Witam i śle pozdrowienia z ziemi, którą kochaliście i od ludu, jaki był zawsze tak przyjazny Panu Doktorowi»²⁰.

Ст. Вінценз, отримавши лист з України 11 лютого 1966 року у відповідь пише: «Najmilsza Pani Olgo! Szczęśliwy dzień dzisiaj [...] List po godzinie normalnej to już radość, a coś dopiero taki list i to od Pani!»²¹.

Ольга Дучимінська, як відомо, писала свої листи по-польськи, свідомо того, що за довгі роки призабула мову: «ta moja polszczyzna. Nie mam sposobności rozmawiać, chyba czytać! Mimowoli zapomina się zwroty, budowa zdań... Więc proszę o przebaczenie!»²². А почуттів було так багато, що здавалося їй не вистачить слів, щоби їх висловити: «A przecież ludzki język (mowa) jeszcze bardzo daleki od doskonałości, żeby móc wyrazić swoje uczucia w całej pełni. Jakże mi brakuje słów, bym mogła wyrazić swoje uczucia, swą niepowszednią radość, że odnalazłam takich zacnych Ludzi, jak Państwo i że mam szczęście porazmawiać – chociaż tylko piórem!»²³. Але деякі частини листів, особливо звернуті до пані Ірени, написані українською мовою або гуцульською говіркою, що надає цим листам особливого милого звучання: «Павичко злата та стрібна – та декую, що ми такого файного листа пустила! Такі слова ясні, як дьвізди на небі, та щирі, чі ранні роси блискучі, падають в душу, аж мі в серцю скобочи... Таки Чьилідинко Божя погладила своїм словом, ек сонци гладит полонини, та груні материнсков руков. Ек би хотілося здибати з Тобов, стрібна, та злата!

Льубко файна, Паничко гречна – ни забувай, та пусти знов таке письмо, що серцьи скобочи А таке мому серцу приємна, що носилабим ті за пазухов, ек зозульки чьирвону...

Тривалабис та здорова була і прошу пусти слово, щоби в душі тилинков заграла. Цьомкаю Тибє Чьилідинко Божя і най ті Матка Божя в пазусі носить!»²⁴.

Дучимінська пам'ятала, що пані Ірена добре знала гуцульську говірку і це місце з листа буде для неї особливо приємним і багатозначним. В інших випадках пані Ольга використовувала гуцульську говірку, закінчуючи свого листа: «Тривалибсте, в гаразді та мирі! Най Вас Матка Божа за пазухою носить!»²⁵.

З часу останньої зустрічі друзів пройшло більш ніж чверть століття, але в пам'яті Дучимінської збереглися напрочуд яскраві картини минулого, зустрічі з цікавими людьми: «*Orle Gniazdo pod Maryszewską*²⁶. Pamiętam te cudownie symposyony w Waszym Domu. Gdzie ta szwajcarska śpiewaczka, którą poznałam w domu Wpaństwa? Doktor, który pisał *Technik und Geistelskultur*?²⁷ Przesyłam na ręce Pana dla nich serdeczne pozdrowienia! Takich ludzi, jak Państwo i ich Przyjaciele nie zapomina się nigdy! Życie zawsze w mojej pamięci!»²⁸. Ці спогади зігрівали душу опальної письменниці і в заслання, допомагали вижити: «Bardzo dobrze pamiętam P.Irenę... Dzieci... Jak często, nawet w dalekich krajach, przychodziliście do mnie i ogrzewali smutną duszę wspomnieniem... Są na świecie ludzie, o których samo wspomnienie grzeje duszę i wlewa rzeźkość i przekonanie, że w życiu są momenty, dla których warto było żyć! Do tych momentów zaliczam swoją znajomość z przeznaczonym, wysoce kulturalnym Domem Państwa»²⁹.

Після довгих років невідомості друзі спішать поділитися новинами, як радісними, так і смутними. Правда, розповідає більше про свою родину пан Станіслав, а пані Ольга про себе пише мало і лише в загальному, можливо остерігаючись нескромних очей, хоча і цього вистачало, щоб зрозуміти ті складні життєві обставини, в яких опинилась ця літня жінка: «Kochana, Dobra p.Irenko – pyta Pani o moim obecnym życiu. Pocięłam niewinnie! Straciłam wszystko. Obecnie żyje kukulczym życiem, bo nie mogę uwić gniazda, gdzie dawniej żyłam»³⁰. Жіє на галязі. «Nie liżę miodu» – як мовіа»³¹. Можна зауважити, що з кожним роком настрій листів Дучимінської стає менш оптимістичним – впливали на це складні обставини її тогочасного життя: «Bywają chwile, a nawet pewni periodi – nie wiem właściwie, jak to nazwać – czy to duchowa apatia, czy prosto psychostenija (zanik duszy). Coś się dzieje w naszym duchowym świecie i nie rozumiemy sami siebie. Myśli nie płyną jak zwykle, ale kłębią się. Jakiś, nam nie zrozumiały chaos i pomimo najlepszych chęci, nie można «okiełzać» siebie. Nie ma sił. To bardzo przykre, a jednak... Do tego jeszcze w ostatnich czasach, u mnie bardzo dużo kłopotów, nieprzyjemnych przeżyć, z którymi, niestety nie mogę się podzielić nawet z najbliższymi Przyjaciółmi. Więc proszę mi wybaczyć»³². Про умови життя Дучимінської Вінцензи більш докладно довідувалися з листів її доньки Оксани, яка з 1944 року жила за кордоном, спочатку в Сполучених Штатах Америки, а потім в Європі. Оксана Дучимінська отримувала від матері листи, також до неї доходили вісті,

які іноді привозили туристи з України, і тому мала змогу дещо більше повідомити про матір, аніж могла написати сама Ольга Дучимінська про себе³³. В листі до Станіслава Вінценза від 13 грудня 1968 року Оксана Дучимінська пише про те, що «в літі, зроблено ревізію в її (Ольги Дучимінської – О.Ц.) менш більш сталій квартирі в Чернівцях. Щастя, що не застали її, але зате сконфіскували всі «папери» – себто листування яким вона дуже дорожить, та що найгірше – рукописи трьох повістей, які мають бути дійсно сильні. Копій не було... Так, що довідавшись про те Мама, сама пише «як мені пропав і шмат моєї душі, серед речей, то я вже хотіла поповнити самогубство, але попала в стан якогось безконечного сну, протягом кількох днів, а в міжчасі приїхали знайомі з Гуцульщини й забрали її з собою»³⁴. В іншому листі з наступного 1969 року Оксана Дучимінська знову згадує матір і з гіркотою пише: «Як ця жінка вдержує рівновагу, – не пойму. Саме я дістала копію одної зі статей в советській газеті, де остаточно на ново вентилують справу ізза якої Мама була засуджена. Вбивство Галана. Який в тому глуд не знаю, бо Мама мабуть остання жива людина з усіх «виновників», але зате з якою їддю опльовують на ново її! Мабуть бруд і їдкість однакова насолода офіційним ворогам, як і так званим «своїм»³⁵.

Але не нарікання на життя були головною темою листування Ольги Дучимінської зі Станіславом та Іреною Вінценз. Листи сповнені надій на майбутню співпрацю та творчих планів. Вінценз часто розповідає про свою працю над романом «На високій полонині», про нові переклади його твору іноземними мовами, відповідає на запитання про деякі маловідомі факти свого життя. Саме через листування письменниці отримала дозвіл на переклад українською мовою роману «На високій полонині», про що йдеться одному з перших листів Станіслава Вінценза: «U wstępu listu oświadczam, że raz na zawsze i ile razy Pani chce udzielam Pani prawa przekładu»³⁶. В іншому листі письменник напише про те, що власне Дучимінська була би, на його думку, найкращим перекладачем «Полонини», тому що дуже добре розуміла задум Вінценза: «... moje najgłębsze życzenie byłoby właśnie na zakończenie dzieła, aby nie kto inny jak Pani była tłumaczką ukraińską, zwłaszcza że zarówno pani posłuchałaby moich rad, jak w dodatku odgadła. I wówczas może przekonałaby Pani świat, że to jest prawda co ja nieraz twierdze, że dzieło moje jest pomyślane i odczute po ukraińsku, tj. po huculsku, a następnie napisane przy wielkim trudzie odszukiwania tego oryginalnego wyrazu i oddawania go po polsku, czyli, że należy nareszcie, t.j. oprócz tych dzieł jak twory dynastii Jagiellonów, do Polski i do Ukrainy razem. Tego nikt nie może rozrwać i każda strona *Poloniny*, ufam to mocniej, o tym twierdzi, mówi, woła i śpiewa»³⁷. Але, на жаль, не відомо, чи Дучимінська зробила переклад якоїсь

частини «Полонини». Можна припустити, що цей переклад міг загинути під час таких частих обшуків органами КГБ на квартирах пані Ольги.

1966 року Ольга Дучимінська пише до Станіслава Вінценза: «Mam do Pana Doktora wielką prośbę. U nas wyszło 17 tomów Encyklopedji ukraińskiej. Teraz mają być trzy dodatkowe tomy. Chciałabym, by tam napisać o Panu Doktorze i umieścić. Pan Doktor i Jego Rodzina zawsze byliście przyjaciółmi ukraińskiego narodu i w kulturze ukraińską wnieśliście wkład. Drogi Panie Doktorze, proszę mi napisać coś o Sobie, bardzo będę wdzięczna! Bo kto z Ukraińców znał tak blisko Pana Doktora – jak nie ja»³⁸. Але ці три додаткові томи Української Радянської Енциклопедії так і не були видані, та й навряд чи Дучимінській дозволили б написати до неї статтю про еміграційного письменника.

Проте, в кінці 60-х років минулого століття вже в Івано-Франківську було задумано видати «Біографічний словник Прикарпаття», в якому планувалося розмістити відомості про усіх письменників, як українських так і польських, які жили в цій частині Західної України. Автор майбутнього словника, працівник Івано-Франківського педінституту Володимир Полек (1921 – 1999) планував також статтю і про Станіслава Вінценза. Але про творчість Вінценза в Україні на той час майже не було відомостей. Саме Ольга Дучимінська допомагає молодому тоді бібліографові, майбутньому професорові Прикарпатського університету нав'язати контакти з автором відомої книги про Гуцульщину. Володимир Полек згадував: «Наше листування почалося 20 вересня 1966 року, коли я, врешті, відважився написати листа до Ст. Вінценза і розповісти знаменитому метру про свої враження від його книжки «На високій полонині», про своє перебування біля руїн його будинку в Рунгурах та про понівечений пам'ятник Іванові Франкові, що його біля свого дому спорудив був Вінценз»³⁹. У відповідь Станіслав Вінценз надіслав українському дописувачу великого листа, про що згадує в листі до Дучимінської, вибачаючись за довге мовчання: «przepraszamy że odpowiedź przychodzi z pewnym opóźnieniem. Przyczyna następująca. Przede wszystkim napisałem do Pana Poleka duży list tak jak Pani zresztą sobie życzyła i jak on sam prosił. To zawsze trochę czasu zabiera. Bo jemu chodziło o rodzaj interview dla encyklopedii»⁴⁰. В цьому листі польський письменник на прохання Володимира Полека докладно висвітлює основні етапи свого творчого шляху та деякі маловідомі факти зі своєї біографії, що стало основою більш поширеної глоси, правда, не в «Біографічному словнику Прикарпаття», який почав друкуватися в Івано-Франківську лише через тридцять років, а в новому виданні Української Радянської Енциклопедії⁴¹.

З листування між Станіславом Вінцензом і Ольгою Дучимінською ми можемо дізнатися про історію

написання спогадів Вінценза про Івана Франка. В листі від 2 травня 1966 року Станіслав Вінценз, розповідаючи про нові видання і переклади своєї «На високій полонині», згадує що він написав «wspomnienie o Iwanie France. Posłałbym Pani chętnie, o ile uda mi się dostać jeszcze jeden egzemplarz, bo w niejednym ten artykuł jest wspomnieniem dzieciństwa, z okresu kiedy przybywając u mego Dziadka nad Czeremoszem widywałem Iwana Frankę podczas jego letnich pobytów w Krzyworówni w rezydencji księżej...»⁴². Дучимінську ця пропозиція зацікавила, бо 1966 рік був ювілейним роком Франка, вона пропонує видрукувати ці спогади в українському часописі. Відповідаючи Дучимінській на її лист, пан Станіслав повідомляє, що вже вислав на Україну свою статтю: «Przesyłam Pani moje wspomnienie o Iwanie France, które Irena dla Pani przepisała. Napisane jak Pani widzi wcale późno, ale należy do okresu wczesnego mego życia właśnie kiedy spotykałem Iwana Frankę, w Krzyworówni [...]. Chciałbym wiedzieć czy się Pani spodobał i przydał ten maszynopis. Może Pani z nim uczynić co się Pani spodoba»⁴³.

Підкупає в цьому листі щира віра Вінценза в порядність та інтелігентність Дучимінської, яка в багатьох випадках була розумним посередником між польським письменником і діячами української культури. Так, 1966 року Ольга Дучимінська звертається до Вінценза з проханням допомогти одному молодому українському аспірантові і надіслати необхідні йому твори Емілія Золя французькою мовою, яких той не міг у Радянському Союзі купити для своєї праці над кандидатською дисертацією з французької літератури. Станіслав Вінценз звернувся до свого сина, який на той час був професором в Гейдельберзі з проською відшукати необхідні книги, а щоби заспокоїти старовинну приятельку написав: «Tymczasem zanim Andrzej wystara się o książki o Zoli jakto obiecał, i już we Francji będąc zasięgał informacji w bibliotekach, a obecnie w Heidelbergu jeszcze ma się rozejrzeć, przeto nie wątpię że coś odpowiedniego wyszuka, chcę Panią uspokoić że ta sprawa jest w toku»⁴⁴. І дійсно, 1967 року 6 книжок творів Емілія Золя («Земля», «Чрево Парижа», «Нана», «Гроші», «Звір людський» – Париж, 1967) отримав в Івано-Франківську майбутній академік, професор, завідувач кафедри світової літератури Прикарпатського університету Володимир Матвіїшин. Ці книжки до цього часу зберігаються в його приватній бібліотеці.

Вже в перших листах Дучимінська запрошує Вінценза відвідати такий дорогий йому гуцульський край: «Mojem marzeniem jest, żeby Pan Doktor mógł odwiedzić nasz kraj. Czy Pan Doktor nie miałby nic przeciw temu, by nawiązać kontakt między Panem Doktorem i naszą władzą – jak z uczonym i pisarzem. Myśle, że wszyscy by się zaciekawili literatem, który napisał Kalewałę (tak nazywałam «Na wysokiej poloninie») ukraińską-hucul-

ską»⁴⁵. Пропозиція дуже зацікавила пана Станіслава, але і одночасно викликала деякі сумніви. Ця тема навіть певний час обговорюється в колі його найближчих друзів, він шукає товаришів до подорожі, про що свідчать, хоча б листи Єжи Стемповського⁴⁶. Так Єжи Стемповський пише 27 червня 1966 року до Івана Сеньківа: «Niedawno widziałem naszego dawnego gazdę, Stanisława Vincenza. [...] Ostatnio zaczął otrzymywać listy ze Słobody [...] Po czwartej wieku milczenia tamtejsi znajomi piszą doń wzruszające listy i zapraszają do odwiedzin. Vincenz pytał mnie nawet, czy nie pojechałbym z nim na kilka tygodni do Słobody, mnie jednak te zaproszenia wydają się podejrzane»⁴⁷. Але даремно пан Єжи шукав у цій пропозиції таємного змісту або підступу. Запрошення були взаємні, Вінцензи теж кликали Дучимінську до себе в гості, дякуючи за це вона писала: «За zaproszenie dziękuję, lecz to zdaje się nieiszczalne, lecz jak dotychczas, duchem zawsze byłam u Was, chociaż nie wiedziałam gdzie go posłać. Ale *«spiritus fiat, ubi vult!»* Natomiast myślę że może uda się Państwu przyjechać do nas w gościnę [...] Jakże by to było święto! Zobaczyć swoją górę, posłuchać szumu i opowieści Czeremoszu, co szepczą lasy i o czym szumią połonińskie wiatry»⁴⁸.

Та й мова йшла про запрошення не якоїсь приватної особи, до того ж розмова велась про офіційне запрошення (з Академії Наук України). Роздумуючи над можливістю такої подорожі, Вінценз в листі до свого знайомого з України інженера Прокопів, якого теж запрошував відвідати разом із ним Слободу Рунгурську (Прокопів на той час мешкав у Самборі) додає: «Wcale nie oznacza to abym zrezygnował z zamiaru przyjazdu do Słobody, tylko że na razie trudno mi wyobrazić sobie jak tamto urzeczywistnić [...]. Także Pani Olga pytała mnie w tej sprawie, a mianowicie czy chciałbym aby mnie oficjalnie zaproszono. Naturalnie że chcę na to odpowiedzieć twierdząco, ale tak mało znam stosunki w tej części świata, że odpowiedzieć mi na to nie łatwo. Możliwie że oficjalne zaproszenie o ile takie wogóle możliwe byłoby najlepszym wyjściem»⁴⁹. Зрозуміло, що і Вінценза непокоїло те, що він нічого не знав з правдивої політичної ситуації «в тій частині світу», але гаряче бажання ще раз побачити Гуцульщину переважало, не дивлячись на те, що від подорожі Вінценза більше стримувала хвороба⁵⁰. Та й сам пан Станіслав згадує в листі до Прокопів про це: «Niestety i w tym roku (1967- O.Ц.) nasza jazda do Słobody nie układa się. Natomiast sądzę, że moje zdrowie się poprawi, na razie jazda niemożliwa, ze względu na stan mego zdrowia»⁵¹. Але сподіваного поліпшення здоров'я пану Станіславу так і не суджено було дочекатися, а планована подорож залишилась тільки в мріях.

З листів Вінценза ми довідуємося, що Дучимінській вдавалося інколи висилати до Франції укра-

їнські книжки, які цікавили пана Станіслава: «Otrzymałem od Pani Dobosza za co serdecznie dziękuję»⁵². Дійшла до Франції і невеличка стаття Івана Прокопів, в якій була згадка про пам'ятник Івану Франку в Криворівні та стаття В.Полека про Станіслава Вінценза: «Otrzymałem czasopisma literackie, miesięczniki wydane we Lwowie i w Kijowie, w których są artykuły o mnie, p.t. «Iwan Franko i St. Vincenz» oraz «Oczarowany Huculszczyzną»⁵³. В свою чергу, родина Вінцензів, знаючи про важкі матеріальні умови життя Дучимінської намагалася висилати їй посилки не тільки з книжками. Пані Ольга була дуже зворушена, але неможливість віддячити друзям не давала їй спокою: «A za przesyłkę naprawdę nie wiem już co mówić, jak dziękować! Lecz proszę już nigdy nie posyłać. Jestem do łez wzruszona [...]. Lecz, gnębi mnie to, że nie mam czym rewanżować się Państwu! A jak ucieszyłam się książką!»⁵⁴.

Якщо для Станіслава Вінценза листи Дучимінської були бажаною вісточкою з далекої Батьківщини, про що він не один раз писав в своїх листах: «Musimy powiedzieć uczciwie, że szczerze tęsknimy za Pani listami»⁵⁵, «czekamy z utęsknieniem nowego listu od Pani»⁵⁶, «cieszymy się niezmiernie z utrzymywania kontaktu z Panią, naprawdę jesteśmy szczęśliwi»⁵⁷, то для цієї так багато пережившої жінки, штучно відірваної від активного суспільно-літературного життя, листування стало формою своєрідних інтелектуальних розмов з людьми, яких вона дуже поважала за високу інтелігентність, освіченість, за любов до їх спільної рідної землі: «Moja dzisiejsza rozmowa, z Wami Kochana p. Ireno i Panie Doktorze nie będzie długa»⁵⁸, але саме цього листа Дучимінська буде писати на протязі цілого листопада 1969 року, ніби ведучи бесіду з друзями і неспішно розповідаючи про все наболіле: «Chciałabym, by moje słowo doszło do Państwa... rozłamałam przeżycia serca mego, jak kawałek chleba i podzieliłam się z Przyjaciółkami!»⁵⁹. Листи з Франції були для неї не тільки розмовою, але й джерелом життєвих сил, «wspólnym duchowym spotkaniem», зустріччю з молодістю, яку вона опише у власному вірші, звернутому до Станіслава та Ірени Вінценз, що закінчувався зворушливими щирими рядками:

*До мене молодість прийшла у гості
Та легкокрила, золота,
І спомини огріли душу
Весна у серці розцвіла!»⁶⁰*

1967 року на день народження Станіслава Вінценза Дучимінська надсилає вітальну листівку з побажанням здоров'я, щоби мати змогу продовжувати працю над своєю «Калєвалою гуцульською», а також ще одного власного вірша:

*У душі Поета осіні немає,
там все веснянії пориви живуть
і хоч би в темінь вже срібло вкрадалось,
а в душі творчі жерела ще бють!*

*То осінь у того, хто заснув душею,
мракою старості оповив себе,
в нас часу немає старітися духом,
в нас дух все юний до кінця буде!⁶¹*

Ці рядки можна вважати також і життєвим credo самої пані Ольги, її життєвою позицією. Вони свідчать про величезну силу духа, який і допомагав цій маленькій тендітній жінці вистояти у двобої з системою зла.

Допомогу і втіху в тяжких ситуаціях вона найчастіше знаходила в книжках, які збирала усе життя, читала і перечитувала, про що часто згадувала в своїх листах до Станіслава Вінценза. В листах можна знайти розповіді про книги, які справили на неї велике враження і допомагали вижити, не розгубитися, знайти духовну опору: «Ja obecnie dostałam wręście książkę, którą tak chciałam przeczytać. A mianowicie filizofia dalekiego wschodu. Specjalnie, rozchodziło się mi o lekarzu, muzykologu, filozofie, który najlepiej ze wszystkich rozebrał myśli filozoficzne Arystotelesa – Al Faradi. Jakiż on współczesny...»⁶², або «teraz moją duszę głodził Tagore swoją «Flüster der Seele». Lubię takie książki»⁶³. Інколи вона просила надіслати книги, яких не могла знайти в Україні: «Czy nie możnaby u was dostać książkę Michaeli Denis «Die Wilde, die sind doch nicht so wild». Bardzo lubię tą książkę! Cudowna»⁶⁴. В листі від 16 травня 1966 року Дучимінська звертається з проханням до пана Станіслава: «Mam do Pana Doktora wielką prośbę: może tam można dostać książkę Hoffmansthal «Listy». Między innymi jest tam list do Ryszarda Straussa, w którym wspomina o wystawie «Elektry» we Włoszech. Występowała w tej wystawie Salomea Kruszelnicka⁶⁵ o czym pisze Hoffmansthal do Straussa. Rozchodzi się o przepisanie tych słów – co mówił o Kruszelnickiej Hoffmansthal. Żyłam blisko z Kruszelnicką i chciałabym dostać te słowa. Jak by Pan Doktor mógł prosić kogo o przepisanie tych kilka zdań byłabym bardzo wdzięczna»⁶⁶. Вражає та незбагненна цікавість світу і людей у цієї незвичайної жінки, якій на час написання цього листа вже виповнилось 83 роки, яка, не маючи ні власного кута, ні сім'ї, все ж зберегла «молодість душі».

Ще на початку періоду інтенсивного листування вона напише, звертаючись до Ірени Вінценз: «Pogoda ducha u mnie zawsze. A swoją «młodość», jak kochana Pani, nazywa, zawdzięczam słońcu jakie noszę w duszy i miłość bliźniego i chciałabym im tylko dobro czynić. Cenię nie to co mam, a to czym mogę podzielić się z drugim. Umieję w źle wyszukać coś dobrego, w brzydkim jest też i piękno, a w niepogodę i burzę nawet przez ciężkie chmury może się przedrzeć promyk słońca. A nawet w bajurach czasem odbije się błękit nieba»⁶⁷.

Зберігається у Вроцлавському архіві і новела «Трембітали трембіти», яку Дучимінська написала ще 1936 року в гуцульському селі Яворів. 1971 року, вже після смерті Станіслава Вінценза, власноручно переписану, разом з листом, вона надіслала її пані Ірені до Франції. В листі перед текстом новели є така посвята: «Присвячую пам'яті Станіслава Вінценза великому знавцеві Гуцульщини і Приятелеві Гуцулів, а мійому довголітньому Другові»⁶⁸. Не випадково власне цей твір вона обрала, щоби оплакати смерть свого старовинного приятеля, тому що на Гуцульщині власне трембіти сповіщали про смерть людини. Дивним чином слова Дучимінської з новели 30-х років про життя і смерть гуцула Юра Ілаквіа, перегукуються з життям і працею Вінценза, який як і герой новели «відійшов на добре заслужений спочинок. Згорнув свої трудящі руки. Відійшов, сповнивши гідно свій обов'язок життя»⁶⁹.

У невеликій статті неможливо проаналізувати усе багате листування представників двох братніх культур, але і ця, невелика його частина свідчить, що справжні друзі залишаються ними назавжди. Епістолярна ж спадщина людей творчих – неоціненне джерело пізнання їх біографії та творчості. Листи митця збагачують наше уявлення про його особистість, розкривають його багатогранні зв'язки із сучасниками та епохою, виявляють соціальні та естетичні погляди письменника, дають відчуття особливості його світосприйняття.

Можна сподіватися, що прийде час і листи Станіслава Вінценза та Ольги Дучимінської дочекаються свого наукового видання, тому що «listy zebrane w całość tworzą biografię, z której odczytuje się nie tylko portret psychologiczny autora i domysłny portret adresata, ale także właściwości czasu historycznego, który minął»⁷⁰.

1. *Galązka z dalekich polonin*. Olga Duczyńska – Irena i Stanisław Vincenzowie. [w:] Znak, 1985, nr.6. – s.102-115.
2. Ibidem, s.102. Ольга Дучимінська познайомилася зі Станіславом Вінцензом в селі Криворівня, куди приїжджала на канікули. Село Криворівня було з XIX ст. місцем відпочинку і творчих студій багатьох діячів як польської, так і української культури. Тут побували Я.Головацький, М.Драгоманов, Ф.Жегож, В.Гнатюк, В.Шухевич, М.Грушевський, І. Франко, Леся Українка, О.Кобилянська, О.Маковей, О.Олесь, А.Крушельницький, Г.Хоткевич, С.Твердохліб та інші. Станіслав Вінценз, як відомо, часто бував в Криворівні, де жив його дід Станіслав Пшибилівський.
3. Див. докладніше: Володимир Смирнов. *Передне слово*. У кн.: Ольга Дучимінська. *Вибрані поезії*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. с.3-7.
4. 1961 року Станіслав Вінценз читав уривки з роману «На високій полонині» в Мюнхені на зустрічі з громадою українських емігрантів, частина з яких після цього написала до нього листа-подяку. Серед слухачів тоді була і донька Дучимінської – Оксана, яка дописала до листа від себе: «Високоповажні Панство! Хоч незнана Вам, але донька Вашої приятельки, хочу докинути від себе декілька сердечних слів, бо знаю Вас добре з оповідань. Тишуся, чуючи, що маєтеся добре та, як і колись, тішитесь загальною симпатією. Радуюся, що не забуваєте нашої Гуцульщини. – Моя мама перебула 12 літ арешту й заслання й тепер вернулася, хора й знищена фізично, але незламана духовно й тішиться загальною симпатією нових і давніх друзів. В листах згадувала і про Вас. Має 77 літ духовної молодості й дуже жалую, що не можете зустрітися. Бажаю Вам всего найкращого й остаюся з поважанням. Оксана Дучимінська.» – Листи Оксани Дучимінської цитую за матеріалами, які зберігаються у Відділі рукописів Бібліотеки ім.Оссолінських у Вроцлаві. Sygn.17647/II – List do St.Vincenza od 27 września 1961 r. – Оксана Дучимінська особисто познайомилася з родиною Вінцензів тільки 1967 року. Про це є згадка в листі Ст. Вінценза до І.Прокопіва: «Tego roku była u nas córka pani Olgi. Niezmierznie było z nią przyjemnie zaznaczyć się. Świetnie mówi i pisze po polsku» – Sygn. 17658/II – List St.Vincenza od 13 września 1967 r.
5. *Galązka z dalekich polonin*. – s.103, 104, 105, 109. Наприклад, цензурою був заборонений до друку такий абзац з листа О.Дучимінської до Станіслава Вінценза від 22 лютого 1966 року: «Ale bogowie mściwi! Dostałam po poluszkach i 10 lat «odpoczywałam». Ale moja optymistyczna natura, moje słońce w duszy, miłość przyrody, Piękna i ludzi – nie dała mi się złamać... Wysłałam z głową podniesioną, z jasną duszą, głodną wrażeń i piękna i zabrałam się do pracy.» (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, dział Rękopisów – sygn. 15568/II).
6. *Galązka z dalekich polonin*, s.102.
7. Sygn. 17651/II – List Stanisława Vincenza od 19 stycznia 1966 r. усі листи Станіслава Вінценза і Ольги Дучимінської цитую за матеріалами Відділу рукописів Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, за винятком декількох, надрукованих Анджеєм Вінцензом у 1985 р.
8. Sygn. 17619/II – List O.Duczyńskiej od 6 kwietnia 1960 r. Про те, що Дучимінська могла вже 1960 року написати листа до Вінценза свідчать рядки із невеличкої статті І.Прокопіва: «В лютому 1960 р. польський письменник Артур Сандауер, перебуваючи в Самборі, дав мені адресу Ст. Вінценза. Я написав до нього у Гренобль...» – І.Прокопів. Іван Франко і Станіслав Вінценз // Народна творчість та етнографія, Київ 1968, № 3, с.110. (Ольга Дучимінська повинна була щомісяця приїжджати до міста Самбора (65 км від Львова), щоб отримувати свою пенсію, там, власне, від давнього приятеля ще з Криворівні – Івана Прокопіва вона і довідалася про те, що родина Вінцензів мешкає у Франції).
9. Sygn. 17651/II – List St.Vincenza od 19 stycznia 1966 r.: «Niestety Lena nie żyje od roku 1952».
10. Sygn. 17619/II – List O.Duczyńskiej od 6 kwietnia 1960 r.
11. List Olgi Duczyńskiej od 22 lutego 1966 r. – *Galązka z dalekich polonin*. – s. 102.
12. Листи М.Антонович зберігаються у Відділі рукописів Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
13. Andrzej Vincenz. *Z dziejów przyjaźni* – *Galązka z dalekich polonin*. – s.102.
14. П.Арсенич – історик і культурно-громадський діяч, автор кількох книжок і понад тисячі статей з історії та культури Прикарпаття, заслужений працівник культури України, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, згадував, що коли прийшов поздоровити 1983 року Ольгу Дучимінську з сотою річницею, то побачив в квартирі письменниці працівників КГБ, які провели обшук і конфіскували її рукописи.
15. Лист Ольги Дучимінської до Володимира Полєка від 19 січня 1961 року. Листи цитую за матеріалами архіву професора В.Полєка, які зберігаються у Науковій бібліотеці Прикарпатського університету – sygn. O.D.
16. Sygn. 17619/II – List O.Duczyńskiej od 1-27 listopada 1969 r.
17. Лист О.Дучимінської до В.Полєка від 19 січня 1961 р.
18. Ibidem – s.1
19. Sygn. 17619/II – List O.Duczyńskiej od 9-12 grudnia 1966 r.
20. List Olgi Duczyńskiej od 22 lutego 1966 r. – У кн.: *Galązka z dalekich polonin*. – s.102-103.
21. List St.Vincenza od 28 lutego 1966 r. – У кн.: *Galązka z dalekich polonin*, s.103. (З цього листа польською цензурою був заборонений такий абзац: «I nam wyrwa się taki sam okrzyk jak w liście Pani: więc Pani zmarłychwstała i żyje! Mimo takie kłopotliwe urlopy z ubiegłego okresu. Dzięki Bogu, że zdrowie Pani dotrzymało i że Pani przebyła wszystko jak widzimy dziarsko i dzielnie. [...] Ze względu na otoczenie Pani i pewnego rodzaju ideologię chciałbym jeszcze zwrócić uwagę, że «Zwada» jest prawdziwą powieścią produkcyjną, bo opisuje z dokładnością niezmierzną i na podstawie długich studiów wielki wyrab lasów czy butyn. Dynamizm tego tomu przewyższa chyba jak śmiem twierdzić wszystkie dynamizmu wojenne, a jest to dynamizm pracy w jej starożytnych huculskich formach. Dlatego pozwoliłem sobie poświecić ten tom narodowi ukraińskiemu na ręce osoby, która go reprezentuje, gdyż to jest jego własność» (уривок з листа, пропущений цензурою, цитую за матеріалами Відділу Рукописів Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu – sygn. 17658 /II)).
22. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej od 16 maja 1966 r.
23. Ibidem – s.1
24. Sygn. 17672/II – List Olgi Duczyńskiej od 8 czerwca 1966 r.
25. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej od 1 października 1969 r.
26. Назва полонини в Карпатах.
27. Імені швейцарської співачки, яка приїжджала до Вінцензів нам не вдалося встановити. А «доктором» Дучимінська називає відомого швейцарського вченого-етнографа Ганса Цбіндена. Ірена Вінценз писала 1974 року до Миколи Коланківського: «Wielce szanowny Panie, załączam fotografie, które obiecałam przelać. Fotografia wspólna moja z Mężem jest ostatnią fotografią z Domu, zrobiona dwa dni przed wybuchem wojny przez Dr Hansa Zbindena, Szwajcara, naszego przyjaciela, który przyjeżdżał do nas z Berna na wakacje. Przyjeżdżał często, zachwycał się Huculszczyzną i miewał potem w Szwajcarii odczyty o Huculszczyźnie, a kilka lat temu napisał książkę, w której jest też rozdział o Huculszczyźnie...» – Sygn. 17702/II.
28. Sygn. 17619/II – List O.Duczyńskiej od 6 kwietnia 1960 r.
29. Sygn. 17619 – List Olgi Duczyńskiej od 16 maja 1966 r. – k.350.

30. У Львові.
31. Sygn. 17672/II – List od 8 czerwca 1966 r.
32. Sygn. 17619/II – List O. Duczyńskiego od 17 czerwca 1968 r.
33. Листи Оксани Дучимінської до Станіслава та Ірени Вінченз написані як польською, так і українською мовами, зберігаються в Відділі Рукописів Оссолінеум у Вроцлаві. Вони ще не були друковані. Ольга Дучимінська так писала родині Вінчензів про свою доньку Оксану: «Boże mój, nie widziałam się z nią długie lata (12.VII.1944)...» – List od 16 maja 1967 r. [w:] *Galązka z dalekich polonin*, s.107.
34. Sygn. 17672/II – List Oksany Duczyńskiej od 13 grudnia 1968r., k.299.
35. Sygn.17672/II – List Oksany Duczyńskiej od 18 sierpnia 1969r., k.303.
36. List Stanisława Vincenza od 28 lutego 1968. – *Galązka z dalekich polonin*. – s. 103.
37. List Stanisława Vincenza od 11 maja 1966 - Ibidem, s.106.
38. Sygn.17619// II – List Olgi Duczyńskiej
39. В.Полек Гуцульщина в кореспонденції С.Вінченза // Гуцульщина, 1997, № 3-4, с.32)
40. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 7 listopada 1966 r.
41. В.Полек був автором глоси про Ст.Вінченза в Українській Радянській Енциклопедії: «Вінченз (Vincenz) Станіслав (30.XI. 1888, Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. – 28.I.1971, Лозанна) – польський письменник. Закінчив Коломийську гімназію і Віденський університет. Тривалий час жив у с.Криворівні на Гуцульщині. Вивчав історію, побут, звичаї й народну творчість верховинців. Видав книгу «На високій полонині» (1936) – про життя і побут гуцулів. Уривки з неї перекладено українською мовою і надруковані в журналі «Радянський Львів» (1946, пер. П.Козланика) та «Жовтень» (1969-1971, пер. Б.Сенежака). З 1939 року жив у Швейцарії.» – В: Українська Радянська енциклопедія. В 17 томах, Т.2, Київ 1978. – с.306. Стаття В.Полека про Вінченза була передрукована без змін в перекладі російською мовою і в «Украинской Советской Энциклопедии, В 17 томах», Т.2, Киев 1979, с.242. Правда, у цих обох виданнях В.Полек не міг, напевно з політичних причин, написати справжню дату еміграції сім'ї Вінчензів – 1940 рік. Листи Станіслава Вінченза до В.Полека зберігаються в архіві В.Полека в Науковій бібліотеці Прикарпатського Університету.
42. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 2 maja 1966 r.
43. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 20 marca 1967 r. Ці спогади Станіслава Вінченза про Івана Франка так і не надруковані в Україні до цього часу.
44. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 7 listopada 1966 r.
45. Sygn. 17672/II – List Olgi Duczyńskiej od czerwca 1966 r. На листі немає дати написання, але є лозанський поштовий штампель з датою 15 червня 1966 року.
46. Єжи Стемповський неодноразово гостював у Вінченза на Гуцульщині перед Другою Світовою Війною і любив цей край.
47. Jerzy Stempowski. *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie*. Wybrał, opracował i posłowie opatrzył Andrzej Stanisław Kowalczyk. LBN, Warszawa 1991, s.310. Iwan Seńkiw (1913-1993) ukraiński historyk, etnograf, folklorysta, absolwent UW, 1938 roku obronił pracę doktorską na temat «Grażdka huculsk», badacz kultury Huculszczyzny, autor m.in. *Die Hirtenkultur der Huzulen. Eine Volkskundliche Studie* (1981), *Гуцульська спадщина* (1995) і т.д. Сієнків познав Стемповського в Слободzie Rungurskiej u Vincenzów. Po wojnie Seńkiw pozostał na emigracji w Niemczech.
48. Sygn. 17672/II – List Olgi Duczyńskiej od 8 czerwca 1966 r.
49. Sygn. 17658/II – List St. Vincenza od 4 sierpnia 1966 r.
50. Див. докладніше: С.Стемповський писав Івану Сеньківу про хворобу Вінченза: «niedawno widziałem naszego dawnego gazdę, Stanisława Vincenza. On też bardzo się postarzał i prawie wcale nie chodzi. Pani Rena wozi go wózkiem jak inwalidę» [w:] Jerzy Stempowski. *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie*. – s.310.
51. Sygn. 17658/II – List St. Vincenza do Iwana Prokopiwa od 13 września 1967 r.
52. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 2 maja 1966 r.
53. Sygn. 17658/II – List St. Vincenza do St. Paprockiego od 6 stycznia 1969 r. Згадувані статті, див. докладніше: Прокопів І. Іван Франко і Станіслав Вінченз // Народна творчість та етнографія, 1969, №3, с.110-111; Полек В.Т. Зачарований Гуцульщиною // Жовтень, 1968, №11, с.76-78
54. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej od 8 czerwca 1969 r.
55. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 20 lipca 1966 r.
56. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 7 listopada 1966 r.
57. Sygn. 17651/II – List St. Vincenza od 2 maja 1966 r.
58. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej za listopad 1969 r.
59. Ibidem, s.368
60. Sygn. 17619/II – widokówka od Olgi Duczyńskiej – listopad 1967 r.
61. Sygn. 17619/II – widokówka od Olgi Duczyńskiej – listopad 1969 r.
62. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej za grudzień 1969 r.
63. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej od 8 czerwca 1969 r.
64. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej od 17 czerwca 1968 r.
65. Солюмія Крушельницька (1872-1952) – відома українська співачка (сопрано), виступала на оперних сценах Львова, Варшави, Відня, Мілана, Петербурга, Парижа, Неаполя, Каїра; концертувала в США та Південній Америці. В її репертуарі було понад 60 оперних ролей.
66. Sygn. 17619/II – List Olgi Duczyńskiej od 16 maja 1966 r.
67. Sygn. 17672/II – List Olgi Duczyńskiej od 8 czerwca 1966 r.
68. Sygn. 17619/II – O. Duczyńska Trembitały trembity, s.399.
69. Ibidem, s.407.
70. Jerzy Zawieyski. *Biografia niezamierzona* – [w:] *Listy Juliusza Osterwy*. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1968, s.6.

Ольга Цівкач – викладач польської літератури, доцент кафедри світової літератури Інституту філології Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника.

НЕВАЖКО БУТИ ПРОРОКОМ

З Віславою Шимборською розмовляє Ян Стишак

— Дізнавшись про присудження Вам Нобелівської премії, Чеслав Мілош написав: «На тлі світової поезії польська поезія вирізняється певними рисами». Чим, на Вашу думку, характеризується сучасна польська поетична школа?

— Я не почуваюся літературним критиком. Інша річ — Мілош: він не лише прекрасний поет, а й літературознавець, а також вдумливий критик, тому він має право висловлюватися про польську поезію, я цього робити не можу. Якщо ж «польська школа» справді існує, то, вважаю, що вона проявляється у дбайливому ставленні до фактів і дійсності, яка нас оточує і яку ми переживаємо.

— Гадаю, що таку ж повагу видно в поезії Ахматової, особливо у «Реквімі» та «Поемі без героя». Чи правда, що, перебуваючи в Петербурзі, Ви особисто познайомилися з Ахматовою?

— Давно це діялося, десь на початку 60-х років. Ми входили до складу, як тоді це називали, «делегатії» — Владислав Броневський, Станіслав Грохов'як, Артур Мендзижецький і я. Нас усюди возили машинами, під безперервним супроводом опікунів, тож ми не мали нагоди побачити занадто багато із справжнього, повсякденного життя в СРСР. Час уже загладив спогади, але в моїй пам'яті залишилася зустріч саме з Анною Ахматовою. Ми поїхали до неї на дачу в Комарово. Я трохи знала її творчість, але виключно із перекладів, оскільки, на жаль, не розмовляю і не читаю по-російськи. Тому під час цього візиту я могла тільки спостерігати. Нас зустріла стара, але все ще вродлива жінка, в якійсь довгій, старомодній сукні і з дуже гарною

Віслава Шимборська

античною брошкою під шиєю. Ми знали, що в молодості вона позувала для Модільяні у досить викличній позі. У якийсь момент вона пішла нагору, в одну із кімнат, і повернулася з фотографією цієї картини. Оригінал картини вже не існував, а сама фотографія була доволі знищена від частого розглядання. Зустріч з Ахматовою я запам'ятала ще й через те, що під час неї виникла виразно незручна ситуація. Нас привів до поетеси Владислав Броневський, її з давній знайомий. Може колись вони навіть дружили, не знаю, я впевнена тільки, що він ставився до неї з великою повагою. Наші надії на цікаву бесіду закінчилися нічим, бо щойно ми переступили поріг, з'явилися якісь незнайомі типи й порозсідалися довкола. Тоді я

зауважила невдоволення на обличчі Ахматової. Ким вони були? Мабуть, якісь місцеві секретарі, якийсь керівник колгоспу... Вони нашорошували вуха, через що розмова не клеїлася, а правду кажучи, то її зовсім і не було. Так, я чудово пам'ятаю королівський і презирливий погляд Ахматової у бік непроханих гостей...

— А чи ця зустріч відбулася вже після того, як Ахматова переклала один із Ваших віршів?

— Здається, пізніше, хоча я не можу пригадати достеменно. Ахматова не знала польської, тому перекладала за підрядником. Вона переклала вірш «При вині», а по суті — написала власний, оригінальний любовний вірш. У мене немає до неї претензій з цього приводу, а тільки подив і вдячність, що вона взагалі зацікавилася моїм віршиком.

До своїх побіжних знайомих мушу також зарахувати і Йосифа Бродського. Він кілька разів бував у Польщі, зокрема й у Кракові, де на прийомі

на його честь хтось нас познайомив. Звичайно, його оточували юрми шанувальників і фотографів, і це не сприяло розмові. Невдовзі після цього я побачила в американській пресі у перекладі Бродського мого вірша «Якісь люди». Прекрасний переклад.

Якщо йдеться про російських перекладачів, мушу з вдячністю згадати ще кілька прізвищ — наприклад, ленінградського поета Бориса Слуцького, що перший переклав російською кілька моїх віршів. Слуцький був цікавим поетом, до того ж — доскіпливим перекладачем, але його власна поетика здавалася мені дещо занадто громіздкою порівняно із моєю. Пізніше до моїх віршів взявся Асар Еппель. Еппель належав до осіб, які не мали доступу в літературні кола Москви, він міг займатися тільки перекладами, але навіть і з їх публікацією у нього були неабиякі труднощі. Проте йому вдалося опублікувати кільканадцять перекладів моїх віршів. Коли він мені їх читав, у мене складалося враження, що я розумію все, речення за реченням. Це звучало наче другий оригінал. Нині Еппель є автором кількох томів оповідань і романів, одним із найбільш визнаних російських прозаїків. Він уже не може присвячувати себе перекладам, мені трохи шкода, але я дуже добре це розумію. Зараз моїм перекладачем є поетеса Наталія Астаф'єва, яка разом із Володимиром Британішським видала минулого року антологію польської поезії двадцятого століття, в якій помістила чималу добірку моїх творів. Так склалося, що в Росії досі не вийшла окрема збірка моїх віршів, можливо, через те, що закордонних поетів там зазвичай подають в антологіях, «колективно». Натомість мої окремі збірки було видано в пострадянських країнах, наприклад, в Україні, Литві, Латвії.

— *В одній із присвячених Вам книг опубліковано фотографію, на якій зображені польські поети в Сухумі. Артур Мендзижецький, Владислав Броневський, Станіслав Грохов'як і Ви — в зоопарку, перед кліткою з мавпами. А мавпи ж — це одні з Ваших улюблених створінь, і вони часто присутні у Вашій поезії...*

— Я змусила колег вибратися на кілька годин до Сухумі, бо там, як мені казали, мавпи живуть на волі! Стояла спека, сонце пекло немилосердно, але врешті-решт колеги дали себе впросити і поїхали зі мною. На місці виявилося, що це була лишень пропаганда. Мавпи сиділи ув'язнені у клітках, а деякі, на додачу, — з трубками в голові, забинтовані, бо на них проводили якісь досліди. Я не побачила жодної мавпи, яка б тасала

на волі; а колеги — з претензіями: «Куди ти нас привела? У концтабір?!» Тоді ж я познайомилася і з Євгенієм Євтушенком. Це було у Тбілісі, з нагоди ювілею грузинського поета Руставелі. На цю урочистість запросили багатьох видатних поетів із-за кордону, але зіркою першої величини виявився саме Євтушенко. Він читав свої вірші піднесено, з мімікою, з широким жестом, публіка цим захоплювалася. Справжній шоумен. Дехто з приїжджих намагався наслідувати його стиль, що мене страшенно смішило, бо у виконанні західноєвропейських поетів це виглядало дуже комічно і карколомно. Я втрималася від спокуси імітувати Євтушенка, тому що мою поезію неможливо декламувати у наказовому способі. А Євтушенко вмів це робити. Цікаво, що у нього чувати...

— *У нього й далі все чудово. Я бачив його якийсь час тому в Москві — елегантний, впевнений у собі, тільки-но повернувся із Штатів, де, здається, викладав поезію та видав англomовну антологію російських віршів. Та повернімося до згаданого раніше Бродського. Чим Вас причарувала його поезія?*

— Небувалою красномовністю, величезним розмахом уяви. Проте я не належала до прихильників його стилю декламування. Він читав вірші у старовинній російській манері, яка перетворює поетичний текст у напівмузичний твір, на мелодекламацію. Її співучість виходить на перший план, а це перешкоджає сенсу і оборотам думки. Ті самі вірші, коли їх читати вдома, демонструють досконалість поетичної роботи, точність метафор — потребують, отже, радше вдумливого читання, а не слухання. Недавно, під час перебування з друзями в Венеції, я зустріла тінь Бродського. Ми пішли там на його могилу на цвинтарному острові Сан-Мікеле. Бродський похований не на православній чи єврейській ділянці, а на протестантській — невідомо чому, може, він так собі захотів. На цій красивій, зворушливій могилі завжди повно свіжих квітів — і, що найважливіше, біля неї завжди хтось зупиняється. Неподалік похований також Сергій Дягілев. На його могилі хтось повісив гарненькі рожеві дитячі балетки. А на могилі Бродського лежить невеликий зошит у дерматиновій обкладинці, а в ньому — аркушки із записами. Кожен може вкласти туди листа до поета чи власний вірш, написаний на його честь.

— *Із опублікованих бесід Соломона Волкова із Бродським виникає, що той з-поміж російських поетів найвище цінував Марину Цвєтаєву...*

— І слушно, бо це велика поетеса. Недавно померла моя подруга Йоанна Саламон, цікава

поетеса і перекладач. Вона перекладала зокрема і Марину Цветаєву. Раніше я знала інші переклади цієї поезії — але зазвичай ними займалися чоловіки, і у даному випадку це не було найбільш вдалим розв'язанням. Я відчувала, що під пером Йоанни Цветаєва справді живе — що російська поетеса і її перекладач були ментально спорідненими. Так воно часом буває, що один перекладач хапає читача за руку і веде його у світ поета, а іншому, хоч і точному, це не вдається.

— *Ви колись зізналися, що читали Достоевського ще чотирнадцятирічною дівчиною.*

— Це правда. Я була ще зовсім юна, коли мені до рук потрапили романи Достоевського із бібліотеки батьків. Я читала їх із палаючими щокми, приголомшена передусім сенсаційною фавулою і демонічними персонажами. Безумовно, тоді я не могла зрозуміти глибокого сенсу цих книг. Це сталося вже пізніше.

— *Але у вірші «Можливості» Ви написали, що падає перевагу Дікенсові перед Достоевським.*

— Так. Це моя шкала цінностей, я її нікому не нав'язую. Назву лише одну із причин. Достоевський уміло творив образи мерзотників, блазнів і людей, зіпсованих похмурими життєвими труднощами. А от люди, які керуються доброю волею і вродженою добротою, вдаються йому набагато менше. Як на мене, то вони, вибачайте на слові, якісь неапетитні. А Дікенсові такі постаті вдавалися прекрасно. Образно кажучи, я була б дуже рада, якби тут — поруч, на фотелі, разом із нами — сидів, наприклад, містер Піквік, але нізачо у світі я не хотіла б побачити тут князя Мишкіна.

— *А самого Достоевського?*

— Ні. Але мало з ким із письменників я хотіла би познайомитись особисто.

— *Під час вручення Вам Нобелівської премії Ви прочитали три вірші: «Псалом», вірш про біженців та жертви вогни під назвою «Якісь люди» і «Версію подій», своєрідний погляд із космічної перспективи на світ і людину. Чому саме ці, а не інші?*

— Очевидно, саме ці були у мене під рукою. З таким самим успіхом я могла би вибрати інші, завдяки готовим перекладам мого шведського перекладача Андерса Бодегарда.

— *Після вересневої трагедії у Нью-Йорку Ви опублікували вірш «Фотографія»...*

— Я бодай першою у Польщі написала вірш про явище тероризму «Терорист, він дивиться». Я знала, що ПНР сприяла різноманітним терористам, навіть підтримувала їх і навчала — це було секретом полішинеля. Але цензура не могла причепитися до цього мого вірша, щоби не створювати враження, нібито система справді прихильна до терористів. Досить рано я написала і про катування. На жаль, ці теми залишаються актуальними. Поезію читає той, хто готовий сприйняти її ідею, але ті, кому вона насправді адресована — терористи і кати, — віршів не читають. Це трагедія літератури.

— *Осама бен Ладен не прочитав «Фотографії», але цей вірш напевне прочитали багато хто з родичів і близьких жертв Всесвітнього торгового центру. Отже, з одного боку, література безсила, але з іншого — її існування підтримує людину. До речі, чи Ви стежили за телерепортажами із Нью-Йорка?*

— Так, але трохи пізніше я побачила в газетах фотографії людей, які вискакують із вікон палаючого будинку. Це про них цей вірш.

— *Кілька років тому в «Над-обов'язковому читанні», фейлетонах, що публікувалися на сторінках найпопулярніших польських журналів, Ви про-рокували, що ніщо не зупинить терористів, що дедалі частіше їхніми жертвами ставатимуть випадкові і невинні люди: клієнти супермаркетів, пасажери на вокзалі, а одного дня — писали Ви — терористи заатакують якийсь хмарочос.*

— На цьому світі неважко бути пророком. Дедалі легше стає передбачати найрізноманітніші катастрофи. Але не пригадую, щоб у «Читанні» я пророкувала такі події. Вірш про терориста також не був поглядом у майбутнє, бо описував уже існуючу дійсність. Часом я дозволяю собі пророцтва на набагато легші теми. Колись я написала невеличкий фейлетон про календар. Я розважала, що би було, якби через недогляд коректорів у ньому з'явилися, наприклад, дві середи в одному тижні? І ось тепер я маю календар на 2002 рік із двома середами підряд, четверга немає, бо відразу після подвійної середи настає п'ятниця. Накаркала.

2002

Анджей Завада

БРЕСЛАВ

Є таке місто – Вроцлав.

«БРЕСЛАВ над Одрою, місто в Німеччині, столиця Сілезії і тамішнього князівства, з єпископатом, підпорядкованим суфраганові Гнезна від 1033 або 35 року. Латинські автори називають місто Vratislavia Budorgis або Butorigum. Є оно одним із найпрекрасніших і найшляхетніших в усій Німеччині, і стало значним від одинадцятого століття.»

Так починається широкий опис Вроцлава у The Great Historical, Geographical, Genealogical and Poetical Dictionary Being A Curious Miscellany of Sacred and Profane History.

Назва енциклопедії, як і цитована стаття, є дуже довгою, тому після ініціалу наводжу тільки закінчення: The Second Edition Revis'd, Corrected and Enlarg'd to the Year 1688; By Jer. Collier, AM London, Printed for Henry Rhodes, near Bride-Lane in Fleetstreet, Thomas Newborough, at the Gold-en-Ball in St. Paul's Church-Yard; the assigns of L. Meredith, at the Star in St. Paul's Church-Yard; and Elizabeth Harris, at the Harrow in Little-Britain; MDCCI.

Цей англійський опис Вроцлава трьохсотрічної давності я знайшов у домашній бібліотеці професора Гуго с'Якоба, в голландському місті Гронінген.

1. Я довго почувався у Вроцлаві іммігрантом.

Хоч я й навчався тут, і знайшов друзів, а через кілька років одружився, проте як тільки виходив на вулицю, мені здавалося, що я за кордоном. І навіть той факт, що я чув навколо себе польську мову, не послаблював цього почуття.

Народився я у Велюні, звідки походила родина моєї матері, і проживав там протягом шістнадцяти років. Фізична шкала дійсності була там набагато меншою. Зате кожне місце мало там очевидне і для всіх природне минуле, яке, хоч і зникало в непам'яті, однак усе-таки об'єктивно існувало.

Моє перше перебування у Вроцлаві припадає на перше чи друге липня 1966 року. Свіжого сонячного ранку я йшов від Центрального вокзалу до університету на вступні іспити. Широкі вулиці, трамваї, великі кам'яні будинки початку століття не справляли на мене особливого враження, хоча до цього часу я жив серед низьких будинків, оточених садами. Що ж, велике місто, ще більше, ніж ті, які я бачив доти. Але раптом відкрилася перспектива вулиці Свідницької – і я побачив матеріалізовану красу: із площини ринку здіймалася легка, майже мереживна конструкція ратуші, зведена із середньовічної червоної цегли, яку теплим золотом осявало ранкове сонце. До цього я знав вроцлавську ратушу тільки з фотографій, і те, що я міг тепер ступати плитами тротуару, який її оточував, було як раптове входження у реальність літературного вимислу. Ми зятато дошукуюмося цього почуття, коли як туристи відвідуємо закордонні міста, що їх знали доти тільки з кольорових ілюстрацій у путівниках і альбомах.

У подальші роки я бував у ратуші кілька, а проходив повз неї, мабуть, сотні разів. Але я пам'ятаю те перше враження і не дозволяю йому потьмяніти.

Першого жовтня 1966 року я почав вивчати філологію у Вроцлавському університеті. Туди входили через гарну ковану хвіртку на вулиці Гродзькій, 12. Зараз цей вхід зачинено, а на місці садка перед будівлею увіпхнулась автостоянка для професорів і викладачів факультету. Ностальгія, з якою я згадую той садок, підшита дозою фальшу, що дорівнює тій, із якою мисливець дивиться на вичинену шкуру дикого кабана: я теж залишаю на цій стоянці своє авто.

2. Польський університет у Вроцлаві саме святкує своє півстоліття. Однак прикметники для окреслення національної належності у цьому місті варто було би ставити набагато обережніше, ніж це робиться досі. Сюди було репатрійовано велику групу вчених з колишнього Університету Яна Казимира у Львові, і таким чином у 1945 році постав Польський Вроцлавський університет. До львівських професорів та асистентів долучили закинуті сюди війною викладачі з інших польських університетів. За професорами в 1946-47 роках зі Львова приїхали, ще досі не повні, фонди величезної Бібліотеки імені Оссолінських, заснованої у 1817 році. Її розмістили в колишньому монастирі хрестоносців, заснованому в 1253 році двома П'ястами, князями Генриком III і Владиславом. А щоби перипетії були ще цікавішими, в XIX столітті, після ліквідації ордену хрестоносців, у цих показних будинках розташовувалася гімназія св. Матвія, в якій до 1875 року навчали польської мови.

Польський університет у післявоєнному Вроцлаві мав для властей Народної Польщі безцінне пропагандистське значення. Він означав найбільший розумовий потенціал, розміщений у найважливішому місті на землях, приєднаних після II Світової війни. Для світу назва Вроцлав була чужою, але світ добре знав назву Бреслау. У серпні 1948 року у Вроцлаві організували Всесвітній конгрес інтелектуалів на захист миру. Це була ініціатива польських політиків, мабуть, і радянських, яку транслиували у світ оптимістично і водночас конформістсько заангажовані митці й учені Польщі та Франції. На цей з'їзд приїхало близько 400 делегатів - представників, як повідомлялося, 46 націй. Були Пабло Пікассо, Поль Елюар і Джуліан Хакслі. Приїхала Ірена Жоліо-Кюрі, а Альберт Ейнштейн надіслав пам'ятного листа, в якому закликав створити глобальний уряд, здатний контролювати атомну зброю. Організатори Конгресу не дозволили прочитати лист Ейнштейна.

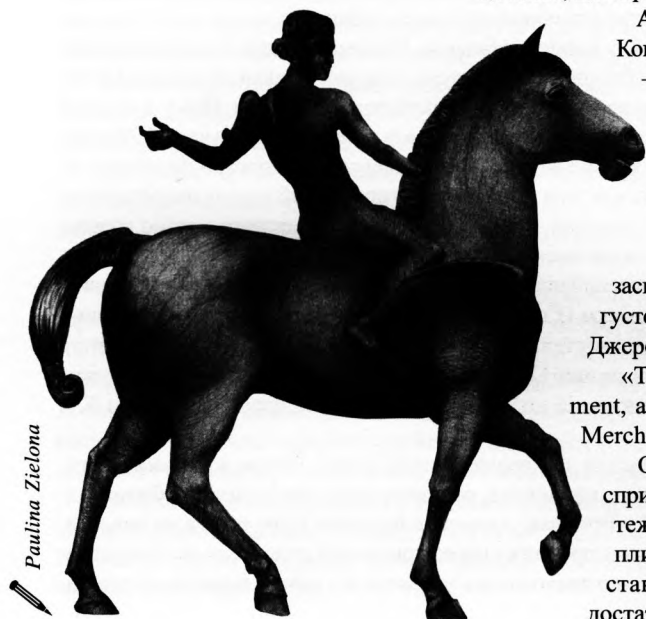
А невдовзі до назви університету додали ім'я його нового «патрона». Ним став чинний президент, колишній дрібний комуністичний агент. Прізвище цього «президента» пережило його самого у назві університету на багато років, і довелося докласти чимало зусиль, щоби врешті-решт його усунути. Страйкуючі студенти замальовували його в 1968 році олійною фарбою, але влада вивішувала на стінах нові таблички. У грудні 1981 року сенат університету ухвалив, що навчальний заклад уже не матиме цього «патрона», але введений через три дні воєнний стан делегалізував цю ухвалу. Довелося дочекатися кінця вісімдесятих років, щоби ця назва, що сприймалася як тавро, перестала нас принижувати.

Але я думаю не про цю жалюгідну справу і не про Конгрес інтелектуалів, коли – автомобілем чи велосипедом – їду повз огрядну будівлю Політехнічного інституту, де відбувався цей конгрес у рік мого народження. Мене тішить гармонія архітектури, буяння дерев на бульварі Одри, яка спокійно тече, ігноруючи глупоту і шкідливість політиків.

3. Давній Вроцлав був групкою людських гнізд, заснованих у численних відгалуженнях ріки, що, мов гілки густого дерева, давали безпеку. Має рацію Джер. (Джеремі, Джером?) Кольтє, який писав триста років тому:

«The River of Oder serves both for a Rampart and Ornament, and Conveniency for Trade to Breslaw, because of the Merchandise which is carried thither from all Parts.»

Одра була природною перешкодою для ворога, добре сприяла торгівлі – і, що для наших попередників, очевидно, теж мало значення, додавала існуванню трохи блиску. Із плином століть, які минали гладко, немов вода, гнізд ставало дедалі більше, але на берегах Одри все ще достатньо місця для нових осель.

З вікон старого монастиря, до якого входили через хвіртку в тому місці, де зараз автостоянка, вздовж вулиці видно широкий рукав Одри, що тече вздовж вулиці. У колишньому монастирі півстоліття тому осіла університетська філологія, і в одній з келій є мій кабінет. Сидячи у холодній тиші півтораметрових мурів, приємно думати, що перед тобою була довга низка попередників, і легше сподіватися наступників. Добре знати, що ступаєш по землі в тому місці, яке ще в праісторичні часи вибрали якісь племена, де більш ніж тисячу років тому вже був центр міста, що за п'ятдесят метрів звідси бурштиновий шлях, який вів з Адріатичного моря до Балтійського, перетинався із трактом, що провадив із Києва на захід.

Коли я працюю у своїй монастирській келії, то відчуваю, як із-за плеча мені визирають ченці, що поступилися мені місцем. Францисканці та премонстрантенці. Перші почали споруджувати цей монастир у XIII столітті, а другі з'явилися на початку XVI століття, коли францисканці перейшли у протестантизм. Від початку XIX століття в цих будинках розміщувався прусський суд, та, на щастя, не залишив після себе важкої казармено-конторської атмосфери. І хоча щодня через головну трапезну проходять сотні студентів, які перемовляються і сміються, тут зберігається лагідна і поблажлива тиша. Коли я приходжу до факультетської кав'ярні на другий сніданок, то сідаю за стілик під стіною, в якій є готична ніша, місце, де колись була якась фігура святого. Уже за цією стіною – величезний простір костелу святого Вінцентія. Споруджувати храм почав ще у 1226 році князь Генрик Побожний. Коли в 1241 році монголи вбили князя в битві під Лігницею, його тут поховали. У костелі святої Клари, який воздвигнула тут же поруч Генрикова вдова, княгиня Анна, знайшов спочинок рід сілезьких П'ястів, а також деякі дочки П'ястів з інших земель. Тут лежать княгиня Анна і свята Ядвіга. Підступна історія не могла знайти для полоністів кращого сусідства.

Після полудня, а часто і ввечері, я виходжу з гостинного монастиря, час повертатися до дійсності. Ще у мої студентські роки було закінчено ремонт монастирських будівель, яким повернули головний вхід – з боку площі Нанкера. Ні, площа Нанкера – то таки недобре місце для вразливих до історії людей. Хоча теперішню назву, як і майже всі топоніми у Вроцлаві, їй дали у рік остаточного краху Німеччини, та пам'ять цього місця – немов багатощаровий палімпсест.

Розташоване воно, як я вже сказав, на перетині бурштинового шляху з дорогою Схід-Захід. Давня торгівля бурштином, мабуть, мала неабиякий розмах, бо в 1906 році на південній околиці міста викопали бурштиновий скарб вагою в тонну, а в 1936 році зовсім неподалік знайшли колекцію вагою 1750 кілограмів. Отож тут завжди було торгове місце, історики кажуть, що в XII столітті тут розташовувався найстарший у місті ринок, і коли я дивлюся на будівлю критого ринку, що стоїть навпроти філології, то розумію, що значить старий вислів *genius loci*. Біля костелу св. Вінцентія стояв кам'яний гостинний двір для проїжджих купців. Тут завжди торгували, і тут завжди змішувалися мови. Торгівля і філологія. Неоготичний критий ринок був збудований у 1908 році, він був новаторським архітектурним вирішенням з огляду на залізобетонну нефову конструкцію. Годинник на його вежі студентам видно із вікон аудиторій. Вона стала точнісінько на місці Пісового арсеналу, який зайняв місце двору любуських єпископів. За ринком збереглися чималі фрагменти оборонних мурів із баштою.

Я виходжу з будинку філологічного факультету і йду площею Нанкера. Нанкер походив із роду сілезьких лицарів і став вроцлавським єпископом за часів короля Владислава Локетекса – так давно, що в назві площі нема його імені. У своїй дієцезії він не дозволяв працювати вчителям, які не знали польської мови. Йому довелося виконувати свої обов'язки в той час, коли Вроцлав разом із Сілезією перейшов із польських рук у чеські. Помер, не залишивши нащадка чоловічої статі, п'ястівський князь Генрик VI, і вроцлавське князівство перейшло за заповітом до Йоганна фон Бемена, якого в Польщі знають як Яна Люксембурзького. Новий король неприхильно ставився до Церкви у ролі захисника польськості. Драматичні, видно, траплялися там сутички, якщо король штурмом взяв єпископський замок у Мілічі, а єпископ захищався, розсилаючи прокляття.

Я проминаю костел св. Вінцентія, на три чверті зруйнований під час останньої війни і все ще не відремонтований повністю. За ним костел св. Клари і св. Ядвіги, з мавзолеєм П'ястів, поруч монастир колись кларисок, а нині урсулинок, які завідують тут жіночим ліцеєм. Трохи далі костел св. Матвія – університетський. У XIII столітті він був каплицею П'ястів, потім – шпиталю хрестоносців, де нині Оссолінеум. У XVI і XVII століттях він виступав у ролі головного польського костелу в місті й зберіг щось від цієї ролі протягом XIX і першої половини XX століття, коли став костелом гімназії св. Матвія.

Тут закінчується площа єпископа Нанкера, складне місце для людей з чуттям історії. Йдучи, я дивився тільки вправо, про будинки з лівого боку не пам'ятав, а там же є, наприклад, ранньоготична кам'яниця тшебницьких цистерціанок, розкопана вже після війни, найстарший у Вроцлаві житловий будинок. Крім того, я не дивився надто уважно під ноги, бо мені б довелося пам'ятати, що я проходжу через прилеглий до костелу св. Вінцентія цвинтар, один із сімдесяти, які колись були в місті. Ті, що знаходились у центрі, а з ними і цвинтар на площі Нанкера, ліквідували в XVIII столітті.

4. Щоби пройти коло цього закам'янілого концентрату вроцлавського минулого, знадобиться не більше двох хвилин. Щонайменше тисяча років незліченних індивідуальних і колективних зусиль, невдач, досягнень, задоволення, сумнівів, зречень, часто і страждань – і дві хвилини прогулянки з машинальним поглипуванням на стилістично різноманітні будівлі. Ось наскільки глибока невдячність пам'яті.

Ось наскільки глибоким є здоровий глузд пам'яті, який захищає від неодмінного паралічу життєвих сил, до якого могло б спричинити послідовне дослідження минулого. На чотирикутник землі, потрібної для спорудження будинку у будь-якому з європейських міст, припадає така кількість багатих драматичними епізодами індивідуальних біографій і колективних долі, що їй життя би не вистачило, аби їх реконструювати. Тож чи філософія виживання є більш придатною, ніж позиція туриста?

Та чи достатньо бути туристом у своєму місті? Англієць Кольт легко може прийняти таку точку зору, він вважає, що Вроцлав – місто красиве і багате. Йому, як і мені через триста років, сподобалися ратуша, ринок, прекрасні костели. «Here are great Market-places, – пише він, – long and large Streets, fair Houses, and magnificent Churches. The Town-House, built in one of these Markets, is one of the fairest Buildings of Germany, with a Clock, and admirable Consort of Trumpets, after manner of the Country».

Насправді це запитання звучить інакше: як не бути туристом у своєму місті? Як бути у себе в місті, де майже все, що старше за півстоліття, збудовано «after manner of the Country»?

Нинішній Вроцлав є результатом віри людини у власну всемогутність, переконаності, що силою волі можна повертати не тільки течію рік, а й на власний розсуд забирати в народів одні вітчизни і наділяти їх іншими. Для суспільств, у колективній пам'яті яких не збереглося вже жодних слідів їхньої кочівницької праісторії, це досить важкий досвід. Значно більше ніж півмільйона людей, яких історично називали німцями, було звідси викинуто. Значно більше ніж півмільйона людей, яких історично називали поляками, викинутих у той самий час з іншого міста й інших місцевостей, розташованих за кілька сотень кілометрів на схід, було сюди привезено.

Щоправда, ці так звані німці поступово напливали сюди із заходу протягом кількох сот років, германізували первісно слов'янський елемент і самі підлягали певній еволюції, внаслідок якої ставали, нарівні з корінним населенням, радше сілезцями, ніж «німцями».

Щоправда, ці так звані поляки були плодом багатовікової дистиляції польського, українського, єврейського, австрійського елементу, з ще кількома дрібнішими домішками, але у Львові та його околицях вони були «у себе». Тепер і одні, й інші переконалися, що можна бути вбраним у чужу вітчизну, мов у чужий мундир.

5. Залишивши за собою площу єпископа Нанкера, минувши Оссолінеум і костел Імені Ісуса, я ввійшов у головний корпус університету. Тепер сиджу за однією з лав актової зали, яку називають Леопольдівською. У другій половині XVII століття єзуїти заснували в цьому місці колегію, непогану, раз англійська енциклопедія згадує про неї як про fine College. Місто вже значно раніше могло собі дозволити на університет, і в 1505 році польський король Владислав Ягеллонек видав засновницький акт. Однак університету тоді створити не вдалося, проти виступила Краківська академія, побоюючись втратити студентів із Сілезії, яких у Ягеллонському університеті зазвичай була чимало. Єзуїтську колегію в 1702 році перетворили в академію, назву якої перебрала собі нинішня актова зала.

Могутню барокову будівлю університету збудували єзуїти на місці колишньої колегії і гімназії, що виявилися вже затісними. І не дивно, бо розмішатися їм доводилося в старих приміщеннях замку, який пам'ятав ще П'ястів. Вроцлав отримав прекрасну показну будівлю нового університету, проте втратив замок, а з ним і важливу частину історичної пам'яті.

Я сиджу в холодній тиші актової зали і ще раз розглядаю добре знайомий мені бароковий декор. Фреска на склепінні представляє сцену заснування академії та передачі її під опіку Божої Матері. Апсида з ректорськими ложами ненабагато скромніша від ошатного вітара, а хори підпирає один із нащадків могутнього роду сілезьких грабіжників, а пізніше графів, Антоній Шаффгоч. Уздовж стін ритмічно переплітаються з високими вікнами професорські лави. Між цими лавами я ночував на підлозі під час студентського окупаційного страйку в березні 1968 року. У цій залі, вперше вбраний у тогу, я отримав докторський диплом, і саме тут мені надали ступінь габілітованого доктора. Тепер мені часом випадає сідати в одній із цих лав під час урочистих університетських заходів. Однак, пам'ятаючи про надзвичайно примхливу вдачу старої панни Історії, я не роблю з цього жодних висновків.

Ані виразні німецько- і англійські перешіптування, ані шурхотіння фотоапаратів і відеокамер не відволікають моєї уваги. Японські туристи оглядають інтер'єр із дещо буденним подивом, німецькі – з дешицею не менш звичної ностальгії. Зала справді є «перлиною сілезького бароко», і її варто побачити. Під час бомбардувань 1945 року вона була дуже знищена, але поляки її достовірно відбудували. Їй вдалося зберегти первісну назву під час ідеологічного догматизму як III Рейху, так і сталінської Польщі. Приємно, що слова виявляються тривалішими, ніж кордони і суспільні системи. За браком більш стабільного матеріалу із них можна звити собі вітчизну.

6. Вроцлав – місто, якому ампутували пам'ять.

Я ледве звик до цього міста, бо на кожному кроці мені заважало і надокучало його каліцтво. Неможливо йти вулицями Вроцлава і не думати про це. Тому корисно для здоров'я виїжджати звідси й опинятися в інших місцях, які пам'ятають своє минуле, де традиція визначає теперішність. І мені йдеться не тільки про ті особливі місця, з яких ми можемо читати власну сімейну історію. Я думаю не про ті місця, де ми можемо сказати: в цій церкві брали шлюб мої прадіди з прабабою, на цьому місці стояв їхній будинок, а тут упродовж багатьох поколінь мешкали наші сусіди. Мені йдеться про місця, що є записами нашої колективної пам'яті.

Тому добре пройтися вулицями котрогось із європейських міст, де минулого не тільки не приховують, а й розповідають про нього кожному туристові. Минуле Вроцлава було затаєне, як у так званій «добрій родині» непристойна таємниця чийогось невідповідного походження.

Мандрівника, який приїжджав сюди потягом, протягом довгих десятиліть чекав показний неон: «Відвідуйте п'ястівський Вроцлав!». Юного мешканця, який ходив або ходив тут до школи, чекає інформація, ненабагато ширша від тієї, що містилася в тому рекламному заклику. Можна звинувачувати в цьому післялїттинську ідеологію, завданням якої було переконувати у середньовічній слов'янській генеалогії цих земель та нагадувати про неї. Вигнанці зі східних міст і сіл Польщі, що переходили під безпосереднє правління комуністичної російської імперії, отримували примітивно зліплений субститут нової традиції, помальований у яскраві кольори спрощених історичних тез. Потрібно засумніватися в користі від аж так штучкованої історії.

І треба шкодувати, що автентична лінія слов'янського минулого цього регіону була по-дурному сфальшована і змарнована.

Треба також винуватити спадщину довоєнної національно-демократичної ідеології, себто польського різновиду націоналізму. Порівняно з її тогочасною німецькою версією, польський націоналізм був надзвичайно м'яким, проте передбачав, що Польща в майбутньому має стати країною однієї нації, однієї релігії і однієї культури – шляхом асиміляції національних меншин. Ця концепція мала в Польщі 1918-1939 років чимало противників, але Історія, руками Гітлера і Сталіна, на жаль, реалізувала цю божевільну ідею. Може, вибираючи Вроцлав як місто свого навчання, я підсвідомо хотів бодай трохи втекти від такої гомогенізації? Англієць Кольє повідомляє користувача своєї енциклопедії, що Вроцлав «розташований 120 миль на північний схід від Праги, 130 на північний захід від Кракова і 170 на північ від Відня.»

Адже ж співтворення такого визначного чотирикутника теж про щось свідчить? Джеремі Кольє оцінює незалежність і могутність міста. «Breslaw, – пише він, – is very strong, and of admirable Situation». Нас це шляхетство теж зобов'язує.

Ті, кого сюди переселили після Другої світової війни, і ті, хто приїхав сюди добровільно, в пошуках вільнішого життєвого простору, старанно і сумлінно замазували, а говорячи реалістично – нищили сліди німецького минулого. Розбирали пам'ятники, зривали вивіски і збивали написи, вперто розшукували прикриті патиною століть дрібки польськості. Особливо

дивуватися їм не варто. Вони прибули до чужого міста, знищеного і переможеного, до міста ворога, який пригноблював їх і мордував протягом шести років. Проте в них уже не було ненависті. До німців, які ще залишалися в місті, ставилися добре. Небезпечними для світу, несамовитими шаленцями були німці у військовій формі. В окремих цивільних можна було навіть вбачати подібних до себе жертв історії.

Прибулі представляли природне в такій ситуації усвідомлення того, що, підіймаючи з руїн це місто, вони відбудовують його для себе. Тут вони мали жити, виховувати наступні покоління і вмирати. Тож кожен власним робом мусів докомпоновувати до цього місця якесь минуле, що його він міг би прийняти. З часом, коли кожен уже вкоренився і вріс у місто, мало прийти більш об'єктивне зацікавлення його минулим. Мало також прийти переконання, що поділ традиції за критерієм національності, себто на польську, чеську, німецьку, єврейську, є в принципі умовним і не відображає реальних форм минулого, яке є процесом, повним зв'язків і зрощень. Йдучи тут довгим університетським холлом, я проходив повз вмуровану кілька років тому, вже після падіння комунізму, таблицю з прізвищами восьми вроцлавських лауреатів Нобелівської премії. Жоден із них не був поляком, але це не має ані найменшого значення. Вони були вроцлав'янами. Працювали або тільки вчилися в нашому університеті. У доброму місці, поміж Віднем, Прагою і Краковом.

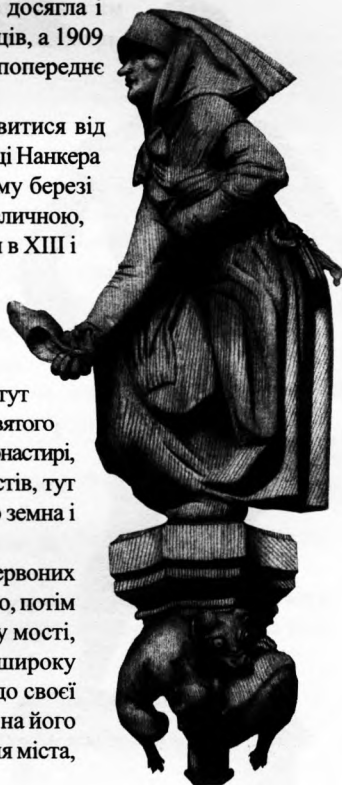
Мені, мабуть, час уже вийти з гостинної Леопольдівської зали. Я забув, що то вже пізно по обіді, до того ж вересень, час фестивалю *Wroclavia Cantans*. Увечері тут буде концерт, з'явилася група техніків, з купою кабелів, мікрофонів і т. д. У залі добра акустика, і камерні концерти в просторі її бароко звучать соковито. Зрештою, не тільки камерні концерти. Кілька років тому я дізнався, що правиконання «Академічної увертюри» відбулося саме тут, і що Йоганн Брамс написав цей твір на урочистість прийняття почесного докторату, яким його обдарував університет у Вроцлаві. Для мене, вроцлав'янина і члена академічної спільноти, це добра новина; музика є універсальною, як і сама ідея університету.

7. Йдучи з університету додому, я спрямовуюся в бік Грюнвальдського мосту, одного з найважливіших мостів міста. Хоча у Вроцлаві є понад двісті мостів, віадуків і кладок, але Грюнвальдський міст, який раніше називали Імператорським, найімпозантніший і найвідоміший. Це підвісний міст, і його характерний гармонійний силует видно здалеку. Одра тут широка, міст зведено за самим устям Олави, і путівники наводять, що довжина переправи у цьому місці становить 216 метрів. Вона з'єднує старий центр з районами, збудованими на початку століття, коли кількість населення міста досягла і перевищила півмільйона. У 1808 році Вроцлав нараховував 64 тисячі мешканців, а 1909 року їх було 528 тисяч. Ось міра цивілізаційного стрибка, що його зробило попереднє століття. Імператорський міст видовжував місто на схід, у бік Польщі.

Якщо не зима і нема дощу, я охоче їду велосипедом. Тоді можна відмовитися від переповнених транспортом головних артерій і триматися набережної Одри. З площі Нанкера проїжджаю тінистим бульваром, з якого видно розташований на протилежному березі Острів Тумський, з високими вежами готичного кафедрального собору св. Яна і величною, також готичною колегіатою св. Хреста. Це двох'ярусний костел, який будувався в XIII і XIV століттях, у XIX столітті верхній ярус виконував функцію польської парафії для східної частини міста. Тут поховано засновника костелу, князя Генрика Пробуса, а також патрона вотчини філологів – єпископа Нанкера.

У назві Острова Тумського залишився слід його острівного характеру. З одинадцятого століття тут знаходиться костельне місто. Крім собору і колегіати тут стоїть романський костел св. Мартина і найстарша в місті романська будівля, костел святого Ідзі. З південного берега добре видно палац єпископів. На Острові Тумському є також монастир, будинки для ксьондзів-пенсіонерів і Папський теологічний факультет. Крім туристів, тут полюбують прогулюватися закохані пари. Приходячи сюди, можна помітити, що земна і небесна любов є двійнятами й одна без другої повною мірою жити не можуть.

Але я їду просто додому, мені досить поглянути на панораму веж і пологих червоних дахів. Промінаю збудований у голландському стилі будинок Національного музею, потім величезний корпус воєводської адміністрації, й опиняюся на Грюнвальдському мості, яким переправляюся з лівого берега Одри на правий. Оминаючи надзвичайно широку Грюнвальдську площу, квартал міста, який німці зруйнували за п'ять хвилин до своєї остаточної поразки, в березні 1945 року. Тут знаходився т. зв. науковий район – на його окраїні ще залишився будинок Політехнічного інституту. Військове командування міста,

яке вже тоді було взяте в облогу російськими військами, визнало за необхідне збудувати в цьому місці аеродром. Внаслідок цих робіт загинуло кільканадцять тисяч людей і гарний, заможний район.

Війна тривала в цьому місті півроку, проте стала його остаточною трагедією. З тридцяти тисяч будинків перетворилося на руїни двадцять дві тисячі. Місто, зведене після такого знищення, було б уже іншим містом, навіть якби його відбудовували його колишні мешканці.

До кінця 1944 року Вроцлав стояв недоторканий. Так далеко не долітали бомбардувальники союзників, його не бомбардували росіяни. Оскільки тут знайшли прихисток утікачі з західної Німеччини, кількість населення зросла до мільйона. У січні 1945 року військова влада наказала евакуювати місто, і протягом місяця Вроцлав покинуло близько семисот тисяч населення. Жінки і діти йшли пішки в снігу, на морозі, і ніхто вже точно не порахує жертв, а їх були тисячі. Тому коли я заходжу до котрого-небудь із костелів, там на мене вже чекає ця думка: скільки німців молилося тут про те, щоби швидше закінчилася війна, якої вони не хотіли і яка врешті-решт стала домагатися і їхнього життя. Або принаймні їхньої вітчизни.

Вроцлавський митрополит, кардинал Болеслав Комінек, рано це зрозумів і став ініціатором надісланого наприкінці шістдесятих років листа польських єпископів до німецьких. Польська церковна ієрархія вирішила, що настав час примирення, і звернулася до німецької з добре відомими пізніше в Польщі та в Німеччині словами: «Пробачаємо і просимо пробачення». Оскільки польські воєнні провини щодо німців були незрівнянно меншими, ніж німецькі, християнський жест єпископів у Польщі зрозуміли не відразу. Було ще зарано, польська пам'ять іще не дала собі ради з пережиттями останньої війни, а вроцлавська пам'ять ще не освоїлася з містом настільки, щоби почуватися в ньому у себе і пробачати провини з позиції того, хто зазнав нападу.

Дивлячись здалеку на вежі собору, яким нещодавно доробили нові шоломи, а потім – на висотні будинки, збудовані на місці трагічного аеродрому 1945 року, я не завжди думаю про складнощі польсько-німецького порозуміння і не мушу щодня пам'ятати про злочинну силу дурості.

Їдучи велосипедом, я тримаюся близько до берега ріки. Одра в цьому місці тече з гарним стоїчним спокоєм, і цього, як правило, вистачає, щоб не аналізувати – вже вкотре – історію. Ця ріка має в собі заспокоїливий ритм вічності, компонентами якого є також іронія і великодушність.

І зразу ж в'їжджаю на гарний, симпатичний Звезинецький міст, в кам'яних опорах і сталевих арках якого зафіксувався шарм сецесії. Кажуть, що у цьому місці ще з незапам'ятних часів стояв дерев'яний міст: адже існувало сполучення з ближніми селами, які постачали місту продукти. Тут же проходила і дорога до Бішофсвальду, Єпископського лісу, на лови.

8. Тепер тут проходить дорога до районів Семпольно і Біскупін. Тут чимало залишилося від Єпископського лісу, не тільки від його ідеї, а й матеріально. З лівого боку починається розлогий, найбільший у Вроцлаві – займає площу 112 гектарів – Щитницький парк. Їдучи, я минаю розташовані на узліссі будинки кіностудії і величезну *Jahrhundert Halle*, зараз – критий ринок «Народний». Збудований у 1911-1913 роках, він був на той час найбільшою у світі будівлею у формі купола, а його модерністська бетонна конструкція викликала подив. З правого ж боку розкинулася територія зоопарку, заснованого ще в 1865 році. Сонячними літніми ранками до мене крізь відчинене вікно долинають далекі порикування левів.

Отут ми й живемо. У розвилці Одри, яка з правого боку охоплює нас подвійним рукавом протишаводкового і судноплавного каналу, а з лівого оточує широким ложем головної течії. Не далі ніж за триста метрів від цих вод стоїть будинок, в якому є й наше помешкання, серед кількох десятків інших, значний відсоток з яких заселений нашими знайомими і колегами з вищих навчальних закладів. Адже Біскупін почасти є районом науковців. Одразу після війни міська влада передавала тут покинуті німецькі вілли професорам університету, політехнічного інституту та інших вищих шкіл, які саме створювалися. У шістдесятих і сімдесятих роках поза кварталом вілл Біскупіна поставили невелику групу багатоквартирних будинків, у яких чи не половину новоселів становили молоді на той час науковці. Тихий периферійний район, в якому додалося кілька брудних коробок, звичайно, аж ніяк не погарнішав, зате зміцнилася своєрідна культурна тяглість. Асистенти і доктори могли тут під час прогулянок зустрічати своїх професорів і продовжувати дискусії – перервані, як завжди, на найцікавішому місці.

Біскупін – не старий район. Звичайно, раніше тут було село, про нього згадується в папському документі 1155 року. Його приєднали до міста в 1928 році, а більшість будинків збудовано в тридцятих роках. Польська частина сучасної біографії Біскупіна вже щонайменш утричі довша за німецьку. Я проти таких підрахунків, однак вони постійно нам нав'язуються. Сподіваюся, що народжені тут покоління вже не знатимуть каліцтва цієї історичної й національної роздвоєності.

У Біскупіні під час останньої війни бував мій батько, коли як підневільний працівник мешкав у тодішньому Бреслау. Тоді він був молодий, мав двадцять з чимось років, і в вільні від роботи неділі приїжджав у товаристві ровесників відпочивати і розважатися на Опатовицькому Острові. Батько був вроцлав'янином недовго, лише два роки, але я здогадуюсь, що це була бурхлива приналежність. Молодість, конспірація, робота, кохання залишили в його пам'яті тривалий сентимент до цього міста. Нам також дещо передалося із цієї симпатії.

Із нашого дому йти до Опатовицького острова – не довше п'яти хвилин. Якщо на це дивитися метафорично, то я вже вроцлав'янин у другому поколінні. Хоча я й приїхав сюди, коли мав уже вісімнадцять років, проте за чверть століття до мене тут побував мій батько, який повернувся сюди остаточно, щоби упокоїтися на Грабішинському цвинтарі.

9. До Вроцлава саме приїхали німецькі ліцеїсти, щоби кілька тижнів попрацювати на реставрації Єврейського цвинтаря. Дівчина говорить репортеріві телебачення, що їй це цікаво: вона чистить покриту мохом могильну плиту, ледве прочитує прізвище, про яке нічого не знає. А проте ці кільканадцять літер означають чиєсь життя, так само справжнє, як і наше. «І наше стане так само анонімним», – додає вона. Єврейський цвинтар виникнув сто сорок років тому і кось витримав наступ Червоної армії, яка проходила саме тут, з півдня. Молоді німці приїхали до Вроцлава, щоби докластися до відновлення універсальної, наднаціональної пам'яті цього міста. Єврейські цвинтарі у Вроцлаві перебули обидві світові війни, Голокост і зміну державної приналежності. Зате після цієї останньої зміни не вцілів жоден німецький цвинтар. На кількох найбільших некрополях, заснованих у минулому столітті, стоять уже тільки польські надгробки. Перечекалося належні двадцять років – а тоді прислали бульдозери. Що це було – акт варварства чи потреби психічної стабілізації?

Джеремі Кольтє, мій улюблений енциклопедист, із сумом стверджує, що в середині тисячоліття Вроцлав не велоса так добре, як раніше.

«In the Sixteenth and Seventeenth Ages, – пише він, – it had a Share in the Evils which afflicted Germany, during the Wars of Religion».

Що мало настати згодом – того Кольтє знати не міг. Зрештою, він переймався проблемами цілого світу, причому не тільки з географією й історією, а й з його ідеями. Наступна літера абетки ставила перед ним нові завдання.

10. Вроцлав, Вратиславія, Бреслау, Вроцлав. Міста розвиваються або гинуть, ростуть або застигають на середині епохи, як розмова на середині речення. Як правило, змінюється їхній простір і архітектура. В екстремальних випадках міста змінюють також назви, мову і навіть мешканців.

Тоді можна розраховувати вже тільки на їхню настільки ж невлучиму, що й незнищенну ауру.

Еманациєю чого вона є, яких елементів цього міста, я не беруся розгадати. Це щось на кшталт душі, нематеріальне, але ми не впевнені, чи позбавлене матерії воно би могло існувати. Вірити, що так, – набагато безпечніше, ніж сумніватися, сумніватися ще важче, ніж вірити. Так чи інакше, але якісь часточки душі цього міста осіли також і на словах, а не тільки на стінах і деревах. Тут було багато письменників, мислителів, справедливих свідків історії і терплячих речників існування. У костелі св. Матвія є гріб Ангелюса Сілезіуса, Ангела Сілезця, барокового містичного поета, якого польською перекладав Адам Міцкевич. Сілезіус мав близьке польське коріння, писав по-німецьки, був лікарем, а пізніше – католицьким священником у Вроцлаві. Вроцлав'янином був Дитріх Бонгеффер, євангелістський пастор і теолог; його етичні писання та проповіді про фашизм ще і моє покоління навчали громадянської непокори, а їхнього автора привели в 1945 році, за місяць до поразки Гітлера, на шибеницю.

І були ще й інші, усе ще мало відомі, невідомі, забуті. Звичайно, мені приємно читати про те, що у Вроцлаві зустрічався з матір'ю великий романтичний польський поет Юліуш Словацький, що тут бував славетний у свою епоху романіст Юзеф Ігнацій Крашевський, що тут часто зупинявся Зигмунт Красінський... Але це дрібниці, майже плітки. Шопен, Міцкевич, Словацький, Норвід роками жили в Парижі – чи Париж став через те хоч трішки польським? А Чеслав Мілош не тільки пив каву в Стокгольмі, а й навіть отримував там Нобелівську премію з літератури – та чи Стокгольм став завдяки цьому хоч трохи більш колонізованим?

Ангелюс Сілезіус, Дитріх Бонгеффер, Макс Борн, Теодор Моммзен, Герхард Гауптман – вони є тут моїми справжніми попередниками. Є моїми попередниками князь Генрик Побожний і Генрик VI, останній П'яст на троні вроцлавського князівства. Є також Карл фон Гольтей, дуже плодотворний літератор XIX століття, автор багатьох полонофільських театральних вистав, і Самуель Бандке, директор Гімназії Св. Духа, літератор і публіцист, учитель польської мови, автор новаторської монографії Сілезії. Є Корни, відома родина книгарів і видавців, – їхню фірму, що існувала від 1732 року, знищив допіру 1945 рік. Є творець слави вроцлавської славістики минулого століття і наприкінці того століття – ректор університету Владислав Нерінг. Є Войцех Цибульський, попередник Нерінга, у середині XIX століття – професор слов'янських мов і літератур, могилу якого знищив польський бульдозер на початку сімдесятих років нашого століття. Є Міхаель Вільман, найвидатніший художник сілезького бароко, який після років праці у Вроцлаві осів у монастирі в Любонжі.

Я називаю імена небагатьох, лише декого з-поміж тих, про кого ми вже трошки пам'ятаємо. Про багатьох інших нам іще треба собі нагадати. Бо ми всі тутешні. Поляки, німці, чехи, євреї. Усі сілезці. Усі вроцлав'яни. *Cives Wratislavienses*.

Вроцлав, 1995

Анджеї Завада – видатний історик літератури, поет та есеїст, досконалий знавець творчості Я. Івашкевича.

Наталя Яковенко

ДАВНЯ РІЧ ПОСПОЛИТА – НАША / НЕ НАША ТРАДИЦІЯ

Кілька нотаток історика

«Традиція» є для історика річчю непевною, а принаймні позбавленою ознак, за якими її можна було би чітко описати. Ще гірші справи з рівнем засвоєння традиції, бо як виміряти те, що не піддається обчисленню, і як зафіксувати те, що розлите в головах людей, хоча самі вони й гадки не мають, що діють/думають «згідно з традицією». Соціолог, очевидно, з цим би впорався краще, ніж історик, але на увагу українських соціологів сьогодні годі розраховувати – вони заклопотані набагато злободеннішими справами, аніж ставлення загалом до спадщини давньої Речі Посполитої. Тим часом певні зміни, які в цій ділянці можна зауважити, здаються мені доволі значущими. Адже йдеться, по суті, про народження «історії без кордонів» – історії, що тлумачить минуле в поняттях діалогу та взаємопроникнення й особливо тяжко дається «пасербам історії», до яких українці, як відомо, зараховують і себе. Цілком усвідомлюючи, що мої спостереження є фрагментарними й дуже «не соціологічними», все-таки вважаю за потрібне засигналізувати появу цього, нового для України, явища. Оскільки ж мова піде не про зміни в мисленні науковців, а про сприйняття минулого пересічним українцем, то й заторкнuto буде передусім шкільну, популярну та музейну версії історії України.

Почну зі школи, де, як кожен із нас знає, закладаються базові стереотипи уявлень про свій народ, про його героїв/зрадників та добрих/поганих сусідів. Рамкою ж для моїх спостережень над змінами в освоенні спадщини давньої Речі Посполитої сучасною українською школою може послужити випадок, що скидається на непоганий анекдот. Пару років тому мій колега, перебуваючи на науковій стипендії в Парижі, повіз своїх синів-підлітків до абатства Сен-Жермен. Серед іншого, дійшло й до оглядин гробівця Яна Казимира, біля якого екскурсовод щось розповідала групці польських школярів. Почувши від батька, звідки ці діти, синок мого колеги щиро здивувався: «А чого це їх привели до нашого короля?!»

Отже, маємо репліку сьогоднішньої шкільної версії історії, яка ще не освоїла тлумачення Речі Посполитої як держави багатьох народів і культур, про що піде мова далі, але вже спромоглася, на відміну від

радянського підручника, вибрати з-поміж «польських феодалів» декілька «наших» постатей. А позаяк стрижнем давньої історії України є козацькі війни, то не дивно, що перший рядок у реєстрі «свіжо нострифікованих» зайняли причетні до неї люди – королі Владислав IV та Ян Казимир і князь Ярема Вишневецький. Суміш інвектив з похвалами, адресованих цим постатям, має, очевидно, символізувати «об'єктивне» представлення історії. Світоглядною ж новацією, поза сумнівом, є те, що Річ Посполита, сказати б, уперше отримала власний голос у подіях, а право симпатії/антипатії надане до певної міри самим учням. Наскільки кумедно можуть переплітатися навіяні «шкільною історією» осуд та співчуття, видно з реферату нашого студента-першокурсника, де відтворено ще шкільний, доуніверситетський шаблон мислення. Ян Казимир, пише цей хлопець, зазнавши життєвих невдач (інтонація співчуття), змушений був емігрувати до Парижа, де й помер через свої пропольські та прокатолицькі переконання (інтонація осуду).

Припускаю, що шкільний підручник і надалі провадитиме «нострифікацією» такого роду, де поле активності без перебільшення неозоре – від героїв татарського прикордоння чи антимосковських воєн до героїв боротьби з турками за Поділля. Тож на черзі – подив українського підлітка з приводу схилення його однолітків-поляків перед «нашим» королем Яном Собеським. Адже, попри заклики інтелектуалів до заміни «історії воєн» на «історію миру», школа поки що продовжує зосереджувати увагу на героїчному вимірі минулого, а опоненти «історії миру» не без резону твердять, що «мирна» шкільна історія є просто нудною – отже, позбавленою емоційно-виховного заряду, бо, як дотепно зауважив Бенедикт Андерсон, в кожній країні стоять пам'ятники Невідомому Солдатові, але ніде немає монумента на честь Невідомого Ліберала.

Так чи інакше, найслабшим місцем нинішнього шкільного підручника з історії України є «культура миру», вже не кажучи про перехід до так званої «інтегрованої» національної історії – з акцентом на тому, що кожна новітня нація є витвором численних зовнішніх допливів, а не продуктом замкнутого розвитку. Оскільки ж вакуум у параграфі «Культура» треба

чимось заповнити – в хід ідуть шаблони старих, радянських підручників. Відтак, серед іншого, про соціокультурну спадщину Речі Посполитої Двох Народів школярі дізнаються приблизно те саме, що писалося з приводу «польської анархії» за часів імператриці Катерини II. Наприклад, оповідь про шляхетську демократію зводиться до «*Nie pozwalam*», про систему освітніх комунікацій – до зловорожих підступів Товариства Ісуса, про міжконфесійні взаємини – до цілеспрямованої «державної» політики окатоличення православних і т.ін. Щоправда, вже пробило собі дорогу кілька нових (порівняно з колишнім без перебільшення революційних) акцентів, і це навіює поміркований оптимізм. Маю на увазі примирливе ставлення до Берестейської церковної унії (сьогоднішні підручники представляють її вже не як диверсію Риму, а як спробу порозуміння), а також визнання «права на існування» в старому українському письменстві латино- і польськомовної спадщини, створеної авторами різної конфесійної належності. Загалом же, як бачимо, шкільне освоєння світу річпосполитської культури ще не може похвалитися такими самими успіхами, як «нострифікація» персонажів спільної історії, але переміни принаймні започатковано.

Набагато бурхливіше, ніж у шкільній історії, йде освоєння річпосполитської спадщини аматорами генеалогії та ширше – спільної шляхетської компоненти минулого. Показовим тут, зокрема, є саме переміщення акцентів. Так, на зламі 1980-1990-х в Україні множилися товариства нащадків російських дворян, взоровані з аналогічних товариств Москви й Петербурга. Натомість з кінця 1990-х їх упевнено стали витісняти аналогічні угруповання нащадків шляхти Речі Посполитої – набагато активніші в проявах корпоративної солідарності. Наприклад, подиву гідною активністю вирізняється засноване в невеличкому містечку Білій Церкві Товариство охорони старожитностей Київщини, очолюване Євгеном Чернецьким. Серед іншого, білоцерків'янам належить ініціатива видавання в Білій Церкві з 2000 р. об'ємного щорічника під назвою «Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства», а з 2002 р. - альманаху «Правобережний щорічник». Водночас «київська шляхта», як вони себе називають, протегує періодикові «Наукові записки Білоцерківського державного краєзнавчого музею» зі статтями відповідного профілю, влаштовує у Білій Церкві краєзнавчі конференції з генеалогічно-геральдичним акцентом, врешті – Сергій Винарський спонсорував солідну наукову публікацію з переліком родин Волинської, Київської та Подільської губерній, чиє шляхетство було підтверджене Герольдією Російської імперії (упорядниками цього тому на 391 с. in folio під назвою «Правобережна шляхта. Кінець XVIII

– перша половина XIX ст.» стали активісти Товариства Сергій Лисенко та Євген Чернецький, а сама книжка вийшла друком у Білій Церкві в 2002 р.). Можна очікувати, що таку ж активну діяльність розвине нещодавно створене у Львові товариство нащадків галицької шляхти: його програмові гасла звучать заманливо. Врешті, вже впродовж 15 років енергійно функціонує, збираючи конференції та видаючи власний періодик – газету «Знак», засноване 1990 р. Українське геральдичне товариство.

Така злива ініціатив, які проходять певну наукову апробацію (бо ж серед авторів згаданих періодиків є чимало професійних істориків), виразно позначилася й на дисципліні аматорських генеалогічних розшуків. Відтак, упродовж останнього десятиліття загальшанувальників історії уперше став звично оперувати поняттями «герб», «щит», «титул», «повітове шляхське коло» тощо. Ця новація проникла навіть у професійну історіографію, де нині можемо натрапити на розмірковування над гербами, скажімо, Хмельницького чи Виговського – явище, досі немислиме. Більше того, зі згадок про герби зник їхній колишній сталий епітет – «польські»: в сьогоднішніх українських текстах вони просто «герби», що об'єднують нащадків давньої річпосполитської родини незалежно від країни їхнього теперішнього проживання. Ось, наприклад, як характерно звучить один із таких закликів до родинної солідарності, опублікований на обкладинці білоцерківських «Генеалогічних записок» у 2000 р.:

Олександр Яніна-Пионковський з Білої Церкви, нащадок роду Пионков з Люблінського восводства, закликає представників всіх гілок роду об'єднати зусилля для дослідження та видання «Історії роду Пионков-Пионковських гербу Яніна».

Наразі не знаю, чи українські Пшонки-Пионковські встановили контакт зі своїми польськими однокровниками, але з певністю можу ствердити, що усвідомлення людьми своєї персональної причетності до спільного минулого має шанс набагато швидше зламати мур відчуженості, ніж сотня учених трактатів. Той, хто в поті чола та в нелегких для аматора архівних пошуках дізнався, що його предки належали до гербової спільноти Сасів чи Корчаків, Абданків чи Любичів etc., etc., вже не відрікатиметься від спадщини давньої Речі Посполитої. Ось такий несподіваний дарунок приготувала нам скромна історична дисципліна генеалогія, взявши на себе роль посередника у переформулюванні історичної пам'яті.

Ще одним полем прямої зустрічі з річпосполитською спадщиною стало зростання інтересу до замків та фортець. З одного боку, це інспірується поживанням краєзнавчих досліджень (ба, краєзнавчі сюжети нині введено до обов'язкової шкільної

програми), а з іншого – цікавий замок є елементом туристського ландшафту, таким собі бізнес-об'єктом. І хоча до справжнього туристського бізнесу ще надмір далеко, але таких несусвітніх дурниць, як раніше, екскурсоводи вже не плетуть (за добрий приклад тут може послужити лекція пані-екскурсовода з Хотина, яка в 1991 р. на повному серйозі оповідала, що назва Хотинського замку походить від того, що «поляки завжди хотіли його загарбати»). Як нині звучить текст екскурсії по Хотину – не знаю, але судячи по нещодавно прослуханій мною аналогічній лекції у Збаражі – мав би змінитися.

Збараська версія представлення річпосполитського минулого вельми показова. Почати варто з того, що Збараський замок має непогану фінансову підтримку, отже – на відміну від багатьох інших замків, реконструюється та помалу набуває пристойного вигляду. Ясно, що речей для відповідного умеблювання поки що бракує, натомість відсутність родинної портретної галереї компенсовано вже. Половину просторого вестибюля займають портрети князів Збараських (не буду коментувати їхньої мистецької якості, бо зрештою, як відгукнувся один із моїх героїв у 1617 р. про портрет свого знайомого: *Kto go zna, ten pozna*). Друга половина вестибюля – це портрети козацьких полковників та старшини (тут уже напевне ніхто нікого не впізнає, тож претензії до художника відпадають). У такий своєрідний спосіб працівники замку поєднали *vis-a-vis* річпосполитське минуле Збаража з козацькою сторінкою його історії. Ясно, що донедавна нікому б і в голову не спала ідея настільки миролюбного сусідства «покатоличених експлуататорів» з «борцями за волю України».

Блукаючи поміж портретів, я намагалася уявити, про що вони можуть між собою розмовляти довгими зимовими ночами. Діалог не склався, бо таки князь князем, а козак козаком. І зрозуміла, кого в цій портретній галереї бракує – простих жовнів, обложених у голодному Збаражі. Адже вони легко знаходили спільну мову з козаками, як у відомому

епізоді одноденного перемир'я 24 липня 1649 р., що його описав безіменний автор щоденника облоги: *Con-gressus znajomych naszych z znajomemi Kozakami i rozmowy przyjacielskie. (...) O domowe rzeczy pytali się nie-którzy, aż za wał wyszedłszy tabakąśmy ich częstowali*. Як на мене, то я вірю, що колись такі портрети врешті з'являться в галереї, бо героями Збараської облоги є нарівно і ті, хто облягав, і ті, кого облягали, а їхня спадщина – спадщина Речі Посполитої – нарівно належить нащадкам одних і других.

Аби в Читача не склалося враження, що «музейна історія» пом'якшила свою дотеперішню негачію Речі Посполитої тільки на заході України, наведу ще один приклад «сусідства портретів» – у Національному музеї українського мистецтва в Києві. Тут у травні-червні цього року було організовано представницьку виставку портретного малярства XVI-XVIII ст. зі збірок Києва, Львова, Олеська, Рівного, Житомира та ін. Упорядники виставки приготували щедрий дарунок відвідувачам, бо показали речі, доти здебільшого, за браком виставкових площ, сховані по музейних запасниках. Поза тим, не можна обминати увагою і новаторського – як на попередні звичаї – способу представлення портретів. В основу експозиції було покладено не їхній розподіл на «українські» й «польські» (признаюся, йдучи на виставку я очікувала власне такої сегрегації), а хронологію, ба – й просто формат. Відтак, у мирі й злагоди поруч із сарматською шляхтою висіла не менш сарматська козацька старшина, й кожен глядач міг на власні очі переконатися, що головна прикмета справжнього сармата – це жупан, шабля при боці та герб у верхньому куті, а не етнічна приналежність, мова чи конфесія.

Припускаю, що шановний Читач, прочитавши мої нотатки, скаже: «Все це добре, але шкільна, аматорська та музейна історія – це якось не зовсім поважно. Є ж іще й «велика», дослідницька наука!» Так, вона справді є, і в ній теж не обійшлося без зрушень. Але там діють інші правила, і їх огляд виходить далеко за відпущений мені у цій статті простір.

Януш Тазбір

«ТАРАС БУЛЬБА» МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Вже впродовж ста п'ятдесяти років Микола Васильович Гоголь відомий польським читачам і глядачам передусім як автор «Ревізора» і «Мертвих душ». Далі за популярністю йшли його п'єси «Одруження» та «Гравці», а також чудові оповідання, особливо «Шинель». Натомість лише знавці російської мови могли ознайомитися з його історичною повістю «Тарас Бульба». Насправді польський переклад цієї книжки було опубліковано вже в 1850 році, але її ніколи не перевидавали. Автором перекладу був такий собі Пьотр Гловацький – галицький народний учитель, який помер у 1853 році. «Тарас Бульба, повість запорозька» (так звучав підзаголовок) був опублікований у Львові. В жодній бібліотеці Третньої Речі Посполитої не вдалося знайти примірника цього видання.

Після Пьотра Гловацького, який також писав під псевдонімом Федорович, ніхто не наслідував його слідами. Однак, варто пам'ятати, що брак перекладів «Тараса Бульби» польською мовою у XIX столітті означав дещо інше, ніж після 1918 року. В тій частині Польщі, яка належала до Російської імперії, знання цієї мови виносили зі школи. І не випадково саме в період інтенсивної русифікації повість Гоголя увійшла до списку обов'язкового шкільного читання. Натомість у роки II Речі Посполитої кількість осіб, які могли читати її в оригіналі, зменшилась. Своєю чергою, в Народній Польщі вивчення російської мови впродовж кількох шкільних років виявилось малоефективним. Воістину, ніщо так не розквітає, як фальшивий патріотизм, приправлений ледачістю! Більше того, пишучи про Гоголя, намагались оминати саме цей твір.

Головна ж причина незнання «Тараса Бульби» полягала в тому, що майже з самого початку ця повість уважалася недобррозичливою до поляків. Тому немає нічого дивного в тому, що жоден із наших часописів, незалежно від того, в якій із трьох частин поділеної Польщі він виходив, не наважувався опублікувати бодай її невеличкі фрагменти.

Польська літературна критика досить швидко виступила з категорично негативною оцінкою й художнього рівня, й ідейно-історичного змісту цієї повісті. Першим це зробив відомий консервативний літературний критик і письменник Міхал Грабовський.

Написана польською, рецензія охопила весь корпус ранньої творчості Гоголя – окрім цієї повісті, також інші твори, вміщені у «Вечорах на хуторі біля Диканьки» (частина 1: 1831 і частина 2: 1832) та циклах «Миргород» (1835) і «Арабески» (1835). У «Вечорах» Гоголь серед інших творів опублікував «Страшну помсту», що її дія відбувається в козацькому світі і не позбавлена антипольських акцентів.

Однак Грабовський оминув мовчанням «Страшну помсту», зосереджуючи свою увагу на «Тарасові Бульбі». Свій лист-рецензію він оприлюднив спочатку в російському перекладі в журналі «Современник» (січень 1846), який виходив у Санкт-Петербурзі, щоби потім передрукувати його польською мовою у віленському часописі «Rubon». Грабовський захоплювався «Шинеллю». Сподобалися йому також «Ніс» і «Старосвітські поміщики». Натомість він абсолютно не сприйняв «Тараса Бульбу», «тому що, скажу Вам коротко, ця повість дуже слабка». Ця книжка належить «до числа таких плодів, що не є ні поезією, ні історією». Попереджаючи закид, що така гостра оцінка критика могла бути продиктованою антипольським настроєм твору, Грабовський нагадав, що в епопеї адресата рецензії у формі листа (тобто в «Україні» П. Куліша) «козаки дихають у сто разів сильнішою ненавистю до ляхів, але я віддаю їй належне».

Закидаючи Гоголеві брак глибшого знання історичного тла описуваних у «Тарасі Бульбі» подій, Грабовський визнавав, що в історичних стосунках Козащини і шляхетської Речі Посполитої було багато проявів жорстокості, однак вона існувала по обидва протиборчі боки. Тоді як Гоголь приписує її лише полякам. Це не відповідало істині, оскільки в «Тарасі Бульбі» ми часто знаходимо згадки також і про жорстокість, яку козаки проявляли щодо поляків усіх станів, а не тільки шляхти (вони спалювали живцем жінок, насаджували немовлят на палі й кидали їх у вогонь). Грабовський пише далі, що Гоголь не

скупиться на жажливі картини, почерпнуті з народних переказів. Адже протягом «тривалого розбрату між поляками й козаками взаємні наклепи були поширені в народі по обидва боки». Українці, наділені «казковою уявою», створювали з цього «найжахливіші страховиська».

Народну фантазію Гоголь доповнив «Історією Русів», приписувану тоді православному єпископові Григорію Кониському (1717-1795) і видану під його прізвиськом у 1846 році. Її авторство дотепер є предметом наукових суперечок: на думку одних дослідників, її написав Григорій А. Полетика (1725-1784), на думку інших – його син Василь, або потужний канцлер Катерини II Олександр Безбородько. Гоголь швидше за все користувався рукописною копією цієї хроніки (їх у той час було достатньо багато в Україні), ніж друкованим текстом. Цей твір насправді виявився фальсифікацією, багатою на неймовірні історії, що помітили вже критики – сучасники Гоголя. До їх числа належав також Куліш. У часописі «Rubon» Грабовський посилався на його гіпотезу, висловлену «в київській губернській газеті», якою він довів, «що повісті Кониського (*sic!*) є малоймовірними». Наприкінці XIX століття відомий польський історик Тадеуш Корзон визнавав рацію тих дослідників, які стверджували, що у випадку «Історії Русів» ми маємо справу не з автентичною хронікою, а з «недоброзичливим політичним пасквілем, розрахованим на цілковите неуцтво публіки та російської літератури».

Художня література все-таки живе за власними законами, позаяк вирішальною тут буває не правдивість, а образність оповіді. Тому список письменників, які широко використовували історії так званого «Кониського», є таким довгим. Відкриває його сам Александр Пушкін. Тож не дивно, що й Гоголь також опинився в цьому гроні. Порівняння відповідних фрагментів «Тараса Бульби» з текстом «Історії Русів», зроблене Михайлом Балієм, показує, що майбутній автор «Ревізора» часто звертався саме до цього джерела. Також звідти він почерпнув запаморочливі історії про мідних волів, у яких шляхта начебто пекла живцем козаків чи про католицьких ксьондзів, котрі запрягали до возів українських жінок. Історія про жахливого вола потрапила також до популярних легенд про смерть Северина Наливайка, якого мали спалити у бронзовому коні чи волі (насправді йому відрубали голову, а тіло чвертували).

І дарма Валентина Хорошкевичівна й Адам Вжосек пристрасно писали (у вступі до щоденників Яновського), що «Історія Русів» – це «звичайний фальсифікат, складений із безсовісних наклепів і невинної брехні», «нагромадження вигаданих нісенітниць», «які кидають тінь на всю історію Польщі». Ті самі автори визначали «Тараса Бульбу» як поетичний парафраз «деяких абзаців апокрифу (тобто «Історії Русів», – Я.Т.), позначених особливою ненавистю до Польщі».

Однак, повернімось до цитованої рецензії Грабовського від 1846 року. Він закидав Гоголеві цілковиту відсутність реалізму навіть у деталях, яка впадала у вічі в сцені страти козаків або знайомства Андрія Бульби з дочкою воеводи. В його повісті «панна високого роду вступає в любовний зв'язок із підлітком, який лазить до неї через комин». Така поведінка, – писав Грабовський, – відповідала радше читачці романів Жорж Санд, ніж польці високого роду. На завершення критик визнав, що порівняння Гоголя з Гомером, до якого вдалися деякі російські критики, є сміховинними, оскільки в «Тарасі Бульбі» «вони надані трупові, або, радше, напханому соломою опудалу, яке рано чи пізно перетвориться на сміття». Всупереч вищезгаданим оцінкам, друга версія повісті здобула ще більшу прихильність на батьківщині автора, мабуть, і тому, що Гоголь посилив її вже не лише антишляхетськими, а й навіть антипольськими акцентами. Саме з цих причин повість «Тарас Бульба» опинилась у списку книжок для солдатів і була видана в одному з чисел так званої «Походної бібліотеки». В невеличкій брошурці на 12 сторінок було вміщено короткий виклад цієї повісті, який акцентував на її антипольському пафосі, й передруковано фрагмент, у якому Тарас власноруч карає сина за зраду батьківщини. На зламі XIX і XX століть повість після переробок і скорочень опинилась в лубочній літературі. Одна з таких переробок мала назву «Тарас Бульба или измена и смерть за прекрасную панну» (Москва, 1899).

У гімназіях апухтінської доби* повість «Тарас Бульба» мусила також увійти до списку якщо не обов'язкового, то приймні рекомендованого читання для польської молоді. Інакше важко зрозуміти її [молоді] реакцію на урочисті святкування з нагоди чергової річниці народження чи смерті письменника, проти яких молодь запротестувала у 1899 році. Через три роки варшавська преса повідомила, що з

* Доба Апухтіна – період посиленої русифікації на території, що належала до Російської імперії після III розділу Польщі; від прізвиська Олександра Апухтіна – куратора Варшавського шкільного округу (1879-1897).

нагоди п'ятдесятої річниці смерті Гоголя 4 березня, як і в цілій Росії, «в усіх [варшавських] державних школах учнів звільнено від занять». В деяких гімназіях – і в чоловічих, і в жіночих – було організовано розмови на тему життя та творчості автора «Тараса Бульби», йому також було присвячене урочисте засідання в університеті. А ввечері російська аматорська трупа зіграла «Ревізора». Контрольовані владою газети, звісно, не наважилися принагідно повідомити, що варшавська цензура суворо забороняла ставити цю п'єсу польською мовою, побоюючись, що вона скомпрометує царську адміністрацію в очах тутешніх глядачів. Цю заборону було знято лише після революції, у грудні 1905 року.

На шпальти цензурованої преси не могла потрапити також інформація про протест польських учнів середніх шкіл, що їхні нелегальні організації висловили свій рішучий спротив щодо проведення за рекомендацією відділу освіти урочистого засідання на честь Гоголя. «Оце надав же чорт! Гоголь (в оригіналі *Hohol*, а не *Gogol* – прим. перекл.) мав великий талант, але писав про поляків бридкі речі. І після цього нам, полякам, наказують офіційно вшанувати його», – згадує Пьотр Хойновський в автобіографічному романі «В молодих очах» (1933). Дещо іншу мотивацію бойкоту представляв тоді Северин Саріуш-Залеський, пишучи, що з прізвиськом Гоголя в нас асоціюються назагал неприємні відчуття, оскільки в його ранній повісті «Тарас Бульба» «поляки – це переважно всілякі Заглоби». Молодь у Королівстві Польському не протестувала проти автора повісті як такого, а в ім'я принципу рівних прав, – писав Залеський. «Дайте нам вшанувати нашого Міцкевича, тоді ми вшануємо вашого Гоголя!...» Протест набував різноманітних форм. У Варшаві намагалися відмовити учнів середніх шкіл від участі в урочистих засіданнях на честь Гоголя. Пьотр Хойновський наказує молодим героям свого роману взяти особливо енергійну участь у саме такій акції. У Сандомірі, під час урочистостей на честь письменника, шкільна молодь рвала на шматки його портрети, що їх роздавали вчителі. Подібні акти протесту мали місце також в інших містах Королівства Польського. В Ломжі учні сприйняли ювілей як «один із проявів політики русифікації». Роман Яблоновський, майбутній комуністичний діяч, згадує, що такі урочистості, замість того, аби заохочувати в молоді зацікавлення російською літературою, приносили абсолютно протилежні наслідки, а саме – відштовхували від неї. На відміну від святкування століття з дня народження Пушкіна (1899), яке не викликало жодних інцидентів, як свідчить Яблоновський, ювілей Гоголя «зіткнувся з відкритим бойкотом польських старшокласників». Його відзначали настільки урочисто, що це навіть спровокувало спротив консервативних російських кіл. З іще більшою помпою організували 1909 року святкування століття з дня народження Гоголя; в публікаціях з нагоди святкування на передній план, окрім «Мертвих душ» і «Ревізора», висували саме «Тараса Бульбу». Однак, цього разу урочистості (симпозіуми, театральні вистави, урочисті засідання) не викликали жодних серйозних протестів з боку польської шкільної молоді.

У міжвоєнній Польщі цензура не дозволила публікацію нового перекладу «Тараса Бульби». Ми довідуємося про це із замітки у газеті «*Ilustrowany Kurier Codzienny*», який 10 листопада 1936 року повідомив, що наклад цієї повісті було конфісковано ще до його появи у книгарнях. «Причиною конфіскації мала й могла бути образа слави й гідності польського народу та відсутність історичних підстав». Це рішення критично оцінив Антоні Слоніський у «Тижневих хроніках», уміщених на шпальтах видання «*Wiadomości Literackie*»: «Нереалізовані сили цензури вибухнули в доволі несподіваному напрямку. Конфісковано польський переклад «Тараса Бульби» Гоголя [...]. Не можна ставити російські п'єси і грати твори російських музикантів». Зрештою, вже в 1922 році Александр Брюкнер писав про цю книжку, що «досі вона зажила найменш заслуженої слави». І далі: «цей фарс є не лише банальною, а й неможливою вигадкою, бо спирається на роман козака-хама з полькою-шляхтянкою, яка б навіть і не поглянула на хама, розповідає про зраду вітчизни і про кару, спрямовану батьківською рукою на сина-зрадника».

Зрештою, до критикованої Слоніським практики вдавалися часто. Під радикальні цензурні скорочення 1936 року підпали «Гайдаки» Т. Шевченка, серед іншого через схвальне трактування автором уманської різанини 1768 року. Порівняння роману «Золоте теля» І. Льфа і Є. Петрова (1931) з післявоєнним виданням, опублікованим під назвою «Великий комбінатор» (1998), продемонструвало, що за II Речі Посполитої з нього усунули розділ про католицьких ксьондзів Кушаковського та Морощка, представлених в абсолютно негативному світлі. З «Бурхливого життя Лазика Ройтшванця» І. Еренбурга

(перше польське видання: 1928) повністю зник опис перебування героя в Польщі, який містив насмішки з її офіцерів і самого Пілсудського.

Про «Тараса Бульбу» згадували при обговоренні творчості Гоголя наші енциклопедії міжвоєнного періоду з горезвісною *Ultima thule* у своїй категоричності щодо винесення оцінок. Під відповідним гаслом ми довідуємося, що Гоголь був серед іншого автором ушлявленого «Тараса Бульби» – історичної повісті, «що базується на традиції польсько-козацьких воєн, у якому він дав вихід [...] елементарній ненависті до поляків».

Зі зрозумілих причин про антигоголівський протест 1902 року в роки Народної Польщі вважали за потрібне не згадувати. На урочистому святкуванні, яке 4 березня 1952 року відбулося з нагоди століття смерті письменника у варшавському Польському Театрі, Марія Домбровська у добре написаному, зрештою, рефераті запевняла слухачів у тому, що Гоголь у Польщі був завжди відомий і цінований, попри те, що він творив у не надто сприятливу епоху для «культурного співіснування польського та російського народів». Позаяк він зумів продертися до поляків «через усю темряву царської неволі і звернувся до нас мовою іншою, справжньою, кращою Росії». І не дивина, що в цьому контексті не могло знайтися місця для характеристики «Тараса Бульби». Марія Домбровська присвятила йому ледве половину досить загадкового речення «Краєвиди історичної епопеї «Тарас Бульба» є героїчними...».

Енциклопедії, що виходили в Польській Народній Республіці, воліли оминати цю повість мовчанням. І це зайшло настільки далеко, що у вельми великій статті «Микола Васильович Гоголь», підписаній Наталею Модзелевською у *Wielkiej Encyklopedii Powszechniej PWN* (1964), про «Тараса Бульбу» взагалі не згадується. Так само вчинили і в *Encyklopedii Katolickiej* в аналізі творчості Гоголя. Так само *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN* (Warszawa, 1995), попри те, що вже не мусила зважати на цензуру, залишилася вірною цій традиції. Ситуацію полегшував той факт, що «Тарас Бульба» вийшов російською мовою у збірці оповідань Гоголя «Миргород», про яку, звісно, енциклопедії згадували. В той же час більшість західноєвропейських енциклопедій чи енциклопедичних словників писали про цю повість Гоголя, навіть іноді висуваючи її на передній план усієї його творчості.

Однак, важко було оминати мовчанням настільки резонансну повість у ширшому аналізі доробку Гоголя. Про неї згадували в нарисах історії російської літератури, адресованих, ясна річ, до вузького кола читачів, як, утім, з нагоди перевидань «Ревізора» чи «Мертвих душ». Кільканадцять сторінок предметної характеристики присвятив «Тарасові Бульбі» Богдан Гальстер у монографії «Микола Гоголь» (Варшава, 1967). Свої зауваги він виклав у підручнику «Нариси з російської літератури» (*Literatura rosyjska w zarysie*) (Варшава, 1975). Рецепцію творчості Гоголя в II Речі Посполитій представив Францішек Селицький у монографії на тему сприйняття російської прози в міжвоєнній Польщі. Тут, нарешті, знайшлося місце для аналізу вже згадуваного в цьому тексті бойкоту 1902 року. Проте у виданому після знищення цензури «Щоденника русиста» цього ж автора бракує згадки про цензурні проблеми, пов'язані з «Тарасом Бульбою». Про те, наскільки сильно були ускладнені об'єктивні дослідження творчості Гоголя, може свідчити записка Селицького, датована листопадом 1955 року: «Знайшов досить цікаві матеріали про Гоголя та його стосунки із польськими воскресенцями (*zmartwychwstańcy* – католицький орден, який діє в еміграційних колах – Я. Т.), але що з того, якщо я все одно цього не використаю».

Поляки, які не знали російської, мусили вірити на слово Міхалові Бармуту, який на шпальтах посібника для вчителів російської мови писав, що такі твори Гоголя, як «Тарас Бульба» чи «Страшна помста» могли в епоху поділу Польщі образити патріотичні й релігійні почуття поляків. «Насправді ці твори були антишляхетськими, а не антипольськими. Але як можна було їх розрізнити в епоху посилення русофобії та почуття завданого кривди? Додамо, що поверхове прочитання «Тараса Бульби» може викликати саме таке враження. Однак, якщо уважно заглибитись у текст повісті, ми знайдемо там сцени, в яких поляки постають хоробрими, мужніми та вправними воїнами, прикладом чого може бути хоча б брат прекрасної польки, «молодий полковник, жива, гаряча кров». Гоголь визнає, що козаки бували так само жорстокі, як і їхні противники. Польський король і «численні лицарі, просвітлені розумом і душею» дарма противилися таким діям.

Відсутність польського перекладу «Тараса Бульби» залишалась, як і тоді, красномовним контрастом до успіху, який ця повість здобула в Радянському Союзі, починаючи з тридцятих років і навіть раніше, бо

вже в оперному сезоні 1924/1925 вона з'явилася на харківській сцені. Всупереч тодішнім уявленням, автором цієї опери був не Михайл Глінка, а Микола Лисенко (1842-1912) – один із найвидатніших українських композиторів XIX століття. Роботу над «Тарасом Бульбою» він закінчив уже в 1890 році. З невідомих причин він не намагався виставити свою оперу. Автором лібрето, насиченого антипольськими акцентами, був М. Старицький, у процесі надання йому остаточної форми до роботи був залучений поет Максим Рильський, до речі, польського походження. Забігаючи наперед, можна додати, що він також був автором драми «Тарас Бульба», інсценізованої 1952 року для вшанування столітньої річниці з дня смерті Гоголя.

Спочатку, одразу після більшовицької революції, мав місце відхід від старих суджень і упереджень, позначених націоналізмом. Це висловили також Василь Гіппіус у своїй книзі про Гоголя (1924) і сам Максим Горький в історії російської літератури. Останній закидав історії про Тараса Бульбу численні анахронізми, брак реалізму та гіперболізацію героїв, які у війні з поляками «є занадто сильними і переможними».

На зламі 1939 і 1940 років в окупованому Львові було поставлено драму Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький» (у виконанні театральної трупи з Житомира). Українським глядачам мала подобатися особливо та сцена, в якій актори з великим ентузіазмом розривають на шматки польський штандарт з орлом...

Корнійчук також був автором сценарію фільму «Богдан Хмельницький», показаного 1941 року на екранах СРСР у його тодішніх кордонах, а отже, і у кінотеатрах Білостока, Вільнюса та Львова. Фільм починався зі сцени тортур, що їх «польські пани» завдавали козакам, які переносили їх мужньо, лаючи своїх катів. На витонченій жорстокості «панів» багаторазово наголошувалось у фільмі, який просто стікав кров'ю невинних жертв. Зрештою, він нагадував «Тараса Бульбу» не тільки під цим кутом зору. І в романі Гоголя, і у фільмі не було позитивних образів поляків. Особливо осоружним персонажем в ньому була Гелена – польська дружина козацького гетьмана. І цього разу творці фільму не відмовили собі в тому, щоб показати сцену, в якій переможний Хмельницький топче штандарти з польськими орлами. Ясна річ, цей фільм, режисований Ігорем Савченком, ніколи не демонструвався на екранах Народної Польщі. Так само, зрештою, як інші антипольські фільми, зняті між підписанням пакту Молотова-Ріббентропа й нападом Третього Райху на СРСР. Згадаю бодай «Вітер зі сходу» Абрама Роома.

Перемога націоналістичної течії в радянській історіографії, а ще більше – окупація Польщі, увінчана тривалою анексією її східних територій, призвели до того, що критичні судження Гіппіуса й Горького мусили відійти в забуття. Урочисте святкування трьохсотліття Переяславської угоди (1954) породило велику кількість публікацій, що славили позитивні наслідки возз'єднання «навіки» України з Росією. Радянська історія літератури почала захоплюватися художнім рівнем саме другої редакції «Тараса Бульби». Ця повість мала значною мірою змінитися на краще завдяки авторським переробкам і доповненням. У 1963 році Ніколай Степанов з великою повагою писав про те, що завдяки їм саме Тарас Бульба з козака, схильного до скандалів і бійок, перетворюється на свідомого воїна, який незламно бореться за незалежність України. Після досить довгої перерви ця повість знову з'явилася у шкільній програмі, що тягнуло за собою часте перевидання цієї повісті великими накладками. І в цьому радянська школа не відходила від царських традицій. Вирішальним тут, поза сумнівом, було постійне акцентування Гоголем на тому, що козаки боролися з польською шляхтою, захищаючи Росію і рідну російську землю. Старалися не помічати, що письменник повністю поділяє віру запорожців у прихід «доброго царя» і часто повторює, що вони також були об'єднані ідеєю захисту «святої православної віри» від експансії католицизму, що його хотіла накинати козакам польська шляхта, намовлена єзуїтами. Коли у зв'язку з цим у розмовах зі своїми колегами, українськими істориками, я висловив побоювання, що твір Гоголя формує надто негативний і однобічний стереотип поляка, то у відповідь почув, що «Тараса Бульбу» трактують як авантюрну повість. Учні сприймають її почасти так само, як і «Трьох мушкетерів» Александра Дюма. Аналогічно також мають ставитись українці й до опери «Тарас Бульба», яка дотепер відкриває оперний сезон у Києві.

Базовані на повісті «Тарас Бульба» фільми можуть сприйматися як певною мірою казково-екзотичні, так само як часто екранізований «Царський кур'єр» за романом Жуль Верна «Мішель Строгофф» (він постійно демонструється на нашому телебаченні). Однак, «Тарас Бульба», водночас, якоюсь мірою впливає на формування образу жорстокого шляхтича-поляка, який колись так самовіддано і жорстоко переслідував шляхетних і хоробрих козаків. Тим більше, що коментар, який додається до багатьох перекладів, саме в цьому дусі інформує читача. Про це свідчать, серед іншого, переклади «Тараса Бульби» італійською мовою. Лише в 1954-1989 роках в Італії було опубліковано аж 19 видань цієї повісті (переважно разом з іншими творами Гоголя). Натомість від 1990 року дотепер з'явилося шість видань, більше того, в 1996 році «Тараса Бульбу» видано у формі коміксу як додаток до дитячого журналу «Il Giornalino».

Повість Гоголя було перекладено майже всіма європейськими мовами, включно з албанською, сербохорватською і фламандською. Її також переклали українською (в перекладі Миколи Садовського) та білоруською, але, здається, ці два останні переклади побачили світ лише в міжвоєнній Польщі.

Повість дочекалася також перекладу арабською, китайською, корейською, перською і японською мовами, а також мовою ідиш (останній переклад з'явився теж у міжвоєнній Польщі).

Обширна бібліографія перекладів «Тараса Бульби», що сягає 1963 року, у статті «польська мова» інформує, що після польського видання 1850 року вийшов наступний переклад накладом видавництва «Czytelnik» у книзі: «N. W. Gogol, Pisma zebrane. Opowiadania, Warszawa 1956». Це не відповідає істині; джерело дезінформації полягає, либонь, у тому, що за основу було взято російське видання вибраних творів Гоголя, з якого варшавська цензура усунула «Тараса Бульбу» в остаточній версії. Переклад цієї повісті здійснила тоді Марія Лесневська. Переклад був начебто дуже вдалим, на жаль, його машинопис зник після смерті перекладачки.

Недопущення «Тараса Бульби» до публікації в польській мовній версії узгоджувалося з головним канонем цензурної політики ПНР, яка полягала в забороні публікацій будь-яких творів, що могли б зашкодити «одвічним традиціям» польсько-російської дружби. Також з цієї ж причини не дозволяли переклад резонансного роману Михайла Загоскіна «Юрий Милославский или русские в 1612 году» (1829!), яку часто перевидавали наші східні сусіди. До речі, створюючи портрет польської шляхти, Гоголь використав також і роман Загоскіна.

Уже в ПНР жертвою цензури виявилися в наступних томах «Щоденників» Стефана Жеромського всі його негативні оцінки щодо Росії, росіян і російської культури й характеру. У цьому плані досить послідовно дотримувалися традицій царської цензури. Вона не дозволяла, серед іншого, публікацію польських перекладів романів Лейкіна (1841-1906), який висміював у них купецьку пару з Москви, що подорожувала Європою. Заборону мотивували побоюванням, що романи Лейкіна спровокують насмішки з боку поляків, утверджуючи їх у думці про темноту й варварство росіян. Турбота про їхнє добре ім'я заходила так далеко, що в 1884 році разом із багатьма іншими книжками рекомендували усунути з варшавських бібліотек, публічних читалень і книгозбірень, які належали різним товариствам і клубам, усі романи Лейкіна. Жодна книжка цього автора, так часто видавана за часів II РП, не могла бути опублікованою в Народній Польщі.

Одного разу Ян Кухажевський писав: «нехай автор, який намагається представити російський антисемітизм як чужий народному духу, візьме «Тараса Бульбу» Гоголя з персонажем Янкелем». Опустимо «забавну» сцену утоплення євреїв у Дніпрі («суровые запорожцы только смеялись, видя, как жидовские ноги в башмаках и чулках болтались на воздухе»), але й орендарі тієї ж національності представлени Гоголем як безжальні визискувачі українського народу, винні в економічному занепаді багатьох селянських дворів і шляхетських маєтків. Натомість абсолютною вигадкою, повторюваною починаючи з середини XVIII століття є наведена також і Гоголем інформація про те, що євреї отримували від «польських панів» в оренду православні церкви, а за ключі до них наказували щедро платити. Багато критиків і російських, і радянських побачили в Бульбі символ вільного козака, який бореться за звільнення своєї вітчизни з-під ярма польських панів, вписаних, як слушно помітив Анджей Кемпінський, у віддавна усталені стереотипи. «Вони походжають у червоних і зелених кунтушах і підкручують пишні вуса, вони

бундючні, чванливі, хвалькуваті, запальні та нестримані, словом і жестом постійно виказують своє вороже ставлення до Русі та Росії».

Тому постає питання, чи є сенс (і якщо є, то який) видавати повість, у якій наші предки були змальовані переважно чорними барвами? У цьому плані «Тарас Бульба» контрастує з романом «Вогнем і мечем», який ніколи не був перекладений українською (зрештою, так само, як до 1952 року не виходив переклад третьої частини «Дзядів» російською). У цьому не було потреби, оскільки до більшовицької революції в Росії вийшло аж п'ять видань вибраних творів Генрика Сенкевича.

Козаки в Сенкевича хоч і бувають жорстокими та примітивними, однак здатні викликати в читача навіть певну симпатію. Павел Ясеніца слушно звернув увагу, що шведи були представлені в «Потопі» [романі Г. Сенкевича про шведську навалу на Польщу у 1655-1660 р.р. – ред.] як військо, достоїнства якого автор міг оцінити, «але до якого зовсім не лежала душа». З іншого боку, якщо дати опис виступу полків Хмельницького під Кудак комусь, хто нічого не знає про «Вогнем і мечем», то ми почуємо, що це «опис походу армії, яка має повну моральну підтримку автора книжки. І він дуже здивується, коли довідається, що в такий спосіб Сенкевич показав виступ ворога». На думку Ясеніци, метод вихваляння мужності ворога, застосований Сенкевичем, виводиться безпосередньо від Гомера і приносить безсумнівні художні результати. Тоді як у Гоголя поляки іноді представлені як боягузи. Тому навіть прихильна до нього російська критика закидала, що внаслідок такого прийому хоробрість козаків здається сумнівною, а їхні перемоги – надто легкими.

Вже Александр Брюкнер вказував на певні залежності «Трилогії»** від саме цієї повісті. І Богун, і Азія нагадують Андрія Бульбу. Обидва герої Сенкевича так закохані в ляшку, «так гинуть за нею і сохнуть – не така це була порода і не ті були часи. Адже козак і татарин – не бабники», але ефектно показані, «хоч і коштом історичної правди». Своєю чергою, Юліан Кшижановський припускає, що на образ Богун та його нещасливої любові до Гелени міг, власне кажучи, вплинути «Тарас Бульба», якого Сенкевич мусив читати ще на шкільній лаві. Саме завдяки Гоголеві і «Трилогія» рясніє мальовничими і, водночас, неправдоподібними картинами: Богун рятує обраницю свого серця від смерті й ганьби в захопленому Барі, так само, як Андрій Бульба – дочку ковенського воєводи від голодної смерті. Важко позбутися враження, що якби Гелена Курцевичівна відповіла взаємністю на Богунові почуття, то він би пішов слідом за Андрієм, тобто зрадив би козацьку справу і перейшов би разом із вірними йому козаками на службу до князя Яреми.

«Тарасові Бульбі» Сенкевич завдячує образ степу, вплетений в опис виправи Скшетуського на Січ. Сам Сенкевич говорив, що «Вогнем і мечем» він трактує як коректуру того образу козащини, що його створив Гоголь у «Тарасі Бульбі». На думку Кшижановського, епічна уява Гоголя, яка черпала натхнення з Гомера та народних дум і казок, не була в стані сперечатися з талантом Сенкевича до опису батальних сцен. Хоч Кшижановський і протиставляє «багатослівний і нудний опис облоги Дубна козацькими військами» описові облоги Кам'янця чи Збаража, однак він визнає, що відлуння героїської смерті хороброго Кукубенка виразно відчувається в Сенкевичевому описі останніх хвилин Подбип'єнти. Кшижановський називає Гоголя письменником зі «слабким знанням історії», цілковито позбавленим історичної інтуїції, що призвело до того, що «Тарас Бульба» виявився повістю, насиченою «забавними анахронізмами».

І в Сенкевича, і в Гоголя дія розгортається в Україні; звідти походить родина автора «Тараса Бульби». Його предок Остап, могилівський полковник, дочекався дворянського титулу 1676 року, наданого йому на коронаційному сеймі у Варшаві, у якому він брав участь. Зрештою, він часто змінював політичні погляди, воюючи спочатку на боці Речі Посполитої, а пізніше – під командуванням росіян. У певний момент він пішов на союз із татарами, аби одразу ж після цього ввійти в таємні зв'язки з Туреччиною і взяти участь в облозі Кам'янця. Тому можна сказати, що предок Гоголя брав участь в облозі фортеці, яку захищав майбутній герой останньої частини «Трилогії». Одне слово, Остап був повною антитезою козаків, описаних у «Тарасі Бульбі» – завжди вірних ідеї і одній справі. Гоголь мусив гортати в родинному архіві універсали

** «Трилогія» – загальна назва трьох історичних романів Г. Сенкевича «Вогнем і Мечем», «Потоп» та «Пан Володийовський» (прим. ред.).

та привілеї, надані Остапові Яном III Собеським, у тому числі вищезгаданий нобілітаційний диплом. Його онук Ян Гоголь переїхав на Полтавщину. Нащадки Яна успадкували від імені прадіда друге прізвище – Яновських (в іншій версії – Гоголів-Яновських).

На історичні традиції нашарувався й особистий досвід. З різних причин Гоголь ненавидів польського швагра Дрогослава Трушковського з Кракова, який 1832 року одружився з його сестрою Марією. Дратували його критики польського походження в особі Фаддея Булгаріна та Осипа Сенковського. Насправді ніхто нічого не міг закинути їхньому російському патріотизму, але в Санкт-Петербурзі їх вважали чужими. Забігаючи наперед, можна сказати, що вже згадувана рецензія на «Тараса Бульбу» авторства Міхала Грабовського, оприлюднена спочатку російською в «Современнике», також могла лише поглибити в Гоголя антипольські настрої.

Тому не мав рації Пьотр Хмельовський, намагаючись представити Гоголя другом поляків, який мав захоплюватися їхнім патріотизмом і поділяти ненависть до Росії, а також вірити, що Польща здобуде незалежність. Саме тому російська цензура заборонила в 1903 році розповсюдження «Obrazków z życia M. Gogola» за редакцією П. Хмельовського (вони були опубліковані в Бродах, тобто на території Галичини).

У Гоголя з-під російської мови пробивається семантика й синтаксис його рідної мови. Російський лінгвіст Йосиф Мандельштам писав у 1902 році, що мовою душі Гоголя була українська мова; навіть дилетант помітить у його творах «потворні українізми», а також неперекладені російською українські речення. В історичних повістях Гоголя, зокрема в «Тарасі Бульбі» видно також, особливо у вихідних даних, виразні впливи польської мови. «Гоголь відчував, що багато вибраних ним слів є полонізмами, тому він також подавав їхні російські відповідники...»

В Гоголя російська національна свідомість завжди боролася з українською.

Українські націоналісти не могли вибачити Гоголеві *sui generis* зради. Вони висловили це під час суду над Гоголем, який відбувся на зламі травня і червня 1943 року в окупованому німцями Львові. «Тарас Бульба» тоді був обвинувачений як «образливий памфлет про Україну», а його авторові відмовили в геніальності й затаврували як «підлого ренегата». Гоголь, на їхню думку, – «павук, який висмоктав кров зі своєї України для москалів». А вся його творчість – це криве дзеркало України.

Ці закиди не завадили називати частину Української Повстанської Армії бульбівцями. Вони продовжували традиції легендарного Тараса, якому Гоголь наказує дійти аж до самого Кракова, щоб там вирізати польські родини. Ватажок бульбівців, відомий своєю нещадністю та жорстокістю Максим Борець, узяв псевдонім «Тарас Бульба», поза сумнівом, запозичений з повісті Гоголя.

Варто пам'ятати, що жанрово «Тараса Бульбу» можна визначити як історичну антиповість. Вже навіть з тієї причини, що автор (свідомо?) не ввів у неї жодної історичної події. На маргінесі він згадує лише про таких персонажів, як київський воєвода Адам Кисіль (1600-1653) чи краківський каштелян і великий коронний гетьман Миколай Потоцький (бл. 1593-1651). Кілька разів згадуваний «французький інженер» – це Гійом Лавасер де Боплан (бл. 1600-1673), який у 1630-1648 роках перебував в Україні, де серед іншого провадив фортифікаційні роботи. Гоголь часто використовував його опис України.

Богдан Гальстер справедливо назвав «Тараса Бульбу» ретроспективною утопією, яка допомагала створювати романтичний міф козащини. Гоголь змальовує Січ «як ультрадемократичну козацьку республіку, як монолітне, абсолютно вільне й рівне» суспільство. Всіх її членів об'єднувала одна спільна мета: «відмова від індивідуальних цінностей (родина, багатство) на користь спільних принципів (вітчизна, віра). Саме такий спосіб життя, на думку письменника, може породити героїчні людські характери, брак яких Гоголь болісно відчував у сучасній йому Росії».

Не мало б значного сенсу полемізувати з історіософськими поглядами Гоголя чи виправляти історичні неточності, які там зустрічаються. Тадеуш Бой-Желенський написав одного разу, що для того, аби сказати неправду, цілком вистачить двох рядків. Для її спростування іноді й двох сторінок буває замало. Тому читаймо повість Гоголя як казку *sui generis*, у якій зла ворожка визначила за поляками роль негативних героїв.

Це стане можливим завдяки виданню «Тараса Бульби» в чудовому перекладі Александра Земного у видавництві «Сzytelnik».

Лешек Шаруга

КОЛО «КУЛЬТУРИ»

1.

Коли в 1979 році я вперше їхав приміським поїздом з Парижа до Мезон-Ляфіт, де на Авеню де Пуассі 90 знаходиться будинок «Культури», то про сам журнал і про його редактора Єжи Гедройця я знав небагато. Звичайно, я читав і сам журнал, і низку книжок, виданих накладом Літературного інституту (видавництва, заснованого Єжи Гедройцем – ред.),

проте я не мав поняття про справжній масштаб починання, за яке взявся Редактор, і яке до кінця свого життя продовжував. Я не усвідомлював, що цей проект, значущість якого зараз видно надзвичайно чітко, здійснюється невеликою, по суті, групою осіб, які кілька разів у ході реалізації своїх намірів опинялись на

порозі фінансового краху. Так – я не був вільний від впливів комуністичної пропаганди, що представляла «Культуру» як потужний осередок, підтримуваний імперіалістичними спецслужбами, тому сподівався побачити великі приміщення якоїсь розбудованої – на кшталт відомих мені у Польщі державних видавництв – установи з великими редакційними групами, в яких працює багато людей, з відповідними дослідницькими та виконавчими відділами. Ці уявлення були трохи скоректовані людьми, які співпрацювали з часописом і були там, але я не вірив їм до кінця – надто багато пропагандистських зусиль присвячували їм політичні та поліційні служби у ПНР, щоб я одразу повірив, що цю велику артилерію спрямовано всього проти кількох осіб. І не я один зазнав своєрідного розчарування. Антоній Павляк, згадуючи свій перший візит у Мезон-Ляфіт, писав:

«Велика вілла у старанно доглянутому саду справляв достойне враження. Відкрита хвіртка, чути гавкіт собаки. І ніяких загород із колючого дроту, бюро перепусток, американських вартових. Трохи це все не пасує до того, що ми знаємо з телебачення та преси, тобто, що Мезон-Ляфіт – це резиденція ЦРУ».

У редакції часопису «Культура»

Коли, нарешті, я добрався до будинку «Культури», то побачив величезну віллу, розташовану у глибині саду. Ніяких тобі редакційних бюро чи кімнат. За столом сиділо двоє чоловіків, один із яких виявився самим Гедройцем, а другий – Густавом Герлінг-Грудзинським, нарис про якого я щойно опублікував у підпільному кварталнику «Zapis», що могло мені правити за

візитну картку. У певний момент розмова стала розкутішою, ми доволі швидко знайшли спільні теми, на столі з'явилася пляшка віскі, а я, в кінці-кінців, наважився спитати Гедройця про те, як це так сталося, що він зараз публікує книги людей (Казимежа Брандиса, Віктора Ворошильського), які не лише відносно недавно належали до ворожого йому політичного табору, але й багаторазово виступали проти політичної еміграції. В «Автобіографії в чотири руки» є досить чітка відповідь: «Я завжди говорив, що, коли б до письменників прикладати абсолютні політичні та моральні мірки, то польська література перестала б існувати. Тому я вважаю, що слід відрізнити автора від його твору й судити про твір окремо. (...) Щодо мене, то я оцінюю те, що хтось написав, не вникаючи в те, ким він був чи є. (...) На перше місце я ставлю твір». Але оте ставлення твору на перше місце мало

й інші причини: від самого початку в діяльності Гедройця література займала особливе місце – саме література, а не письменники. Особливо суттєвою тут стає співзалежність між літературою та суспільним життям, яка в Польщі відіграє домінуючу роль, щонайменше, від епохи романтизму.

При цьому слід підкреслити, що питання формування новітньої державної структури Польщі було основною проблемою, якій Гедройць присвятив свою діяльність уже в міжвоєнний період як засновник і редактор часописів «Bunt Młodych» і «Polityka». Вже тоді редактор проявив свої надзвичайні організаційні здібності, завдяки яким зміг пізніше вберегти «Культуру» від фінансового провалу. Характеризуючи перший із цих часописів, Анджей Ст. Ковальчик пише: «Він адресувався молодій інтелігенції та звертався до (...) ідеї сильної держави, що інтегрує суспільство та проводить активну закордонну політику. «Bunt Młodych» був, водночас, дуже критичним щодо політичних помилок уряду. Це викликало бойкот часопису підприємством-розповсюджувачем (...). «Bunt Młodych» не збанкрутував тільки завдяки зростаючій підписці, що за перший рік зросла майже вдвічі. Проте, за умов, що склалися після закінчення Другої світової війни, ідея сильної держави мусила зазнати реінтерпретації, переоцінки. Так і сталося – у низці декларацій «Культури» можна знайти концепцію включення майбутньої суверенної польської держави у тоді передбачувані, а пізніше – спостережувані й аналізовані на шпальтах часопису інтеграційні процеси в Європі.

Однак, найістотнішим є те, що від початку існування «Культури» ми маємо справу з тісною пов'язаністю, з переплетенням політичної думки з літературою. Можна навіть висловити тезу, що література, а особливо інтелектуальні щоденники, становить структурну вісь часопису. Безсумнівним є також те, що Гедройць не тільки публікував ці щоденники, але й був їхнім натхненником: «Щоденники» Вітольда Гомбровича чи «Записник неспішного перехожого» Єжи Стемповського були написані на замовлення редакції. Майже кожен номер місячника приносить чергові уривки діаристичних записів Гомбровича, Стемповського, Бобковського, Герлінга-Грудзинського, Сазимежа Брандиса, врешті Томаша Яструна. У серії «Бібліотека *Культури*» виходять також інші цього роду твори, у т.ч. «Рік мисливця» Чеслава

Мілоша. Принциповою темою цих записок є рефлексія над станом історичної та сучасної польської суспільної свідомості, поєднана з коментарем подій, що відбуваються як у Польщі, так і у світі. Причому, у більшості випадків ця рефлексія прагне виконати один із основних постулатів часопису, вираженого у «Присвяті» Гедройця: «Передусім ми повинні змінити ментальність нації». Ці твори становлять тло й, одночасно, пункт віднесення всіх інших публікацій. Саме тому в колі «Культури» переважаючу групу становлять від початку її існування якраз письменники, а не історики, політологи чи політичні публіцисти.

2.

Чеслав Мілош, пишучи про «Культуру», стверджує: «*Культура*, це треба просто визнати, належить до явищ незрозумілих (...). Сказати, що «Культура» є незрозуміла – це те саме, що сказати, що незрозумілими є особистості Єжи Гедройця та Софії Герц у їхній відданості одній ідеї. Гедройць і подружжя Герц познайомилися під час війни, і вони-то, разом із Юзефом Чапським і Густавом Герлінгом-Грудзинським, творили основи діяльності Літературного інституту та «Культури» – спершу в Римі, потім у Мезон-Ляфіт. Софія Герц – перша у міжвоєнній Польщі жінка, яка здала екзамени нотаріуса – від початку тримала в руках організаційні, а особливо фінансові справи. Вже навіть одного цього було б достатньо для тієї надзвичайно високої оцінки, що їй давав Гедройць. Однак, Софія Герц була в колі «Культури» особливою постаттю. Її характер чудово підмітив Вацлав Збишевський: «Але її найсуттєвіша роль – невловима. (...) Зося Герц вирішує про прийняття в «ложу», а ще частіше – про видалення з грона «вірних». Це вона є вартовою та весталкою «Культури». Вона також вирішальним чином впливає на людські стосунки у ляфітівському гнізді. Без неї цей Колектив чи грона не втрималися б».

Одразу варто звернути увагу на невизначеність редакційної структури: «Колектив чи грона». Коли говоримо про коло «Культури», варто усвідомити саме отой специфічний, неповторний уклад міжлюдських зв'язків. Здається також, що обидва, використані у цитованому вище фрагменті визначення, – рівноправні. Адже коло «Культури» мало своє «тверде ядро», отой Колектив, діяльність якого (передусім, організаційна) забезпечувала не лише необхідні матеріальні умови існування, але й

твори́ла духовний клі́мат цього «ордену, комуни» – як його називає Мілош.

Співучасниками, співмешканцями цього фаланстеру були також сім'я Марія і Юзеф Чапські. Без сумніву, також усі мешканці, завдяки спільноті досвіду, мали почуття кризи, перелому, що відбувався в європейській культурі у XX столітті. Не випадково в закінченні книжки «Європа в родині», що є спробою начерку генеалогії цілої інтелектуальної формації, в житті якої брав діяльну участь розгалужений по всьому континенту рід Гуттен-Чапських, Марія Чапська подає сцену із символічним звучанням: «Так як росіяни у 1915 році, німці, відступаючи у 1944 році, хотіли залишити ворогові пустелю. (...) Наш дім було підірвано (...). На узгір'ї, понад луками, з трьома здичавілими терасами, над замуленими ставами, стирчать, можливо, якісь уламки стін і купа сміття та руїн, зарослих кропивою. «Бо ми не маємо тут постійного міста, а майбутнього шукаємо»* Цей пошук був сенсом діяльності всього колективу «Культури», людей, відірваних від своїх коренів, які після закінчення війни блукали серед європейських згарищ та шукали оте «нове місто», про яке говориться у закінченні есе Чапської. Це «нове місто» – без сумніву європейське, розташоване серед давніх зруйнованих міст: Петербурга і Парижа, Варшави і Праги, Львова і Лондона, Вільнюса й Берліна. Сам же пошук виражається, передусім, у творчому зусиллі. Саме так це бачив Юзеф Чапський – художник і письменник, один із небагатьох польських офіцерів, яким пощастило уникнути смерті в радянському таборі в Катині: «Щодо мене, то лише повернення до малярства й до писання дало мені знову почуття реальності звичайного дня. З того, що я намалював перед війною, не залишилося майже нічого. Три будинки у Варшаві, в яких перебувала більшість моїх полотен, спалено, зникли також стоси нотаток і щоденників; я, маючи п'ятдесят років, почав усе спочатку». Від початку також починав увесь колектив, який зосередився навколо Гедройця, Чапських і Герців. Те, що їх об'єднувало, – це почуття, що на руїнах давнього ладу необхідно створити новий порядок, закорінений у давньому та, водночас, спрямований на його переоцінку.

* Послання апостола Павла до євреїв 13;14 (прим ред.).

«Культура» – підкреслює Софія Герц – це, вочевидьчки, часопис Єжи. Ніякого редакційного колективу ніколи не було». Цю думку підтверджує заувага самого Гедройця у листі до Анджея Бобковського в 1955 році: «Колектив? Адже Ви добре знаєте, що немає ніякого колективу. Поки я виграю, то завжди матиму друзів і співників, а як програю – залишуся сам».

Здається, що сказане заперечує інший вислів редактора: «А колектив «Культури», без сумніву, існував та існує. Він складається з осіб, думку яких я ціную та беру до уваги».

«У ті часи, – пише Кшиштоф Помян, – коли телефон був менш поширений, а телефонні розмови – дорогі, листи становили основний, якщо не єдиний засіб спілкування осіб, які живуть далеко один від одного. Ми й досі не знаємо, скільки листів і до скількох осіб написав Гедройць упродовж п'ятдесяти років видавання «Культури». Напевно більше ніж 10 тисяч».

Безперечно також, що адресатом найбільшого числа з отих написаних редактором «Культури» листів, був Юліуш Мєрошевський. У листуванні Гедройця з автором «Політичних неврозів» формувалась політична програма часопису. «Мєрошевський, – підкреслював Гедройць, – був для мене найважливішим партнером у діалозі. Єдиним, з яким я був настільки відкритий. Не лише тому, що знав, що він мене розуміє, але й тому, що я був упевнений у його абсолютній лояльності. Ніхто мені його не замінив. Після його смерті, у певному сенсі, я залишився сам». І справді – аналіз виданої досі частини переписки цих двох особистостей доводить, що навіть спречаючись, вони одночасно доповнювали один одного, а Гедройць, як людина – не письменник, саме у творчості Мєрошевського знаходив найповніше вираження своїх концепцій: насамперед, програми, що передбачала відбудову суверенітету Польщі на основі добросусідських стосунків як із незалежними Україною, Білоруссю та Литвою, так і з об'єднаною Німеччиною. Тому варто було б побіжно зазначити хоч би основні постулати Мєрошевського, який називав свою позицію соціал-демократичною, процитувати його програмну статтю «ABC політики *Культури*»: «Для політика, який думає прагматично, тільки інтереси держави і нації становлять постійний та

незмінний елемент. Усе інше залежить від ситуації та змінюється. (...) Метою політики є визначення державно-національних інтересів та пошук шляхів їх максимального забезпечення. Змішування політичних та етичних норм не виходить на добре ні політиці, ні етиці. Натомість громадяни мають право домагатися відповідного морально-етичного рівня від своїх політичних представників».

Тим, що найчіткіше характеризувало політичне письменництво Мєрошевського, було поєднання незмінного тривалого образу незалежної Польщі з реалізмом в аналізі мінливої суспільно-політичної дійсності. В цьому останньому питанні «Культура» завжди залишалася відкритою. Найкраще це виразив Гєдройць у листі до Мєльхіора Ваньковича у 1951 році: «...наша концепція в тому, щоб «Культура» була і «пошуковим центром», і інтелектуальним оглядом, і – у певному сенсі – також політичним центром (...). Мої амбіції йдуть лише у напрямку створення експериментальної лабораторії, в якій студіюють, аналізують, роблять висновки й ці висновки пробують реалізувати. (...) Не хочу перетворювати «Культуру» в капличку та формулювати догматичні тези». Таке розуміння ролі «Культури» було також близьке Мєрошевському, проте він домагався чіткої позиції редакції в конкретних питаннях. У тому ж 1951 році він писав до Гєдройця: «Не підлягає сумніву, що, коли б Ви вели «Культуру» тільки як інтелектуальний огляд, то «Trybuna Ludu»** була б дуже задоволена. (...) Тому гадаю, що в інтересах часопису слід вибрати золоту середину: «колективне дослідницьке бюро», що впливає на молодих і більш динамічних – а також дуже ліберально редагований інтелектуальний огляд на високому рівні. Ми не повинні бути ні чийсь «штурмовим органом», ні безставним періодичним виданням людей вчорашніх».

3.

Одним із найважливіших у творчості Мєрошевського було питання УЛБ. Він писав: «Якщо для спрощення територію, що охоплює Україну, Литву та Білорусь, позначимо літерами УЛБ, то слід ствердити, що в минулому – а подекуди й сьогодні – обшар УЛБ був чимось більшим, ніж кістка незгоди між Польщею та Росією. Територія УЛБ визначала форму польсько-російських

стосунків, прирікаючи нас або на імперіалізм, або на прискіпництво. Було б божевіллям припускати, що, визнавши проблеми УЛБ внутрішньодержавною російською справою, Польща може покращити свої стосунки з Росією. Суперництво між Польщею та Росією на цих теренах завжди мало на меті встановити перевагу, а не добросусідські польсько-російські стосунки». Звідси – постулат окреслення як цілей польської східної політики визнання незалежності цих трьох країн, а визнання їхнього суверенітету вважати «польсько-російським державним інтересом».

У той час, коли писались ці слова, вони могли здаватися маренням утопіста. Сьогодні, коли у теленовинах показують карту Європи, на якій уже виділено терени балтійських країн, Білорусі та України, ця думка Мєрошевського вимагає серйозної рефлексії. Історія – це завдання для всіх: як для поляків, так і для росіян, а також і для націй, які живуть між ними. У ній немає раз і назавжди усталених і незмінних питань. Отже, тим більше, якщо ми маємо хоча б помріяти про якийсь дійсно стабільний лад у цій частині Європи, то мусимо разом із усіма сусідами – а саме це підказує формула Мєрошевського стосовно УЛБ – стати співтворцями цього ладу.

Можна вийти поза межі історії завдяки поєднанню реалізму з відвагою творення, здавалося б, утопійних перспектив – такий справжній урок дає нам читання спадщини Мєрошевського. Важко тут було б визначити ступінь впливу його творчості у кількох минулих десятиліттях. Без сумніву, він мав величезну участь у формуванні польської опозиційної думки в комуністичний період, але й не залишився також без впливу на становище поляків (для багатьох, з огляду на величезну кількість історичних непорозумінь – несподіване) у період Помаранчевої революції в Україні.

Протиставляючись відбудовуванню політичного скансена на основі досвіду міжвоєнного двадцятиріччя як єдиного пункту віднесення, висуваючи постулат виходу поза актуальні обмеження, прагнучи, врешті, показати історію як завдання для майбутнього, Мєрошевський є наскрізь сучасним і незмінно актуальним польським політичним письменником. Це не означає, що все у нього зберігає свою актуальність – все-таки від його смерті минуло вже майже тридцять років. Це не означає також, що

** Газета – центральний орган Польської об'єднаної робітничої партії у часі ПНР (прим. ред.).

сформульовані ним думки завжди треба сприймати без дискусії. Проте це означає, що саме сьогодні, коли багато з його перспектив майбутнього, що відкидались тоді «розсудливими» публіцистами (як хоч би та, що ставить питання УЛБ у центр проблем, пов'язаних зі східною політикою) втілюються у життя, його творчість слід якомога ширше популяризувати, і не тільки в Польщі. Хоча б для того, щоб не повторювали більше, мовляв «цього не можна було сподіватися». Можна було.

І можна також замислюватися над мовою, якої ми вживаємо. В одному з листів Гедройця мені писав, що, можливо, слід було б відмовитись у польському літературознавстві від терміну «кресова література», оскільки, як підкреслював, це поняття викликає негативні емоції наших сусідів і, одночасно, може бути вогнищем польських ресентиментів. Я розумію цю аргументацію, але написав у відповідь, що може варто, передусім, порозмовляти на цю тему з нашими партнерами.

4.

Такі ж сильні зв'язки, як із Мерошевським, єднали Гедройця з іншим його кореспондентом – Анджеем Бобковським: «Його смерть, – читаємо, – поряд зі смертю Мерошевського, була для мене найважчою особистою втратою». Звичайно, коли хочемо відтворити оте найтісніше коло співробітників журналу, то поряд із Мерошевським і Єжи Стемповським до цієї групи слід зарахувати саме Бобковського. Причому Бобковський, автор чудових «Начерків пір'інкою», був у колі «Культури», без сумніву, найкolorитнішою постаттю. Осілий після війни у Гватемалі рішучий антикомуніст, який боявся, що «совети» захоплять Європу, він був, водночас, письменником, наділеним чудовою спостережливістю, чутливою до деталей. Володів здібністю точного, хоча й не завжди тактовного, судження – однак, саме ця риса зробила з нього ідеального співробітника Гедройця. Його письмові рецензії окремих номерів часопису (він був не одним таким рецензентом, але свої зауваження формулював гостро, деколи просто в'їдливо) – були для редактора винятково корисним дзеркалом.

Суттєве значення мала ще одна важлива риса письменника Бобковського: дистанція щодо польської та європейської проблематики. Ця риса, зрештою, була притаманна всім найближчим

співробітникам Гедройця: Чапському, Бобковському чи Стемповському. Знаменитим став нарис Бобковського, присвячений Джозефові Конраду, в якому він побачив образ «космополяка», поляка, відкритого до світу, вільного від націоналістичних обтяжень.

Таке ж значення для Гедройця мало письменництво Вітольда Гомбровича – автора, який, без сумніву, ще у сорокових роках належав до найвужчого кола співробітників «Культури», хоча з самого початку редактор ставився до нього з дистанцією: «Але моя співпраця з Гомбровичем, – читаємо в «Автобіографії», – була можлива тільки завдяки тому, що безпосередні контакти між нами були дуже рідкісними. (...) Мене захоплював його талант. Це стосується, зокрема, «Транс-Атлантики» та перших щоденників, які справили на мене величезне враження. Решта його творчості мені чужа». При цьому важливо зазначити, що саме записи «Щоденника» – найкращі сторінки в доробку Гомбровича – були інспіровані Гедройцем у листуванні з їхнім автором. У творчості Гомбровича найбільше приваблювала Гедройця його розправа з «польськістю», спроба змінити «польську форму». Саме у цій сфері «Транс-Атлантика» – своєрідне звернення до «Пана Тадеуша» Міцкевича – з усіх повістей Гомбровича просувається найдалі.

Подібне місце у колі «Культури» займав Чеслав Мілош, хоч може варто навести слова Гедройця, який підкреслював, що «не пригадую собі, щоб у мене з Мілошем була якась важлива розмова». І знову ж таки: незалежно від цього, художні переваги, повага до рівня творів Мілоша справили, що у колі «Культури» це був значущий автор. Зрештою, він був пов'язаний із журналом радше через дружні йому осіб – Зигмунта Герца і Юзефа Чапського – а не через безпосередній контакт з Гедройцем. Він також, безумовно, мав вплив на формування літературної лінії журналу. Його оцінки та судження, особливо в період безпосередньої співпраці з журналом, відігравали значну роль, подібно як пізніше, після 1966 року – думки та судження Густава Герлінга-Грудзинського, який повернувся після кількох років розлуки з «Культурою».

До цього кола належать ще два письменники: Станіслав Вінценз і, насамперед, Єжи Стемповський. Характеризуючи їхню творчість,

Чеслав Мілош писав: «Скалося так, що двоє людей, рання молодість яких припала на роки перед I Світовою війною, поступили як садівники, які схрещують досі чужі одне одному види рослин: старошляхетську балачку спрягли з гуманітарною ерудицією, отримуючи те, що звичайно називають есе, хоч цей чужий і надто ємкий термін не охоплює відрубних, дуже рідних рис нового твору». Додаймо, що у своїй есеїстиці вони обидва зустрічалися з іншими, молодшими за них авторами кола «Культури», насамперед – з Чапським і Бобковським, а також з Гомбровичем і Мілошем.

Проте, коли співставляємо між собою всіх цих авторів, варто звернути увагу на відмінність (що випливала, напевно, з різного – через різний вік – історичного досвіду) Вінценза і Стемповського від молодших колег. Особливо це стосується їхніх зв'язків із «Культурою»: обидва були винятково чутливими до проблем взаємних польсько-українських стосунків, а їхні контакти та знання східної проблематики становили для «Культури» просто неоціненний капітал. Однак, водночас, Стемповський став (як свідчить його кореспонденція) своєрідним ментором Гедройця, і його судження, без сумніву, мали вплив на формування програми часопису, зокрема, у питаннях стосунків з інтелігенцією в Польщі. Характерними тут є хоча б слова з листа, написаного Стемповським у 1954 році: «Для нас виїзд з країни створив цілу прірву, яка відділяла нашу попередню екзистенцію від нашої екзистенції еміграційної. Країна зберегла тяглість життя, основу – як не на чому іншому – на факті, що там далі живе те саме наше покоління, з яким (невідомо чому) ми майже взагалі не можемо порозумітися вже декілька років. Кордон, що відділяє нас від ровесників у Польщі, є не лише справою окупантів.

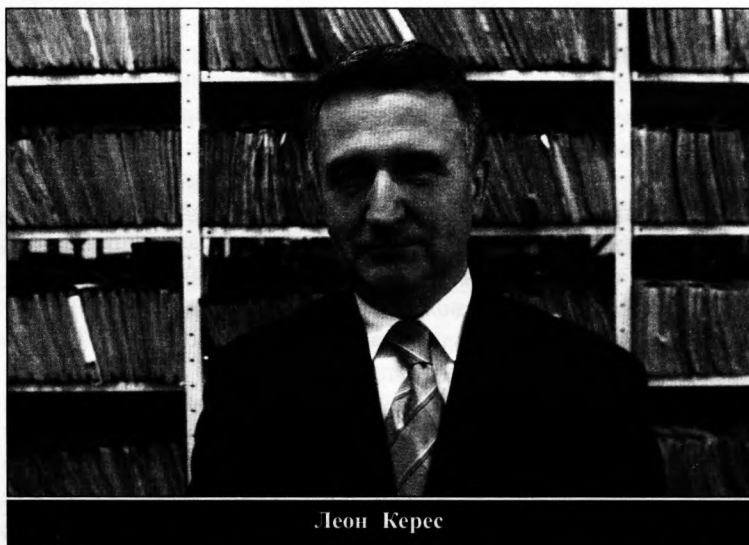
Самі вони цього не змогли б зробити. Тому, у тій мірі, в якій цей кордон є нашим власним витвором, його можна перейти знову в обидва боки і треба пробувати це робити під загрозою цілковитого відчуження, що позбавило б еміграцію сенсу.

Стемповський, безперечно, не останній із тих, кого треба зарахувати до найближчого кола співробітників часопису. Тут варто згадати хоча б таких письменників, як знайомий із Гедройцем ще до війни Чеслав Страшевич – автор, який, подібно до Гомбровича, завдяки підтримці Гедройця (який виконував тоді функції державного чиновника) у момент вибуху війни опинився в Аргентині, і якого Гедройць «змусив» написати для «Культури» чудове оповідання «Туристи з бусолиних гнізд» – або Зигмунт Гаупт. З часом коло авторів і співробітників «Культури» почали утворювати щораз молодші прибульці з Польщі, як наприклад, Анджей Хілецький, який займався польсько-німецькими справами, чи Лешек Колаковський та Казимеж Брандис. Після 1976 року співпрацювати з Гедройцем почали також автори, які проживали в Польщі. Серед них опинився і я, коли після візиту в Мезон-Ляфіт, редактор попросив мене прокоментувати актуальні літературні події. Тоді, під час першого візиту в домі на Авеню де Пуассі 90, я й не міг припустити, що в середині дев'яностих років, після того, як розійдуться Гедройць і Герлінг-Грудзинський, редактор запросить мене редагувати літературний розділ «Культури».

Ян Стренковський

ВОЛОДАР ТЕЧОК

Леон Керес

«Я боюся тільки Господа Бога і дружини», – сказав на початку минулого року професор Леон Керес, коли його запитали, чи всезагальна критика його особи як керівника Інституту національної пам'яті не схиляє його відмовитися від посади. Ця жартівлива відповідь нагадувала записану в польській довоєнній конституції формулу про відповідальність президента держави тільки перед Богом та історією.

Професор, спеціаліст у галузі адміністративного права, діяч самоврядування, уболівальник спідвею, меломан, який у домашньому затишку слухає класичну музику і сам часом береться за скрипку. І водночас, від

липня 2000 р., – один з найвідоміших у Польщі державних службовців. Творець і керівник установи, яка, як написав поважаний «Tygodnik Powszechny», упродовж кількох перших місяців існування стала «однією з небагатьох у Польщі установ громадської довіри». Один із журналів розмістив його на 57-му місці з-поміж 100 найвпливовіших поляків, обґрунтувавши це тим, що «Керес є... володарем польського минулого, а надто того, що зачакловане в документах пеенерівських спецслужб». Його обурює таке порівняння. Але важко заперечити, що і він сам, і очолювана ним установа мають величезний вплив на формування думки поляків про себе самих – зрештою, не тільки поляків. За діяльністю ІНП уважно спостерігають багато людей у всьому світі. Нічого дивного, що для одних він ворог, недостойний називатися поляком, а для інших – совість народу, людина, яка має мужність говорити неприємні і непопулярні речі, болісні, але правдиві.

Кружечки, палички і політика

Народився він у 1948 р. в селі, розташованому біля самого кордону з СРСР, на північ від Біловезької пуші. «Забите село» – так казали про такі місця. Найбідніший регіон Польщі. Кереси мали там господарство, але в 1951 р. СРСР вирішив підкоригувати кордон «на користь» Польщі, бо взамін за цивілізаційно відсталі села, розташовані на північному сході, ми отримали гірські території в Бещадах, які чудово надавалися для зйомок вестернів. Обмін заскочив жителів зненацька, батьки малого Леона вирішили не ризикувати, продали розташоване в «небезпечній» зоні господарство – і переїхали на колишні німецькі землі, до розташованого на центральному узбережжі Кошаліна.

Його батьки були неосвіченими, працювали фізично, тяжко заробляючи на хліб. Але вони зробили все, щоби дати дітям освіту. Маючи лише кілька років, Леон уже читав. Мама наказувала йому безкінечно виводити кружечки і палички, чого він не терпів. Старійшина роду – дідусь, який мав угорське коріння (Керес начебто означає «хрест»), навчав його читати газети, а властиво одну газету – «Głos Koszaliński» і... політикувати. Політикувати його також учив дядько, ксьондз у парафії Маєво Косьцельне, розташованій недалеко від місця, де колись жили його батьки. Малий Леон їздив туди на канікули. Дядько мав радіоприймач на батарейках (у селі ще не було електрики). Цей приймач приносив новини із зовсім іншого світу. Із заглушуваних і заборонених передач Радіо «Вільна Європа» Леон Керес здобував знання про світ, яких не міг отримати в школі. Він не сприймав цієї держави, суспільного ладу, але жив тут. ПНР, з усіма її вадами, залишалась його вітчизною.

Програма Радіо «Вільна Європа» була різноманітною. Професор Керес, палкий спортивний уболівальник, розповідає, як у 1960 р. цілими днями слухав передачі з Олімпіади в Римі.

А може, Наполеон?

Професор Керес пригадує дитинство і молодість як послідовність драматичних випадків у житті, але це були драми, які переживає кожен хлопець: перебігання дороги перед вантажівкою, що закінчилося добрячим прочуханом; під час меси в дядьковому костелі, де Леон був служкою, у нього загорівся стихар – шрам від опіку залишився донині; контрольна робота, яку він підписав тільки іменем, що викликало злосливий коментарі вчительки: «Леон – а може, Наполеон?» Він не приховує, що протягом багатьох років жив у нужді. Йому часом доводилося голодувати.

Пізніші життєві ситуації Леона Кереса вже вписалися в послідовність важливих польських політичних подій. Спочатку він тільки спостерігав за ними, а згодом це вже ставала безпосередня і дедалі свідоміша участь. Як і в дитинстві, йому неабияк щастило. Досить випадкова участь у березневих подіях 1968 року, коли студентська молодь збунтувалася проти монополії держави, а особливо проти брехні у контрольованих владою засобах масової інформації, могла для нього закінчитися виключенням з вузу. У 1976 р., коли на вулиці вийшли робітники Радома і «Урсуса», а потім виникнув Комітет Оборони Робітників, Керес був зайнятий навчанням. Він не ставав ні на чий бік. Як тепер каже, він намагався поводитися порядно. У 1980 р. збунтувалися працівники Гданської верфі ім. Леніна. До них приєдналися робітники по всій країні – і «вибухнула» «Солідарність». Леон Керес був одним із засновників гуртка «Солідарності» на юридичному факультеті Вроцлавського університету.

Молодий

Мирна революція «Солідарності» тривала 10 років і закінчилася засіданнями «круглого столу» і виборами 4 червня 1989 року до Сейму і Сенату, на яких ПОРП (Польська Об'єднана Робітнича Партія), що безперервно правила протягом 45 років, зазнала ганебної поразки. Як юрист, Керес був вельми бажаним співробітником для профспілкових діячів, які переважно не мали жодного досвіду громадської діяльності. У Вроцлаві, при Правлінні регіону «Солідарності», постає Центр суспільно-професійних робіт, у якому задіяно й Кереса. Потім був ІЗ'їзд «Солідарності» в Гданську, де його запросили до групи експертів. Врешті-решт, після з'їзду він став радником Президії Правління регіону «Солідарності» Нижньої Сілезії. Його начальником був водій міського транспорту Владислав Фрасинюк, нині керівник однієї з політичних партій, а під час воєнного стану – легендарний лідер підпілля «Солідарності». Оскільки Керес був наймолодшим з-поміж радників, Фрасинюк, хоч і сам молодший від нього на кілька років, називав його «Молодий».

13 грудня 1981 р. Кереса не було інтерновано. Однак його вирішили мобілізувати... у військову прокуратуру. Коли ж він заявив, що не буде переслідувати робітників, його звільнили. Воєнний стан приніс подружжю Кересів чимало клопотів. Дружину викинули з роботи, його самого спробували усунути з університету, у жовтні 1982 р. його навіть затримали – під час акції, головною ціллю якої був його шеф, Фрасинюк. Арешт, як жартували самі міліціонери, був їхнім подарунком самим собі на День міліції і служби безпеки, що припадав саме на цей день. Керес просидів 48 годин, що, у порівнянні з кількома роками Фрасинюка, особливо не докучало. Під час обшуку йому вдалося відвернути увагу сексотів від шухляди, яку начебто перекосило і не вдавалося відкрити. Саме там лежали документи таємної Крайової Комісії «Солідарності», для якої він готував юридичні експертизи. Що цікаво, документи Кереса потрапляли в Сілезію, до невідомого йому секретаря комісії, яким був майбутній прем'єр Єжи Бузек.

Бреслау, Вроцлав

Його батька під час окупації було вивезено на роботу до Німеччини. Він працював на вугільній шахті, де з ним трапився нещасний випадок. Він потрапив до монастирської лікарні братів боніфратерів у німецькому місті Бреслау, тобто теперішньому Вроцлаві. Коли Керес випадково потрапив на навчання саме туди, батько нагадав йому про цей дивний збіг обставин. Але його сина не цікавило минуле ні Кошаліна – міста, де він проживав у дитинстві, ні Вроцлава. І лише коли в 1975 р. було зруйновано одну з найстарших вроцлавських пам'яток, середньовічні млини святої Клари, Керес зацікавився історією міста. Він почав помічати його неповторний характер – адже це було місто не тільки польське, а й чеське, пруське, австрійське, німецьке, тут роками жили євреї. Це було типово для багатьох вроцлав'ян. Вигнані зі Львова і з польських «кресів», вони прибули сюди на місце вигнання на захід німців, хотіли якнайшвидше освоїти це чуже місто. А складна історія їм у цьому перешкоджала.

Синагога під Білим бузьком розташована у так званому районі чотирьох релігій. На невеликій площі тут сусідять і мирно співіснують католицький костел, лютеранська і православна церкви і власне синагога. До того,

щоб повернути її до життя, долучився і професор Леон Керес, який упродовж цілого десятиліття 90-х років був депутатом міської ради і діячем вроцлавського самоврядування.

Те, що йому подобається

Під час «круглого столу» Керес відновив діяльність у «Солідарності». Він став секретарем комісії у Вроцлавському університеті, а через рік його кандидатуру висунули на виборах до органів місцевого самоврядування від «Солідарності». Він був обраний до міської ради, до сеймику воєводства, потім став його головою. Нарешті він робив те, що йому подобалося – і що, як він сам вважає, йому найкраще вдавалося. Керес виграв і наступні вибори. Згодом як незалежний кандидат здобув мандат сенатора. Задіяний у міжнародних представництвах, у Конгресі місцевих та регіональних влад у Страсбурзі, в Парламентській асамблеї Ради Європи. Бере участь у місіях Ради до різних країн. Каже, що в нього темперамент парламентарія. Уміє спілкуватися, аргументувати, вести переговори, переконувати у своїй правоті.

Хоча це важко уявити собі, та і в цій діяльності було чимало драматичних моментів. Професор Керес розповідає про повинь у Вроцлаві в 1997 р. Він організовував рятувальну акцію. Двічі чудом уникнув смерті, раз вибирався із тонучої машини через вікно, другий раз його підбрала амфібія. Він згадує й інші драматичні, хоч уже в іншому вимірі, ситуації. Колись, щоби розв'язати конфлікт навколо школи між владою одного з міст і батьками, він сам себе призначив директором цієї школи. Іншого разу, після бійок фанатів футбольних команд «Шльонськ» (Вроцлав) і «Петрохемія» (Плоцьк), аби не допустити чергової, яка могла б закінчитися трагічно, він поїхав у пашу лева. Разом із представниками Плоцька він організував матч обох команд, під час якого був на трибунах єдиним вроцлав'янином. Попросив вибачення за поведінку вроцлавських уболівальників. Вдалося. Успіхом він вважає і свої поїздки з місіями Ради Європи до Калінінграда і в Латвію. Його втручання призвело навіть до змін у латвійській конституції. У Калінінграді, це Керес підкреслює, він підписав разом з німцями і росіянами з Ради Європи спільне звернення про права росіян з анклаву після розширення Європейського Союзу. Під час таких місій йому стає у пригоді винесене з дитинства знання російської мови. Він каже, що не відчував, на відміну від багатьох поляків, неприязні до цієї мови. Однак вона здавалася йому непотрібною. Нині її знання допомагає йому під час місій, він також користується нею замість англійської у розмовах із представниками Росії в Раді Європи. «Кожна людина трохи марнослава», – усміхається професор Керес. Він радий, що завойовує їхню симпатію.

Іспанський чи німецький шлях?

На переломі 80-х і 90-х років у Центральній-Східній Європі зіткнулися дві концепції ставлення до безславного, часто трагічного комуністичного минулого. Воно поділяло суспільства, і в різних державах до цієї проблеми підходили по-різному. Прийняту в нашій країні модель можна назвати іспанською, вона передбачає нівелювання розбіжностей і обмежене повернення до минулого. Німецька модель характеризувалася водночас переслідуванням колишніх функціонерів та їхніх органів влади, яких у Польщі називали «силовими», і наданням громадянам широкого доступу до накопичених таємною поліцією матеріалів. Ці матеріали, які невинно називаються «течками», де містяться досє на тему функціонерів і співробітників таємних служб, викликали і викликають багато емоцій.

Перше часткове оприлюднення вмісту течок парламентаріїв та найвищих державних службовців призвело до відставки уряду Яна Ольшевського, проте спроби вирішення справи поновлювалися. Перш за все було врегульовано проблему відповідальності функціонерів ПНР за сталінські злочини, які в 1991 р. було визнано злочинами проти людства, тобто такими, на які не поширюється строк давності. У 1997 р. черговою постановою було зобов'язано публічних функціонерів давати люстраційні свідчення, правдивість яких перевіряє спеціальний суд. У 1998 р. при владі в Польщі були партії, що походили від колишньої «Солідарності», на чолі з прем'єром Єжи Бузеком (колишнім секретарем підпільної Крайової Комісії, з яким контактував професор Керес), і саме вони привели до заснування Інституту національної пам'яті. Однак Інститут почав діяти аж через півтора року. Саме стільки часу тривала суперечка політиків, які усвідомлювали, наскільки грізною зброєю розпоряджатиме майбутній керівник цієї установи. Суперечка про те, хто стане «володарем течок», як дехто уявляв собі цю посаду. Володарем течок – отже, володарем минулого, тобто... теперішнього. Бо, як собі міркували, від нього залежатиме повалення одних (яким він нагадає недостойні випадки у минулому) і підтримка інших, чиї течки із якихось причин не будуть знайдені.

Скриньки з Пандорою

«Я був, здається, восьмим і найгіршим з-посеред можливих кандидатів», – жартує професор Керес. Юрист, необізнаний із тематикою, діяч самоврядування, який асоціювався з середовищами радше противників люстрації, відомий як людина компромісу і випробуваний у багатьох складних ситуаціях посередник, і водночас людина, яка походить з опозиції стосовно ПНР, він отримав підтримку потрібної для вибору керівника ІНП більшості 3/5

Сейму. Мало того, він навіть отримав, і це йому випомінають середовища правих, які на нього нападають, тиху підтримку посткомуністичного «Союзу лівих демократів». Важко приховати: усі на щось розраховували. Ті, хто прагнув чимшвидше відкрити «скриньки з Пандорою», як сказав колись один з політиків, розраховували, що ІНП і його керівник швидко виметуть з політики таємних агентів служб безпеки ПНР, а агентів цих розуміли... широко. Другі розраховували на розважливості керівника ІНП. Ще інші сподівалися, що очолюваний ним Інститут стане нестрашною для них та їхніх середовищ бутафорією, яка радше імітуватиме діяльність, ніж діятиме насправді. Сам професор Леон Керес на моє питання, як він на той час уявляв собі роль ІНП, сказав, що бачив його установою «у справах течок». Подібною до німецького Бюро Гаука, яке займається збиранням документації ендеєрівської таємної поліції «Штазі» і наданням її громадянам. Свої перші кроки він скерував до Берліна, щоб ознайомитися з роботою установи, яка стала символом розриву Німеччини з комуністичним минулим. Потім він почав організовувати Інститут, створювати підрозділи, шукати приміщення і пристосовувати їх і нарешті приймати кілометри документів спецслужб. Однак перші скривджені, бо ж так називають тих, на кого служби ПНР збирали матеріали, зазирали в свої досьє лише на початку минулого року, що спровокувало багато нападок. Як і стриманість керівника ІНП в пропаганді звертання за наданням документів. «Це не така діяльність, яка повинна добре продаватися», – підкреслює керівник ІНП. Як наслідок, не підтвердилися побоювання, що поляки масово кинуться дивитися свої досьє: досі з таким бажанням звернулося трохи більше 12 000 громадян.

Єдвабне

Леон Керес прийняв присягу як керівник ІНП 30 червня 2000 р. Через кілька днів один зі співробітників вручив йому книгу Яна Томаша Гросса «Сусіди». У ній розповідалося про злочин, скоєний у липні 1941 р. у маленькому містечку Єдвабне, розташованому в північно-східній Польщі, відразу після відступу звідти під натиском наступаючої гітлерівської армії військ СРСР, які окупували цю територію з вересня 1939 р. Злочин був страшний – польські мешканці міста знищили там 1600 євреїв, своїх сусідів. Страшні сцени вбивств, знущання, врешті спалення в stodoli zagнаних туди людей могли глибоко вразити навіть найбільш зашкарублу совість. Раніше статтю на цю тему опублікувала «Rzeczpospolita», але професор Керес зізнається, що та стаття його не потрясла. Можливо (цього він уже не додає), тому, що він не був тоді керівником державної установи, покликаної берегти народну пам'ять. Однак тепер ситуація була зовсім інакша. ІНП розпочав розслідування цієї справи, а сам Керес, не чекаючи його результатів (що стало однією з причин нападок на його особу), сказав, що правдою є те, що поляки були співучасниками злочину. Він повторив це у США, у розмовах з американськими євреями, які найгостріше нападали на поляків, повторив у розмові з рабином Бакером, який походив із Єдвабного. Узяв участь у відкритті пам'ятника на місці злочину. Він послався на закон про ІНП, який зобов'язує Інститут переслідувати злочини не тільки проти польського народу, а й проти польських громадян інших національностей. Він намагався переконати світ, що поляки – це народ, який має відвагу визнати свої темні сторони. Намагався переконати самих поляків, що гідність народу не можна будувати на тому, щоб говорити тільки – як це було роками – про світлі сторінки власної історії та виключно про власну мартирологію. Хоча її він і не ставив під сумнів. Водночас він нагадував, що поляки, незважаючи на смертельну небезпеку, рятували євреїв. Він навіть відвіз до Нью-йоркського музею Голокосту німецький плакат, який застерігає, що за переховування євреїв загрожує смертна кара. Справа Єдвабного була домінуючою першого року його керівництва. На Кереса падають звинувачення, особливо з боку правих націоналістичних кіл; йому відмовляють у честі і вірі. Висувалися сумніви щодо його національності («Керес? Якесь дивне прізвище, мабуть, єврейське?»), хтось шукав його спорідненості з НСДАП, його звинувачували у ворожій щодо Польщі і польського народу діяльності. Йому довелося давати пояснення в Сеймі, на сторінках преси, по радіо і телебаченню. Дісталось навіть його родині.

Чесність поляків

Антрополог культури Йоанна Токарська-Бакір, підсумовуючи публічну дискусію про Єдвабне, виділила два способи реагування на неї: історики зайняли позицію, яку вона назвала «пізнанням», а громадськість (як та, що ідентифікувала себе з жертвами, так і та, що ототожнювалася з убивцями) відреагувала «дизнанням». Дивлячись на реакцію керівника ІНП, доведеться визнати, що він повівся як «громадськість», не ховався за наукові або юридичні процедури. Він послався на своє дитинство, яке проводив у дядька, в селі, де мирно жили католики і православні. Послався на прищеплені батьками релігійні принципи. Критикований у Сеймі за те, що надавав більшої ваги злочинам, вчиненим поляками, ніж злочинам, вчиненим проти поляків, послався на десять заповідей. «Не убивай». У цій заповіді не сказано, чи йдеться про свого, чи про чужого. За моральні підступи його розкритикував навіть один із творців ІНП, член Колегії по нагляду за роботою Інституту.

Депутат Антоній Мацеревич, один з головних критиків діяльності ІНП і його керівника Кереса, сказав минулого року в Сеймі, як він уявляв собі цю установу. Найважливішим для ІНП мало бути запозичення від

Бюро Гаука традиції «розкривати істину, пов'язану з репресіями антикомунізму» і поєднання її з традицією «Яд Вашем», тобто «будування героїчної народної пам'яті». На його думку, так не сталося.

Леон Керес говорить: «Для мене честь означає визнати правду». Тим, хто звинувачує його в діяльності проти власної держави, він протиставляє власне розуміння діяльності на користь держави. «Я відчуваю гордість, що я поляк, коли перемагає Малиш [чемпіон світу у стрибках з трампліна – ред.]. Коли хтось на Заході хвалить польського науковця або польську честь і польську відвагу, я теж гордий. Але я не відмовлюся від цього народу й у важкі хвилини, коли декілька з-поміж нас ганьбили нашу історію своєю життєвою позицією. Я відчуваю на собі їхню провину, хоча я народився аж через кілька років після цього злочину, і ніхто з моєї родини не брав у ньому участі. Проте я можу сказати, що символічно – так, я також був у Єдвабному», – сказав він в одному зі своїх радіоінтерв'ю.

Я колись питав Олександра Гур'янова з московського «Меморіалу» про значення відкриття Борисом Єльциним справжніх виконавців катинського злочину. Він сказав мені, що це змінило Росію. Про справу Єдвабного можна сказати те саме. Від цього моменту вже ніщо в Польщі не є таким самим, як до того. І хоча результати розслідування свідчать, що жертв було набагато менше, це не заперечує активної участі поляків у цьому злочині. За те, що Керес вибачився перед євреями до закінчення розслідування, йому перепало з багатьох боків. Дехто натякає, що керівник Інституту любить виступати у світлі юпітерів, бути в центрі уваги, а Єдвабне стало нагодою опинитися перед широкою аудиторією. Якби навіть так і було, то наведу тут слова згаданого Олександра Гур'янова, який на запитання, чи не послаблює важливості відкриття Єльциним правди про катинський злочин бажання вдарити через президента Росії по комуністичній партії, з якою той бореться, він відповів, що це несуттєво. Що це – «мышинная возня». Найважливіше те, що сказано правду про злочин.

Розслідування

Інститут національної пам'яті має три сектори: архівний, що збирає так звані «течки», сектор, який провадить історичні дослідження і займається освітою, а також слідчий сектор. Останній – Головна комісія розслідування злочинів проти польського народу – почав явно домінувати у діяльності ІНП. Це – реформована колишня Головна комісія з розслідування гітлерівських злочинів, котра існувала від 1945 р. Вона має повноваження прокуратури, а її розслідування, поряд із менш численними провадженнями про нацистські злочини, охоплюють набагато численніші – бо в ПНР вони не велися – провадження про злочини комуністичні. Оскільки останніми можна було займатися тільки з 1990 р., початок відліку строку давності перенесено саме на цей рік. ІНП веде справи також проти самих поляків. Йдеться, зокрема, про вбивство польськими міліціонерами німців із Нешави або про злочини польських солдатів проти українського населення. Йдеться про злочини проти співгромадян-євреїв, у тому числі про настільки ж резонансні, як і події в Єдвабному, винищення єврейського населення в розташованому неподалік містечку Радзілув. ІНП розслідує також злочини інших народів проти поляків: злочини українські, литовські (або ще найчисленніші – радянські). Тобто, депортації поляків із зайнятих у 1939 р. східних земель до СРСР, а також депортації та знищення солдатів АК в 1944 р., знищення радянськими партизанами польського цивільного населення. Одна із справ, порушена польською стороною з власної ініціативи, стосується зникнення через день після нападу Німеччини на СРСР в червні 1941 р. екіпажів чотирьох радянських кораблів, що стояли в німецькому порту Свінемюнде. Вдалося скласти список моряків, які на них перебували, а подальші розшуки тривають.

Я запитую професора Кереса про співпрацю ІНП із владою й архівами Російської Федерації. Відповідає, що між архівами така співпраця існує, але щодо співпраці між владами уникає відповіді. «Ми контактуємо», – каже він. Бачить деяку стриманість з боку росіян, але сподівається, що їхня влада зрозуміє, що надання полякам доступу до зібраних там документів відповідає інтересам обох країн. «Адже ми не ведемо розслідування проти Росії, – підкреслює він. – Ми ведемо розслідування в конкретних справах і проти конкретних осіб». Він згадує свого тестя, який провів два роки у таборі в Свердловську, примусово працюючи на заводі «Уралмаш». Тестя говорив про злочинну систему, але не звинувачував росіян. Минулого року, під час візиту президента Путіна до Польщі, колишні сибіряки надіслали до президента Росії звернення про компенсацію за перенесені ними страждання. Преса і колишні засланці кажуть: «СРСР, перш ніж став жертвою нападу з боку Німеччини, сам був агресором». Багато поляків вважає, що ІНП у цих справах робить не все. Їх також непокоїть катинське розслідування, яке ведеться в Росії. Вони вимагають від керівника ІНП розпочати власні дії. І звинувачують його в бездіяльності. Сам він пояснює це відсутністю інформації про стан розслідування з російського боку.

Хто боїться ІНП?

Перші півтора року діяльності ІНП проминули під знаком єдвабненського розслідування; минулого та поточного року приводи для закидів давали головним чином розслідування злочинів, скоєних під час воєнного стану. А особливо двох: одне стосується багаторічного процесу про розстріл шахтарів шахти «Вуек» у грудні

1981 р., друге – вбивства капелана «Солідарності» Єжи Попелушка в жовтні 1984 р. В обох злочинах замішані найвищі функціонери ПНР, в тому числі колишній міністр внутрішніх справ генерал Чеслав Кіщак. Важко не пов'язувати цей факт зі спробами політиків, які походять з ПОРП, обмежити можливості діяльності ІНП. Однак остання пропозиція сенатора Ришарда Яжембовського ліквідувати слідчий сектор ІНП, викликала загальне обурення. Чи ІНП буде ліквідовано? Добре поінформовані стверджують, що посткомуністи, які правлять Польщею, повернуться до цього задуму після референдуму про вступ до Європейського Союзу.

На добре і на зле

Хоча багато поляків переконані, що діяльність керівника ІНП не йде на користь польській державі, важко не помітити: усе те, що в ім'я тієї ж держави досі зробив Інститут, позитивно вплинуло на образ Польщі. Керес є типом діяча, який у цій державі трапляється рідко. Останнім таким був Єжи Гедройць, який помер кілька років тому. Я запитую у професора Кереса про його ставлення до держави. Він каже, що воно таке ж, як і до інституту подружжя. «Якщо вже я поляк, то навіки, на добре і на зле».

2003

Глоса через 2 роки

Інститут національної пам'яті не був ліквідований, хоча спроби зробити це повторювалися ще декілька разів. Поляки навіть почали звертати на нього більше уваги, і, мабуть, багато таких, які сумнівалися в сенсі його існування, стали вважати його потрібнішим. Зросло і зацікавлення власними (і чужими) течками. Однак не обійшлося без конфліктів, драматичних моментів, які часом навіть мали присмак скандалу.

Керівник ІНП також залишається на своїй посаді. Однак ситуація вельми змінилася: нині Леон Керес є в.о. керівника, бо його каденція закінчилась у червні, а Колегія ІНП, яка рекомендує парламентові кандидата на цю посаду, не вибрала жодного з тих, хто заявив свої кандидатури на конкурс. І в цьому поразка й самого Леона Кереса, який донедавна був «залізним» кандидатом на другу каденцію. Нині конкурс оголошено наново, але відкинуті кандидати не можуть брати у ньому участь удруге. Так що керівником ІНП неодмінно буде хтось інший.

На такий вердикт Колегії ІНП вплинули події, які настали на зламі 2004-2005 рр. та навесні 2005 року. Передусім викрадення й опублікування в інтернеті журналістом газети «Rzeczpospolita» Броніславом Вільдштейном одного з каталогових списків ІНП. Поява цього списку, що його багато поляків потрактували як перелік працівників і співробітників таємних служб, хоча у ньому є й прізвища абсолютно невинних громадян, призвело до штурму присутніх у цьому списку осіб, які звернулися до ІНП за інформацією, що могла б очистити їх від підозр. Але це було не бажання дізнатися про минуле, а передусім бажання отримати від ІНП свідоцтво, що такий-то не являвся таємним співробітником Служби Безпеки.

Протягом двох перших місяців цього року за документами про себе до ІНП звернулося більше людей, ніж за весь попередній період існування Інституту. Не треба додавати, які пертурбації викликав цей штурм в самій установі, а також які звинувачення висунуто проти ІНП за недостатню захищеність архівів. Це призвело до перевірок і навіть подання до прокуратури проти керівника ІНП, скероване Головним інспектором захисту персональних даних.

Факт, що зацікавленість ІНП зросла, а перед журналістами, які хотіли зазирнути в досє, двері не зачинялися. Однак важко сказати, щоб це пішло на користь цій установі. Сам керівник ІНП викликав найбільшу сенсацію, назвавши у травні цього року ім'я агента в оточенні померлого за два тижні до того Папи Івана Павла II. Причому, як дорікає йому дехто, з порушенням закону про ІНП.

При нагоді виплили недоліки в законі про ІНП, які виникли головним чином тому, що Сейм, який приймав його кілька років тому, не міг остаточно вирішити, яку саме модель розрахунку з минулим він приймає. У результаті вийшов гібрид. Модель іспанська, але окремі її елементи взято з німецької моделі. А все узятє разом – скрипить.

Триває бурхлива дискусія щодо того, скільки відомостей про минуле можна розсекретити. Стає все більш зрозуміло, що стільки, скільки було можна досі, – це надто мало. Правда спливає як олія, говориться у прислів'ї. Так само, незважаючи на захист, приписи та заборони, спливають чергові течки: Белька, Ярузельський, Шляйфер, інші. Треба щось із цим зробити.

Говорячи про ІНП, треба згадати питання з'ясування катинського злочину. Росіяни вирішили, що злочин як кримінальне діяння підпав під строк давності, і минулого року припинили розслідування. Полякам, які вважають катинський злочин злочином проти людства, до якого строк давності не застосовується, президент Росії Путін, ображений на нашу країну за підтримку української Помаранчевої революції, показав дулю. Передавши ІНП, який у листопаді 2004 року почав власне розслідування, лише частину зібраної російською прокуратурою документації.

Наталія Горбаневська

ГЕДРОЙЦЬ, «КУЛЬТУРА», УКРАЇНА

Єжи Гедройць — українська еміграція. Листи. 1950-1982. Упор., авт. вступ. статті і приміток Богумила Бердиховська. Листи укр. авторів переклала Оля Гнатюк. Варшава, «Czytelnik», 2004. (Архів «Культури». 8). 831 с. — Польськ. мовою.

Простір свободи. Україна на сторінках паризької «Культури». Упор. та авт. вступ. статті [і приміток] Богумила Бердиховська. [Післямова Григорія Грабовича]. Київ, «Критика», 2005. (Інститут Адама Міцкевича — Центр міжнар. культурного співробітництва. Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту. Ін-т критики. Культурна програма Року Польщі в Україні). 527 с. — Укр. мовою.

Усе начебто рухається у напрямку столітнього ювілею Єжи Гедройця, який виповниться наступного року (хоч на тім світі, та «потішити старого»), — не стільки вихід рецензованих книг, скільки Помаранчева революція й один з її найважливіших непрямих результатів: усерйоз намітилося польсько-українське примирення. Книги-бо, опасисті томи, ясна річ, готувалися задовго, без жодних розрахунків на таку раптову зміну політичної обстановки, але вписуються в неї прекрасно.

На сторінках «Нової Польши» вже не раз говорилося про концепцію УЛБ Мєрошевського-Гедройця: незалежність України, Білорусі та Литви (з відмовою від польських претензій на Вільнюс та Львів) — зокрема як основа майбутніх добрих відносин Польщі та Росії. Ця концепція проводилася на сторінках «Культури» десятки років з дивовижною наполегливістю, довго не знаходячи підтримки в широких колах польської еміграції і лише поступово здобувши її в самій Польщі, в її опозиційних колах, вигодованих і вирощених на «Культурі» у всіх відношеннях, у тому числі й у цьому.

Українське видання відкривається виступом Юзефа Чапського на Конгресі свободи культури (Берлін, 1950), опублікованим у «Культурі» під

дуже злободенною як на наші часи назвою — «У Берліні про об'єднану Європу». Там він, зокрема, сказав слова, які варто почути і нам, сьогоднішнім росіянам:

«Я прагнув показати абсурдність тези, згідно з якою лінія Ельби є кордоном Європи. Однак тут, у Берліні, я зіткнувся з іншим твердженням: що лінія Керзона, тобто лінія Ріббентропа-Молотова, повинна стати кордоном федеративної системи Європи. Усе, що за нею, — це вже справа устрою народів СРСР, або, як деякі це називають, «народів Росії»: від них залежить, у якій формі вони один з одним — але завжди тільки один з одним — будуватимуть своє майбутнє. Хіба ці країни не належать до Європи? Хіба ми можемо сумніватися щодо європейського характеру, наприклад, України? Коли я говорю про це, я аж ніяк не маю на увазі розчленування Росії, але ми хотіли би почути чіткий голос вільних росіян, який забезпечить народам, що входять нині до складу Радянського Союзу, не тільки автономію, не тільки згоду на внутрішню федерацію народів СРСР, а й згоду на свободу вибору, як і з ким вони хочуть федеруватися. Це питання — не внутрішня справа Росії, воно стосується всієї Європи, з якою такі країни, як Україна, історично пов'язані куди більше, ніж знає про це пересічний європеєць. Проблема ця, однак, важка і болюча як для поляка, так і для росіянина, але мені здається, що становище з цього питання може бути найкращим критерієм доброї волі до федерації...»

Врешті-решт ті «вільні росіяни», про яких мріяв Чапський, з'явилися. Пам'ятаю, як у 1969 р. у великій московській компанії, що зібралася відсвяткувати день народження вже заарештованого генерала Григоренка, В'ячеслав Чорновіл підняв тост «за вашу і нашу свободу». Пам'ятаю, як з номера в номер писала про долі українських політв'язнів і гнаних «Хроніка поточних подій», як допомагали москвичі сім'ям українських політзеків... Знаю, яке братерство панувало в політборах (досить подивитися книгу листів з ув'язнення Юлія Даніеля). Про наявність

цих «вільних росіян», уже викинутих в еміграцію, свідчить надрукована в київському томі «Заява з українського питання» [російською; див. «Континент» №12, 1977]. Заяву — говорю про це, бо вся історія розгорталася на моїх очах, — було складено з ініціативи Єжи Гедройця з вирішальною участю з нашого боку Володимира Максимова, головного редактора «Континенту», і Володимира Буковського, який зовсім недавно був висланий прямо з Володимирської в'язниці на Захід і сидів у таборі і в'язниці з українцями. Зараз уже й не з'ясувати, кому належали ті чи інші формулювання, але добре пам'ятаю, що саме з пропозиції Максимова заява не залишилася тільки «польсько-російською» — її підписали головні редактори угорського журналу «Іродалмі уйшаг» Тібор Мераї та чеського «Сведецтві» Павел Тігрід. Журналів, зрозуміло, емігрантських, але які так чи інакше представляли країни з чималою українською меншиною. З росіян її підписали Андрій Амальрік, Володимир Буковський, Володимир Максимов, недавній киянин Віктор Некрасов і, зрозуміло, автор цих рядків.

(Зауважу, що антиімперська лінія в «Континенті» продовжувалася: у №18 було надруковано підписану великою кількістю політемігрантів із СРСР заяву «Про долю народів радянської імперії», де проводилася винесена Буковським з табірно-тюремних суперечок ідея одержання незалежності шляхом референдуму. Пам'ятаю, саме в «Культурі» нам говорили, що це слабенько. Але Буковський був упертий: «Тільки референдум» — такою була загальна позиція, вироблена в суперечках політзеків з різних радянських республік. Пам'ятаю, і в мене самої серце здригалося: а що як сильно советизовані і русифіковані українці — у прибалтах ми не сумнівалися — проголосують проти незалежності?! І що ж ми бачимо: на референдумі 1991 року ідея суверенної України перемогла, а від суверенітету до незалежності залишався один крок.)

Та повернімося до «Культури» і її головного редактора. Позиція Гедройця не обмежувалася заявами, якими би прекрасними вони не були, не обмежувалася навіть тим, що добре видно на поверхні: публікаціями статей польських (на українські теми) і українських авторів, дискусією про польсько-українські відносини. Статті ж бо приходили не самопливом (хіба що незадоволені відгуки польських читачів, іноді навіть із відмовою від передплати). Українських

кореспондентів, як свідчить український том листування Гедройця, треба було шукати, підштовхувати, спонукувати, багато про що з ними доводилося сперечатися. Перелічу імена шести кореспондентів Гедройця, листування з якими ввійшло до варшавського видання:

— Богдан Осадчук (1920 р. н.), журналіст, установив зв'язки з «Культурою» на тому-таки берлінському Конгресі свободи культури, незабаром став основним посередником між Гедройцем та українською еміграцією (доти роль посередника виконував чудовий публіцист Єжи Стемповський) і залишався кореспондентом польського журналу до самого кінця, до смерті Гедройця і припинення виходу «Культури»; крім того, широко друкуючись у німецькій і швейцарській пресі, публікував там огляди книг, які видавала «Культура», а іноді й статей з журналу;

— Борис Левицький, блискучий радянолог, що регулярно публікувався в «Культурі»;

— Іван Лисяк-Рудницький, історик, син депутата міжвоєнного польського Сейму Павла Лисяка і Мілени Рудницької, голови Союзу українців (у Польщі) і теж депутата Сейму, не стільки дописувач журналу (він надрукував там лише одну статтю), скільки автор плідних ідей, наприклад видання в «Літературному інституті» (книжковому видавництві «Культури») збірника «Україна. 1956-1968»;

— Юрій Шерех-Шевельов (1908-2000), мовознавець і літературний критик, один з перших українських авторів «Культури», знайдений Гедройцем через Стемповського;

— Юрій Лавріненко (1905-1987), літературний критик, рекомендований Гедройцю Шевельовим для складання антології української літератури 1920-х років (про що я нижче розповім дещо докладніше);

— Іван Кошелівець (1907-1999), публіцист, перекладач, літературний критик, редактор журналу «Сучасність», укладач вищезгаданого збірника «Україна. 1956-1968», що вийшов у «Бібліотеці Культури»;

— Іван Кедрін-Рудницький (1896-1995), брат Мілени Рудницької, один із провідних українських діячів у міжвоєнній Польщі, знайомий з Гедройцем ще з тих часів. (Пам'ятаю, коли я вперше приїхала в Мезон-Ляфіт, Гедройць, настійно рекомендуючи, дав мені почитати книгу спогадів Кедріна.)

На сторінках вступної статті й у примітках, крім цих шести імен, трапляється ще чимало українських кореспондентів Гедройця й авторів «Культури». До речі, у київському томі поруч зі статтями польських авторів (серед яких найширше представлені, звичайно, Юліуш Мерошевський і невтомний пропагандист і перекладач української літератури поет Юзеф Лободовський) ми знайдемо статті вищезгаданих Бориса Левицького, Юрія Лавріненка й Івана Лисяка-Рудницького, у тому числі знамениту статтю Лавріненка «Література межової ситуації», яку Гедройць у листі до автора назвав «немовби продовженням «Поневоленого розуму» [Чеслава Мілоша]».

З листів Гедройця та відповідей його кореспондентів можна простежити нелегку роботу з авторами (особливо нелегку в еміграції, а тим більше, коли йдеться про співробітництво між представниками різних еміграцій, які до того ж живуть у різних країнах, іноді й на різних континентах). Гедройць визначає терміни, квапить, скорочує занадто розбухлі матеріали — як будь-який редактор; автори — як будь-які автори — не встигають у термін, пишуть забагато або взагалі не пишуть того, що обіцяли. Проте з обох сторін — навіть при дрібних і великих суперечках, які іноді переростають у конфлікти, — є максимум доброї волі. Та це все звичайний бік журнальної роботи. Цікавим є той бік, якого не знає періодика за «нормальних» умов (навіть підцензурних), тобто з організаційно забезпеченою мережею розповсюдження. У листах раз по раз трапляються прохання надіслати скількись-то екземплярів «Культури», виданих «Культурою» книг; українські кореспонденти повідомляють Гедройця про відгуки читачів в Україні — щасливчиків, які таємними шляхами отримали «Культуру» або видані нею книги.

Особливо цікавою є історія видання книги, задуманої і складеної Юрієм Лавріненком. Слова «Розстріляне відродження» (йдеться про

українську літературу і культуру 1917-1932 р.р.), які стали заголовком книги, уже давно настільки звичні, ніби цей термін виник задовго до виходу книги (1959). Насправді, як ми дізнаємося з листів, назву антології запропонував Гедройць під час роботи над нею — Лавріненко називав її просто «Антологія».

У листі до Лавріненка від 19 листопада 1957 р., на самому початку роботи, Єжи Гедройць так викладав ідею випуску книги, застосовуючи польський досвід до України:

«Жовтневі події минулого року в Польщі ввели безсумнівно більше поле свободи слова і спонукали національно-ревізійні рухи. Весь «польський Жовтень» був величезною мірою підготовлений польською літературою. Знову виявилось, що в умовах тоталітаризму і національних утисків друковане слово набуло, як у XIX столітті, своїх магічних властивостей.

Лібералізація становища в Польщі викликала ще одне явище, а саме вихід на світло української національності, яка вже випускає свій журнал, починає створювати свої культурні організації тощо. Водночас контакти між Польщею та Україною зараз дуже зжовіли, як унаслідок репатріації, так і поїздок до родичів тощо. Випускаючи цю антологію, я ставлю за мету, щоб

Єжи Гедройць

вона потрапила на Україну і була вступом до змін, аналогічних тим, що відбулися в Польщі».

Немає сумніву, що наступне українське відродження — 60-х років, яке починалося теж із літератури і розрослося в рух, у якому поєднувалися захист прав людини і вимоги незалежності, — спиралося на пам'ять про українську культуру, представлену в антології «Розстріляне відродження». Достовірно відомо, що антологія потрапила в кола українських «шістдесятників». У відповідь Єжи Гедройцю були прислані з України вірші молодих поетів, записані на магнітофонну стрічку (Богумила Бердиховська пише, що ідея відправляти в такий спосіб вірші за кордон належала Іванові Світличному; нагадаю

лише, що портативних магнітофонів у СРСР тоді ще не було).

Об'ємна антологія була випущена «Культурою» по-українськи. Праця чимала, яка тривала майже два роки і під час якої Гедройць немовби відклав убик свої редакторські звички: Лавріненко в процесі роботи розширював обсяг антології, а редактор його заохочував (так, в одному з листів, одержавши перший план антології, Гедройць пише: «Чи не занадто вбогий поетичний розділ?»); терміни завершення роботи весь час відсувалися, але редактор не нарікав на упорядника, а навпаки, заспокоював його (хіба що вже під кінець квапив, коли друкарня насаждала). Треба уявити собі практичні умови: обговорення складу антології в цілій низці листів (до початкових поезії і прози Лавріненко на пропозицію Гедройця додав ще публіцистику), збирання матеріалу по старих виданнях у різних бібліотеках, передрук, відправлення з Нью-Йорка до Парижа (машинопис основної частини антології повіз через океан український художник, друг Лавріненка), досилання в міру готовності додаткових частин тексту (вступної статті, біографічних довідок тощо), набір, що виконувався в Мюнхені, пересилання в Нью-Йорк на коректуру, внесення виправлень, остаточне компонування і нарешті — вихід книги. У якийсь момент замість запланованих 400 машинописних сторінок антологія розрослася до 750-ти — Лавріненко запитує, чи треба щось скоротити, і попереджає, що вдасться вирізати щонайбільше 50 сторінок, і що він уже думає, як зробити скорочення. Мало того, здаючи коректуру, він зазначив, які матеріали з уже набраних слід забрати. І тут Гедройць заперечив: «Якщо єдиний мотив — зекономити місце, то я все-таки пропонував би залишити». У кінцевому підсумку антологія нараховувала майже тисячу (не машинописних, а книжкових!) сторінок. Щоб легше було відправляти «Розстріляне відродження» на схід, українське видавництво «Пролог» випустило потім кишенькове видання.

У листі Єжи Стемповському, який Богумила Бердиховська цитує у вступній статті до київського тому, Гедройць писав: «Надсилаю проспект української антології, яким навіть трохи пишаюся, тим більше що зробив її наперекір усім». З фрагмента іншого листа ми дізнаємося, що навіть деякі близькі співробітники «Культури» заперечували проти видання, щоб «не дражнити Совіти». Оцього вже Гедройць не боявся, хоч начебто прагматик із прагматиків — але прагматик з далеким прицілом, який безстрашно прокладав шлях у майбутнє.

Про два рецензовані томи ще чимало можна було б розповісти, але зупинімося — і на закінчення надамо слово Григорієві Грабовичу, автору післямови до «Простору свободи»:

«... паризька «Культура», як видно із цього вибраного огляду, також була наша, українська, — не тільки тому, що так ретельно і далекоглядно займалася українською темою взагалі й польсько-українською зокрема, і не тільки тому, що так послідовно й розважливо представляла українську справу в найширшому діапазоні: від видання антології «Розстріляне відродження» до просування глобальної тези про необхідність незалежної України в системі оновленої Європи, — але й тому, що так органічно вписувалася в потреби власне українського духовного відродження після страхіть першої половини ХХ століття — не як прометеївський лідер і напутник, а як розумний друг, як побратим. Тоді, на еміграції (знаю це з власного досвіду), «Культура» була спільним речником; без неї українське інтелектуальне життя виглядало б неповно. А взагалі, впродовж майже цілого того століття — що починалося польсько-українською війною за Львів і закінчувалося польською підтримкою української незалежності і Помаранчевої революції — жодна польська інституція не зробила для плекання добрих зв'язків і щирих сусідських стосунків більше ніж *Культура*».

Анджей Менцвель

ВИДІННЯ І ВДЯЧНІСТЬ

Перш за все мушу зізнатися – сподіваючись, що наша лауреатка та члени журі нагороди журналу „Prze-gląd Wschodni” («Східний Огляд»), а також усі ви сприймете це зізнання доброзичливо – що часом у моїй уяві виникає певне внутрішнє видіння, яке я сам для себе називаю „Плодоносною Дугою”. Ця метафора неоригінальна, як не є оригінальними складові частини цього образу, однак контамінація – моя, хоча на авторські права на неї я не претендую. Плодоносна Дуга, як відомо, – це метафора колиски нашої цивілізації – від долини Месопотамії до долини Нілу, що охоплює території нинішніх Сирії, Лівану, Йорданії, Ізраїлю, Палестини. Саме там наші предки перейшли на рільництво, зробили його продуктивним, збудували міста, розвинули ремісництво і торгівлю, винайшли писемність, створили держави, закріпили релігію, записали закони. Відтоді, а отже, приблизно п’ять тисяч років тому, людська цивілізація – з усіма її припливами і відпливами, здобутками і втратами, успіхами й поразками – розвивається, у принципі, безперервно. І ми й далі є її активними продовжувачами.

Моя Плодоносна Дуга просторово більш широка, сучасна, а про її значимість вирішуйте самі. Дуга простягається від Керчі до Гібралтару, або від Криму до Андалузії, й охоплює широкою смугою Україну, Білорусь, прибалтійські і скандинавські держави, а також усю Центральну, Південну і Західну Європу. Росія сюди не входить, проте залишається у дружньому сусідстві. Однак виникнення Дуги означає принципову зміну відносин – саме Росія повинна визначати своє становище щодо неї, а не ізольовані держави – щодо Росії. Зробити цю Дугу справді плодоносною стало сучасним викликом, який тепер постає у цілком реальному вигляді, надзвичайно посиленому Помаранчевою революцією в Україні. А з історії ми знаємо ще й те, що виклик, усвідомлений і прийнятий як власний, є початком звернення.

Окресливши цю Дугу, мушу пояснити, як я розумію „плодоносність”. Очевидно, тут не йдеться про первісне значення цього слова, пов’язане з життєдайною течією великих рік, які просто полегшували прожиття. На щастя, від первісного значення ми вже відійшли, хоча Голодомор в Україні трапився не так давно, ми добре пам’ятаємо властивості славнозвісної „економіки нестачі”, дитяче недоїдання буває і нашою проблемою. Плодоносність нині означає,

звичайно ж, належний економічний рівень, притаманний сучасній цивілізації, і ми розуміємо, що увесь час ще тільки йдемо у його напрямку. Плодоносність – це політична демократія, принципом якої є права людини, а фундаментом – громадянське суспільство. Плодоносність – це також суспільний добробут і висока якість життя: охорона здоров’я і безпека, загальний доступ до освіти на всіх рівнях, а також високий рівень наукової і художньої творчості. Перелічувати можна і далі, проте на цьому я зупинюся, хоча усі ми – поляки, литовці, словаки – ще тільки йдемо цією дорогою; до того ж явно стали на такий шлях й українці.

Однак плодоносність, у моєму розумінні, – це не тільки те, що я вже перелічив і що ще можна перелічити. Це щось більше, щось символічно невловиме, хоча й реально діюче як сила знання і волі. Це чинна можливість творити. Творити живу тканину вільних і солідарних людей, етносів і націй, які самі себе ототожнюють і вільно встановлюють свої ближчі й далі відносини, свою колективну та особисту діяльність, свої втілення та мрії. Такої можливості у нас тут ніколи досі не було, навіть Західна Європа реалізує її всього лише півстоліття – що, при двох тисячах років конфліктів, воєн, репресій і винищення, є досить коротким епізодом. Змарнувати таку можливість означає знову скотитися у ту до-історію, що її достеменно окреслює конрадівське „серце темряви”. Отже, цілком зрозуміло, що суверенна і демократична Україна є основою цієї Плодоносної Дуги; так само зрозуміло, що польсько-українські й українсько-польські відносини є його сонячним сплетінням.

Ви уже на льоту схопили, звідки походять оригінальні елементи мого видіння – а першим, необхідним і майже вичерпним, є політичний образ мислення Єжи Гедройця. Ми досить багато знаємо про цей образ, про його генезис, формування, вплив. Його досить часто згадують, а найкращою нагодою для цього є такі події, як Помаранчева революція в Україні. Ми, поляки, навіть якщо тільки опосередковано за нею спостерігали (як і автор цих слів), напевне мали два принципово спільні відчуття. Перше було таке: ось народ, який піднявся з колін, і якого вже ніхто на коліна не поставить (хоч його шлях у майбутнє зовсім не встелений оксамитом), ось люди, які стали громадянами, і їх уже ніхто не позбавить оцих здобутих прав (хоча цим людям доведеться щоденно домагатися їх

реалізації). Фоном цього відчуття була „Солідарність”, активна пам’ять про „Солідарність” як про перший мирний, силою стриманий, але не зламаний, а врешті-решт переможний громадянський рух в Європі. Друге відчуття, безперечно, пов’язане з першим, було таке: ось нам – полякам і українцям, українцям і полякам – падають із пліч привиди минулого, майже видно, як їх виганяють і як вони зникають, і ми стаємо навпроти, віч-на-віч, вільні й солідарні, а перед нами – майбутнє, якого ще не було. У тлі цього відчуття завжди виникав Єжи Гедройць, причому в шатах пророка, які сам він, мабуть, був би й відкинув.

Про політичний образ мислення Єжи Гедройця (це був також і культурний образ, а роль літератури і мистецтва у ньому не була інструментальною) написано вже чимало, і ще багато писатиметься. Я не повторюватиму слушні, але вже загальновідомі речі, а хочу, при цій важливій і приємній нагоді, видобути його з полоноцентричної схеми, яка іноді занадто грубо накреслена. Тому треба безупинно повторювати, що в середині минулого століття ніхто – дослівно ніхто в усьому світі – не мав ані відваги, ні уяви навіть подумати про щось таке, що можна було би порівняти з ідеєю УЛБ (Україна-Литва-Білорусь). Її не мали ні Вінстон Черчилль, ані Дуайт Ейзенхауер, а уряди Сполучених Штатів і Великобританії визнавали так звані представництва України і Білорусі в ООН; не мав її і генерал де Голль; хоча це й була оригінальна постать, проте у його, як не поверни, чудових творах такі назви, як Литва чи Україна, взагалі не трапляються; їх не містили жодні кабінети та інститути, їх також не вживали усі футурологи, політологи і советологи разом узяті. Ми повинні завжди, і з такою шанобою, якої заслуговують дійсно епохальні твори, дивитися на цю групуку усамітнених вигнанців на чолі з Єжи Гедройцем, котрі, у своєму воістину безнадійному становищі, знайшли в собі відвагу та уяву для такого образу мислення. Вони не висунули і не виснували його заради жодного із короткотермінових польських політичних інтересів, навпаки – за відхід від інтересів у такому сенсі їх засуджували. Вони висунули і виснували його заради саме такого, спільного, польського і українського, литовського і білоруського, але також і європейського й усесвітнього майбутнього, якого доти не було – і якого ніхто не міг собі тоді уявити. Плодоносна Дуга змінює обличчя не тільки Польщі й України та наших

найближчих сусідів. Вона змінює обличчя Європи і світу.

Епохальним творам від нас належить не тільки шаноба, а й пієтет. Солідний том листування „Єжи Гедройць – Українська еміграція. Листи 1950-1982” (Варшава 2004), яке вибрала, додавши вступ і примітки, Богумила Бердиховська, увінчаний нині нагородою журналу „Przegląd Wschodni”, є досконалим підтвердженням цього пієтету. Наскільки важливим є кожне безпосереднє свідчення не тільки політичного образу мислення Єжи Гедройця, а й його впертої, невідступної, винахідливої та продуманої роботи над утіленням цього образу, уже не треба обґрунтовувати. Цей том засвідчує це на прикладах, у відносинах із тими, хто був привілейованими партнерами. Засвідчує це у таких інтелектуальних, ідейних, аполітичних і просто людських подробицях, в яких Єжи Гедройць був неперевершеним майстром. Богумила Бердиховська видобула, прочитала, прокоментувала і пояснила ці свідчення не тільки із належним пієтетом, а й із фаховою досконалістю, з лихвою заслуговуючи на цю нагороду. Це вже не перша її важлива публікація, проте – я впевнений – і не остання. Наступні томи українського циклу Єжи Гедройця потребують такого редактора.

Однак ми вшановуємо тут не тільки редактора, історика і публіциста – ми вшановуємо також особу, яка багато років – з почуттям і відданістю, чуйністю і знанням, пристрасністю і розумом – активно реалізує перспективу майбутнього Єжи Гедройця. У її доробку – діяльність у Громадянському комітеті при Лехові Валенсі, в Консультативному комітеті Президентів Польщі та України, у Форумі Центрально-Східної Європи, у Центрі східних досліджень (там вона відредагувала проект акта першого визнання незалежної державності України), на Польському радіо, в комісії Сейму і в Міністерстві культури. Усі присутні тут добре знають, що не злічити зустрічей, дискусій, семінарів, авторських вечорів, акцій доброї волі та місій поєднання, які змогли відбутися з її ініціативи або за її поручительством. Протягом останніх кільканадцяти років у польсько-українських відносинах не було, мабуть, жодного заходу, де не був би присутній її добрий дух. Тож на завершення зізнаюся, що без цього духу моє видіння Плодоносної Дуги у моїй уяві мабуть би не постало.

Вітаю Тебе, Богусю, і дякую Тобі особисто.

Текст урочистої промови, виголошеної на церемонії вручення нагород журналу „Przegląd Wschodni”, 12 березня 2005 року (Центр східних досліджень, Варшавський університет).

Кшиштоф Бурнетко

ГАЗЕТНИЙ КЮСК

ВІДКРИТА «WIEŻ»

WIEŻ

Назва «Wież» («Зв'язок») польському інтелігентові асоціюється, перш за все, з Тадеушем Мазовецьким. Бо це ж він, перш, ніж стати у серпні 1980 р. однією з найважливіших постатей руху «Солідарність», а потім, у 1989 р., першим прем'єр-міністром вільної Польщі, – понад 20 років керував цим часописом. Зрештою, вже тоді він поєднував це з діяльністю в демократичній опозиції і, незважаючи на цензуру, намагався надавати шпальти місячника незалежній публіцистиці й авторам, небажаним для влади. Друга асоціація – це термін «відкритий католицизм»: часопис «Wież» від початку поставив собі за мету оживити польський католицизм, відкрити його на сучасну культуру та західну богословську думку, зокрема, – на ідеї II Ватиканського собору. Це означало братися за важкі теми з життя Церкви, пропагувати діалог з мирянами та людьми інших віровизнань, а також часом і конфлікти з ієрархією.

Від переломного вересня 1956 року минуло заледве кілька місяців. Далі живими здавалися породжені ейфорією переломного Польського Жовтня гасла «відлиги» та реформи ладу: більшої свободи (зокрема, ослаблення залежності від Радянського Союзу і ослаблення кляпу цензури), а також діалогу влади з суспільством (в т.ч. – допущення на громадську арену неконтрольованих католицьких середовищ, які не визнають марксизм «сдино правильною» ідеологією). Така атмосфера причинилася до того, що в групі варшавських інтелектуалів і публіцистів з католицькими поглядами з'явилася ідея заснувати часопис, місячник, який редагувався б світськими особами, але був близьким (хоч би за переконаннями та зацікавленнями редакторів) Церкві. Головним редактором було обрано Тадеуша Мазовецького – тоді 30-річного, але вже досвідченого журналіста, католицького активіста (раніше пов'язаного з прорежимним Товариством РАХ*, з яким, однак, він порвав стосунки у 1955 р.).

У вступній статті до першого номера редакція стверджувала, що «вищою цінністю в дочасному порядку» вважає «людську особу». В умовах ідеологічної домінації марксизму ця декларація мала знаменне – мало не антисистемне, звучання. Також і пізніше у своїй публіцистиці журнал «Wież» звертався до ідеї «суб'єктності суспільства» та постулював розвиток «демократичних форм політичного життя». Під такими термінами, вживаними з огляду на цензуру, розумілася гуманізація системи: Мазовецький і його команда, визнаючи геополітичні реалії, пропонували принаймні обмеження влади та монополії держави реального соціалізму.

Що, однак, цікаво: принаймні, у свій початковий період (60-ті роки) середовище варшавського місячника сприймалося, особливо у церковних колах – як ... лівацьке. Вплив на це мало не тільки звертання часопису «Wież» до думки французьких філософів із числа католицьких персоналістів (Жак Марітен, Еммануель Муньє), які теж вважалися «соціалістичними». Своє робило також захоплення колективу ідеями II Ватиканського собору та відвага Папи Івана XXIII у проведенні змін у Церкві, а також – спроба їх популяризувати в Польщі. Тим часом, переважна більшість традиційно зорієнтованого тоді польського духовенства (з примасом**, кардиналом Стефаном Вишинським на чолі) і багато формованих ним віруючих, трактували соборні реформи із скептицизмом і вважали їх занадто радикальними. Примас, узагалі, судив, що вони можуть ослабити польську Церкву, яка боролася тоді за виживання в сутичці з комунізмом. На додачу, на хвилі соборного ентузіазму, «Wież» без вагань критикував негативні явища у польській Церкві (зокрема, орієнтованість церковної ієрархії на обрядовий католицизм, з метою привабити якнайбільшу кількість прихожан, однак – за рахунок поверховості та «показушності» такої «масової», «народної» віри). Часто наслідком цього були суперечки з примасом Вишинським, в т.ч. й через те, що він із недовірою ставився ще до однієї ідеї часопису «Wież» – постулату «відкритої Церкви». Адже останній термін, впроваджений у польський обіг багаторічним заступником Мазовецького Юліушем Ескою, означав, серед іншого, постулат діалогу з різними групами інтелігенції (в т.ч. – з т.зв. «рєвізіоністами», тобто колишніми марксистами, виключеними з комуністичної партії за спроби її реформування), а також із єврейськими середовищами та релігійними чи національними меншинами.

* РАХ (з лат. – *Mur*) – засноване у 1949 р. за офіційним дозволом суспільне прокатолицьке товариство та видавництво, яке влада ПНР вважала противагою для Церкви.

** Примас – голова Католицької церкви у Польщі (прим.пер.).

Поза релігійним виміром ідея відкритого католицизму мала також політичне значення: вела до контактів групи «Więź» з колом демократичної опозиції, що тоді якраз поставала, названої потім Адамом Міхніком «лівицею мирян». Починаючи із 60-х років, приміщення «Więź» (що було, водночас, приміщенням варшавського ККІ – Клубу католицької інтелігенції) стало місцем незалежних і відкритих для всіх середовищ, публічних дискусій на актуальні суспільно-політичні теми.

Сьогодні сама редакція найважливішими для історії й тожсамості журналу вважає ті моменти, «коли треба було робити однозначний вибір – навіть, якщо це могло загрожувати ліквідацією часопису». Спершу був березень 1968 року, коли «Więź» заперестував проти роздутої владою антисемітської кампанії, а потім пригорнув публіцистів і письменників, позбавлених можливості друку в державній пресі. Це тоді на шпальтах журналу з'явилися найвидатніші прізвища польської культури, в тому числі людей, які не обов'язково визнавали католицизм. Вдруге перед таким випробуванням «Więź» опинився після червня 1976 року, у період антиробітничих репресій та поставання демократичної опозиції, зокрема, – у вигляді Комітету Оборони Робітників (КОР). Тадеуш Мазовецький тоді звернувся до влади із закликом припинити репресії та стати на шлях реформ (в інтерв'ю для «Frankfurter Allgemeine Zeitung» він висловився за обмеження цензури, незалежні профспілки та ліквідацію системи партійної номенклатури). У травні 1977 р. Мазовецький, ризикуючи наразитися на ліквідацію журналу «Więź», погодився стати речником співробітників КОР-у, які голодували на знак протесту, вимагаючи звільнити своїх друзів, арештованих владою, а також утримуваних у в'язницях робітників. Далі він організував у приміщенні редакції та ККІ сесію, присвячену правам людини, у якій брало участь багато представників опозиції. У свою чергу, в серії «Biblioteka Więzi» з'явилися книжки, визнані багатьма тодішніми опозиційними діячами як ключові для формування їхніх етичних принципів і орієнтацій – в т.ч. «Родоводи нескорених» Богдана Цивінського (опис ідейного феномену, яким було зіткнення соціалістичної та християнської течій у демократично-визвольному русі у розібраній Польщі на зламі XIX і XX ст.), а також «Підбірка творів» Дитріха Бонгофера (німецького пастора, учасника антигітлерівського руху опору, в'язня і жертви гестапо). Влада збиралась закрити часопис, однак на цей раз на його захист стали деякі єпископи, в тому числі – сам примас Вишинський. Третім випробуванням для журналу «Więź» став серпень 1980 року. Після вибуху страйків на Балтійському узбережжі Мазовецький поїхав на Гданський судноремонтний завод зі словами підтримки від незалежних інтелектуалів. Лех Валенса попросив його ввійти до складу радників страйку, а після ресстрації «Солідарності» – призначив головним редактором головного пресового органу профспілки.

«Więź» змінив головного редактора (ним став Войцех Всчорек – багаторічний співробітник Мазовецького, експерт у німецьких питаннях, що в журналі завжди були надзвичайно важливими), але не лінію. Тим часом, після періоду «солідарнісної» свободи, надійшло чергове випробування: 13 грудня 1981 р. влада ввела воєнний стан. Часопис був на кілька місяців закритий, багато його співпрацівників (в тому числі Мазовецький) потрапили в табори для інтернованих. Після відновлення роботи редакції місячника колектив був змушений працювати в умовах особливо строгої цензури. Незважаючи на це, «Więź» зберіг свій рівень і у 80-х роках вважався одним із небагатьох офіційних, але незалежних суспільно-політичних часописів у Польщі. Однією із спеціалізацій місячника стали тоді тексти, присвячені російській тематиці: особливо літературі, а також історії, філософії, релігії та духовності. «Więź» мав у цій царині чудових авторів та перекладачів: Віктора Ворошильського, Северина Поллака, Анджея Дравича.

*

Рік 1989 – Круглий стіл, вибори та поява некоммуністичного уряду Тадеуша Мазовецького – відкрили також нову епоху в історії журналу «Więź». Часопис, під редакцією нового головного редактора Стефана Франкевича, міг уже без цензури супроводжувати своєю рефлексією побудову III Речі Посполитої. Редакція вирішила зберегти позицію незалежного спостерігача та коментатора і не ангажуватися на боці жодної з течій поділеної «Солідарності». Такий вибір прийняв Мазовецький (сам, у силу обставин, втягнутий у політичні конфлікти, наприклад, із Лехом Валенсою – як контркандидатом у президентських виборах 1991 року): колишній головний редактор погодився далі підтримувати часопис головуванням у колегії «Więź». Проте, нова генерація публіцистів журналу «Więź» (тридцяти- і сорокарічних) не завжди поділяє політичні погляди «батька-засновника» часопису. Не погоджувалась, наприклад, з ідеєю не згадувати злочини комунізму — в той час, коли проголошена ним, уже як прем'єр-міністром, ідея «жирної ризику» означала лише постулат чіткого відділення часів комунізму від епохи нової Польщі. Теперішня редакція, судячи з публікованих у часописі коментарів, була критично настроєна до нової конституції III Речі Посполитої, співавтором якої був Мазовецький як депутат і активний учасник конституційної комісії парламенту.

Змінився також підхід часопису до Церкви. За класифікацією Ярослава Ґовіна у книжці «Церква після комунізму», «Więź» сьогодні співтворить нову центристську формацію — «інтегральний католицизм». Сама редакція декларує, що «прагне презентувати сучасне, але вірне традиції, обличчя Церкви», а також «співтворити головний нурт життя Церкви, а не займатися зміцненням внутріцерковних фракцій. Причому запевняє, що

«турбота про збереження єдності польської церкви не виключає критицизму щодо крайніх форм душпастирської діяльності — політичної агітації зокрема. Знаменною, однак, виявилась позиція часопису у нашумілій у минулому році в Польщі справі архієпископа Юліуша Петца, підозрюваного у сексуальному розтлінні підлеглих йому клириків. Отож, теперішній головний редактор журналу «Więź» Збігнєв Носовський опинився в групі світських католиків, які звернулися до Єпископату з проханням вияснити обвинувачення, а місячник розпочав дискусію на тему відкритості церковного життя, зокрема, про межі послуху щодо ієрархії, про принципи підготовки священників і т.д.

Своє завдання «Więź» бачить тепер у знаходженні «ключів для впорядкування та розуміння лавини щоденної інформації», а також у формуванні, таким чином, «чогось такого, що колись називалось ідейною та культурною формацією». Клопіт з цим останнім може бути один: якщо в часи комунізму «Więź» як один із небагатьох незалежних часописів розхоплювався читачами, то сьогодні він має вочевидь чисто нішовий характер.

«ЗОШИТИ» — СПРАВДІ ІСТОРИЧНІ

ZESZYTY HISTORYCZNE

Понад 3 роки тому помер Єжи Гедройць — один із найвидатніших польських емігрантів ХХ століття, а в минулому році — його найближча співробітниця Софія Герц. Перестав виходити журнал «Культура», що його упродовж понад півстоліття вони видавали в Парижі. Не видає книжок і Літературний інститут, заснований ними після війни. На щастя, виходять ще «Zeszyty Historyczne» («Історичні зошити») — їхнє третє велике творіння.

Гедройць завжди цікавився історією. Ще у міжвоєнне двадцятиріччя, коли він редагував «Bunt Młodych», а потім часопис «Polityka», впливові часописи державників-консерваторів часто публікували тексти з історії, трактуючи їх, зазвичай, як допоміжні у рефлексії над поточною ситуацією країни, розташованої між гітлерівською Німеччиною та радянською Росією, а на додачу — ще й наповненої національними меншинами, позбавленої освічених політичних еліт, навиків дотримання закону і т.д.

Нічого дивного, що, коли після Другої світової війни йому довелося разом із групою друзів-емігрантів створити Літературний інститут «Культури», то від початку він вбачав у ньому не тільки видавництво та редакцію суспільно-культурного часопису, але також центр нагромадження документів з новітньої історії Польщі. Тому колектив «Культури» почав збирати всілякі полонійні книги, газети, листівки, дрібні друкарські видання, щоденники, особисті документи.

У 1954 році, коли редакція «Культури» була змушена переїхати з паризької Авеню Корнель на передмістя Мезон-Ляфіт, Гедройць писав до одного із співробітників: «Щойно тепер я міг оцінити яка це страшна річ — газети і архіви взагалі: маємо цього близько 12 тон, не рахуючи бібліотеки. Усе було якось увіпхнute у скрині, підвали, горища; тепер, нарешті, я можу це якось розкласти і посортувати». Редактор планував створити бібліотеку найважливіших польських і західних літературних, політичних і суспільних видань з думкою, що «це колись придасться країні». «Це вже так розрослося, що ми, напевно, є найбільш укомплектовані в усій еміграції», — оцінював з часом.

Тексти, що стосувались історії, напливали одночасно і до самого часопису. Гедройць у «Автобіографії» згадував: «Проблематика історії, зокрема, новітньої — цікавила мене завжди. Вона часто порушувалась у «Культурі». Але матеріалів з цієї сфери почало ставати так багато, причому бракувало місця для інших речей, тому я зважився виділити їх окремо».

В результаті постало нове видання Літературного інституту — «Zeszyty Historyczne». Їх перше число з'явилося в січні 1962 р. Часопис спочатку був піврічником, однак метою було досягнути більш амбітної формули кварталника. Редакція заявляла, що він буде присвячений «матеріалам, що стосуються новітньої історії Польщі» і міститиме «повідомлення, спогади, щоденники, спеціальні розробки, рецензії і т.п.». Крім того, декларувалось: «нашим завданням буде пошук об'єктивної істини, а не підтягування фактів під яку-небудь політичну чи історіософську концепцію. Матеріали публікуватимемо під відповідальність авторів, не бавлячись у ніяку цензуру, а дбаючи лише про те, щоб тексти були цікаві та нові».

Наступні номери показали, що запевнення ці були серйозними: «Zeszyty Historyczne» не вагались порушувати важкі або суперечливі питання: польсько-українських і польсько-литовських стосунків, польсько-більшовицької війни, Варшавської битви, Ризького трактату, депортації німців із Польщі після II світової війни, акції «Вісла», антисемітизму у Польщі. Так є, зрештою, до сьогодні: останню бурю суперечок, наприклад, викликав текст, з якого, при бажанні, можна було зробити висновок, що під час Другої світової війни група націонал-правих діячів в еміграції зондувала можливість порозумітися з гітлерівською Німеччиною, з метою створення колабораційного уряду. Застереження «стаття вважається дискусійною» вперше з'явилося лише у ... 1992 р.

Історія не була для Гедройця тільки «записуванням фактів у відповідному хронологічному порядку». Цікавішим для нього був аналіз різноманітних альтернативних сценаріїв розвитку ситуації — адже лише з такої перспективи можна об'єктивно оцінити дійсний хід подій. Сам Гедройць багато разів застосовував цей метод до

огляду найдраматичніших подій у новітній історії Польщі (в т.ч. таких суперечливих, як поведінка цивільних та військових керівних органів під час вересневої поразки 1939 року, обґрунтованість Варшавського повстання). Обов'язковим завжди був принцип: висвітлювати події з різних точок зору (достатньо сказати, що вже у 1989 р. «Zeszyty Historyczne» опублікували текст генерала Войцеха Ярузельського).

«Це — незмірно цікава робота, але треба прокопуватися через море архівів», — згадував Редактор (так називали Гедройця) в «Автобіографії» роботу над «Зошитами». Потім коментував: «У першу чергу ми зробили акцент на опублікування матеріалів (...), які могли зацікавити кожного, (...) уникаючи псевдонаукового жаргону і ялових коментарів».

У січні 1973 р., згідно з обіцянкою із 1-го номеру, «Zeszyty Historyczne» перетворюються у кварталник. З цього приводу редакція писала: «Цей експеримент здається необхідним, беручи до уваги те, що знайомство з новітньою історією Польщі є тривожно мале», а «фальсифікація новітньої історії в країні не лише триває, але й поглиблюється».

«Так само, як публічні фонди, так і новітня історія не є нічиєю приватною власністю чи монополією і вимагає контролю з боку громадської думки», — пояснював Гедройць, який величезного значення надавав освітній історії, відповідально сформованої історіографією історичної свідомості поляків та її ролі у «державному вихованні».

Редактор із притаманною йому тверезістю оцінював: «[«Zeszyty Historyczne»] від початку добились широкого визнання, але, на жаль, це не виражалось у кількості підписників. Вони завжди були дефіцитні, хоча кожен, хто випишував одночасно «Культуру» і «Zeszyty Historyczne», отримував велику знижку. Резонанс серед істориків був значним, але з точки зору видавництва успіху тут не було». На додачу «Zeszyty Historyczne», подібно як «Культура» та книжки Літературного інституту, видавались одночасно у мініатюрному форматі, що полегшувало їх «перекидання» в країну. Це додатково збільшувало кошти підприємства.

У виданні «Zeszyty Historyczne» друкувались найвидатніші еміграційні історики. Серед них — автор монументальної політичної історії Польщі Владислав Побуг-Малиновський, знавець східних питань Віктор Сукеницький, хроніст Польської підпільної держави Стефан Корбонський, спеціаліст з історії Центральної Європи Пьотр Вандич, біограф Юзефа Пілсудського Вацлав Єнджевич, дослідник проблеми Катині Казимеж Заводни. Часопис друкував також спогади і аналітичні статті політиків, військовиків, суспільних діячів (в т.ч. Юзефа Пілсудського, Вінцента Вітоса, маршала Едварда Ридза-Сміглого, міністра закордонних справ II Речі Посполитої Юзефа Бека, генерала Владислава Андерса, легендарного кур'єра Армії Крайової Яна Новака Єзьоранського).

У 70-х і 80-х роках з'явилася нова якість: серед авторів часопису почали з'являтися (спершу під псевдонімами) історики з Польщі. Постійними дописувачами-співробітниками стали найбільш визнані сьогодні дослідники новітньої історії Польщі: Анджей Фрашке, Іжегож Мазур, Анджей Пачковський, Кристина Керстен. На тексти із видання «Zeszyty Historyczne» навіть стали посилатись, вочевидь, приховуючи джерело — деякі історики комуністичного режиму.

Гедройць скромно коментував: «У мене складається враження, що «Zeszyty Historyczne» виявили певний вплив на польську історіографію. Коли я переглядаю історичні публікації, то мене тішить величезна кількість посилань на «Zeszyty Historyczne». Це — велике задоволення. Але буває, що наші публікації викликають «бурю у склянці води».

Як писав у 1986 р. Олександр Ушаков, історик та соціолог з Інституту Східноєвропейського права в Кьольні, який спеціалізувався у проблематиці Східної Європи, «Томи журналу «Zeszyty Historyczne» стали незаміними у роботі кожного історика, який займається історією Європи, особливо Східної. Адже в них публікується решта всієї тієї правди, яку приховують у радянському блоці. Хто займається цією ділянкою, той знає, наскільки безвартісними й небезпечними є маніпульовані публікації, свідомо викривлені чи покалічені ножицями цензора. Так як щойно дах робить будинок придатним для життя, так і ця «решта правди» становить крапку над «і» — тобто над історичними подіями».

Гедройць показав своє розуміння історіографії у способі редагування «Zeszyty Historyczne». Його ризикнув описати у 40-ву річницю журналу професор Ян Поморський з Університету Марії Кюрі-Скловської в Любліні (серед іншого — співзасновник тамтешнього Європейського польсько-українського колегіуму). Посилаючись на різноманітні висловлення Редактора, перелічував його ключові пункти:

По-перше: «Йдеться просто про те, щоб передати до відома автентичну версію історичних подій»; треба «перейти від абстрактних, зроблених «на вирість» проєктів, до спільного встановлення мінімуму того, що слід зробити зараз. А отже, друкування посібників і матеріалів із галузі новітньої історії Польщі та громадянського знання», — писав Редактор до одного з діячів підпільної «Солідарності» під час воєнного стану.

По-друге: «Історія Польщі — це одна з найбільш фальсифікованих історій». Фальсифікація означає підлягання національним міфам та стереотипам, навмисне опускання в історіографії неприємних для поляків тем, а також полоніоцентризм, тобто ставлення всіх питань за моделлю «слон і польське питання».

По-третє: «Недоліком нашої історії, особливо, коли йдеться про університетські студії, є те, що занадто мало береться до уваги історія всесвітня. Ми занадто зосереджуємося на польських справах, так, ніби це якийсь окремий острів. І не показуємо їх на фоні всесвітньої історії та процесів, які виникають у світі».

По-четверте: історію Польщі слід «розп'єдсталити», порвати з національною гагіографією і відзначенням історичних річниць. «Молоді вже набридла всіляка обрядовість і показуха».

По-п'яте: історики, як і лідери, мусять мати «громадянську мужність говорити полякам речі, яких вони не хочуть слухати. Себто — всупереч їм». Гедройць вірив у русійну силу слова, в силу його впливу на читачів. Звідси, як «Культура», так і «Zeszyty Historyczne» — були від початку задумані як знаряддя суспільної історичної освіти у «національно-державній версії».

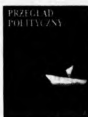
По-шосте: історики «повинні змінити ментальність нації»; «Історію Польщі характеризує постійна тенденція ослаблювати виконавчу владу: анархічна золота свобода».

По-сьоме: «теперішня політика спрямована виключно на Захід. Проте, щоби переконати світ і самих себе, що належимо до Європи, мусимо мати чітку східну політику, мусимо зрозуміти, що маємо бути замком до цих двох світів, оскільки наша роль на Заході вимірюватиметься нашою роллю на Сході». Історіографія повинна показати нашу культурну спадщину та роль, яку Польща відігравала у цій частині Європи.

По-восьме: історіографія — це колективна пам'ять нації. Вона не може бути тільки пригадуванням минулого, вияснюванням коренів нашої сучасності, повинна також вказувати на виклики й цілі, що їх треба досягти.

Як бачимо, Гедройць підняв планку високо. Та чи могло бути інакше? — риторично запитує професор Поморський. Адже Редактор «був усе-таки не лише любителем історії, істориком-аматором, але й Державним Мужем — хоча ніколи не був наділений традиційними атрибутами влади, що їх дають займані посади. Він діяв словом і друком». У такий спосіб й увійшов у Історію.

«PRZEGŁĄD POLITYCZNY» АБО КОНСЕРВАТОРИ-БУНТАРИ

«Przegląd Polityczny» («Політичний огляд») завжди був слітарним: як на початку 80-х років, коли починав як підпільний часопис, — так і тепер. Бо завжди дохідливо проголошував мало сприйнятливі погляди про переваги ринку, про потребу серйозних розрахунків з комунізмом і демістифікації історії чи про необхідність примирення з Німеччиною, Росією та Україною. Бо і тоді, і сьогодні він не вагався публікувати важкі, як на епоху «культури швидких ЗМІ», тексти. Але, напевно, завдяки цій слітарності так багато людей із його середовища потрапило, врешті-решт, до еліти польського (і не тільки) громадського і державного життя — з посадою прем'єр-міністра та директора Європейського банку реконструкції і розвитку, включно.

Буря вибухнула вже під час виходу першого числа, яке з'явилося в 1983 р. у Гданську. Часопис був, як на умови «самвидаву» — відносно об'ємний, деякі автори підписувалися прізвищем, інші — ініціалами чи псевдонімами. Проте, все вказувало на те, що редакція — це динамічне коло молодих, як правило до 30-річного віку, опозиціонерів із «колиски *Солідарності*», які називали себе консерваторами, коли йшлося про ставлення до традиції, та лібералами, коли йшлося про економіку. Суперечки виникали також при багатьох наступних числах. Нічого дивного: в тодішній Польщі не були відомі і — через багаторічну комуністичну індоктринацію та попередні історичні обумовленості — не могли розраховувати на розуміння сучасні політичні ідеї, що зараз уже вважаються у світі мало не класичними. Йшлося хоча б про неоліберальні погляди Фрідріха фон Гаска (з тезою про перевагу вільноринкових вирішень над іншими економічними моделями, із похвалою конкуренції та критикою регулювання економіки в ім'я т.зв. «соціальної справедливості» тощо) чи ще радикальніші концепції обмеження ролі держави в економіці, популяризовані Гі Сорманом. Йшлося навіть про протиставлення двох концепцій свободи, що їх представляв Ісайя Берлін, і зіставлення «відкритого суспільства» із «закритим» (із усіма наслідками цього для громадян країн східного блоку), зроблене Карлом Поппером. Тим часом, це саме фрагменти їхніх праць редакція часопису «Przegląd Polityczny» перекладала польською мовою, публікувала, коментувала та пропонувала для обговорення. Часопис не вагався також надавати місце авторам, які критично ставилися до стратегії, застосовуваної тоді керівництвом підпільної «Солідарності»: вказували на необхідність вийти поза тактику «самоорганізовування суспільства» (згідно з гаслом провідного польського дисидента Яцека Куроня: «Замість палити партійні комітети,

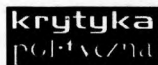
краще засновувати власні)). Щоправда, визнавали те, що вона мала великий успіх у вигляді зриву «Солідарності». Але застосування цього, по суті справи революційного, методу в умовах залежності від сусідньої держави призвело до політичного пату: суспільство, побоюючись зовнішньої інтервенції, не могло цим шляхом реалізувати своїх прагнень. Тому переконували, що у новій ситуації єдиний раціональний метод дії – це «формула для свідомого компромісу між опозиційними суспільними групами, які репрезентують різні інтереси, та правлячим фактором, який має свої реальні інтереси». Важливо, що передбачали також, що поза структурами держави неможливе ніяке виправлення жодної із знищених сфер суспільного життя (зокрема, економіки, права, управління). Зміни повинні були полягати у «перетворенні тоталітарної держави в авторитарну». Польща залишалася б країною недемократичною та репресивною, – писала в 1985 р. пов'язана з часописом «Przegląd Polityczny» Група політичних публіцистів, – але була б усе-таки «значно справнішою у виконанні своїх економічних і адміністративних завдань, а також більш правовою». Адже економіка, адміністрація і право мали бути вилучені з-під контролю комуністичної влади як «сфера згоди» з опозицією і елемент «реалізації загальносуспільного інтересу», а також «мінімум державного інтересу». Проблема в тому, що Група публіцистів не уточнювала, як реалізувати цей проект на практиці.

Коли у 1988 р. на Балтійському узбережжі вибухнула хвиля організованих «Солідарністю» страйків, але вже зі значно радикальнішими вимогами, «Przegląd Polityczny», не вагаючись, перейшов на бік профспілок. Деякі члени редакції допомагали учасникам страйку. З'явився також спеціальний номер часопису із дискусією, в якій, з одного боку, відзначалось, що влада не схильна до поступок, а з другого, що опозиція є слабка.

Після Круглого столу (якого сподівалися далеко не всі) та перемоги над комуністами у виборах у червні 1989 р. «Przegląd Polityczny» легалізувався та прийняв форму політичного квартальника, що визначає громадську думку (редакція називає часопис «журналом, присвяченим політиці, культурі та історії»), з ошатним графічним оформленням і сучасним монтажем. Перехід влади у руки дотеперішньої опозиції парадоксально ослабив редакцію: Ян Кшиштоф Белецький пішов у 1991 р. на посаду прем'єр-міністра (а потім – директора Європейського банку реконструкції і розвитку), Януш Левандовський став міністром у справах приватизації, а потім депутатом. До парламенту потрапили також Дональд Туск (спочатку депутат, потім віце-голова Сенату) і Мацей Пляжинський (голова Сейму). Незважаючи на це, часопис не втратив бажання піднімати складні теми і представляти не цілком популярні погляди, а важливим елементом редакційної політики й надалі залишаються переклади і передруки найважливіших публікацій як із Заходу, так і зі Сходу. Зрозуміло, що з'явилися також нові ділянки зацікавлення. «Przegląd Polityczny» зайнявся, наприклад, аналізом джерел упереджень поляків до вільного ринку, схильністю громадян відмовлятися від свободи на користь сильної влади чи явищем ідеалізації історії. Щораз більше місця займають зв'язки із сусідами, зокрема, Німеччиною та Росією. У «підпільні» часи зосереджувалися, в основному, на аналізі тоталітарних та імперських елементів історії цих держав (щодо Росії та СРСР тут зверталися як до аналізу маркіза Астольфа де Кустена і Миколи Бердяєва, так і до сучасних соведологів Олександра Зінов'єва, Річарда Пайпса, Реймонда Арона, Алена Безансона, а з поляків – до Мар'яна Здзеховського та Збігнева Бжезінського). Тепер до кола сусідів долучилась незалежна Україна, а провідними темами стали процедури розрахунку з минулим, стан суспільної свідомості після довгих літ тоталітаризму, репортажі з важливих із польської точки зору регіонів (в т.ч. Калінінград, Соловки), аналіз актуальних політичних проблем (останнім часом на цю тему виступав, зокрема, головний редактор «Новой Польши» Єжи Помяновський) і, нарешті, – поточне відслідковування політичного і культурного життя сусідів (наприклад, у такій же, як і ця, рубриці на тему огляду преси сусідніх країн).

Символічним, але напевно і не випадковим, був у зв'язку з цим заголовок, під яким в останньому (вже 51-му) номері часопису «Przegląd Polityczny» назвали блок матеріалів, присвячених найважливішому часопису польської післявоєнної еміграції: паризькій «Культурі» та її головному редакторові Єжи Гедройцю. (У них обговорюються феномен і значення «Культури», в тому числі – її роль у формуванні серед крайових еліт незалежницького мислення про державу, пропагуванні польськості, позбавленої націоналізму, а також політичної думки, заснованої на діалозі зі східними сусідами, зокрема, – повазі до незалежницьких аспірацій України, Білорусі чи Литви та відрізненні «совєтського» від «російського» і російського імперіалізму – від російської культури.) «Przegląd Polityczny» назвав цей блок «Урок Культури». Це звучить як зобов'язання.

ЙДУТЬ МОЛОДІ! ЙДУТЬ ЗАВЯТІ! АБО ПРО ЧАСОПИС «KRYTYKA POLITYCZNA»

У Польщі це – феномен, як на ринку преси, так і на ринку політичних ідей: у заснованому двадцятидвохрічним студентом журналі публікуються уже найвідоміші польські політологи, соціологи та філософи, причому найрізноманітніших орієнтацій, а також маститі вчені-суспільствознавці з усього світу. І хоча редакція починала без шеляга в кишені (журнал монтувався на домашньому комп'ютері головного редактора), у результаті постав

зі смаком ілюстрований об'ємний часопис. Зрештою, поки що вийшло загалом 5 номерів журналу «Krytyka Polityczna», та до голосу пов'язаного із нею середовища почали прислухатися під час ключових публічних дискусій у Польщі.

«Коли перестала існувати ПНР, всі думали, що у Польщі з'явиться вільна публічна сфера, в якій громадяни шляхом вільних дискусій зможуть встановлювати спільні рамки громадської діяльності. Панувало загальне переконання, що шлях до «вільного ринку ідей» – відкритий. Сьогодні бачимо, що ліквідація старих перешкод: цензури, політичного примусу, репресій, – зовсім не гарантує вільної дискусії. Атмосфера політичної «війни у верхах» блискавично перейшла на шпальти періодичних видань. Вільна дискусія зараз точиться лише в межах щораз більш ізольованих середовищ. Якщо між ними доходить до зустрічі, то вона має характер демонстрації взаємних упереджень – служить публічному сигналізуванню вірності та ідентифікації зі «своїми», – такі провини влітку 2002 р. закидав польським журналістам Славомір Сераковський – слухач Міжфакультетських індивідуальних гуманітарних студій у Варшавському університеті та, водночас, головний редактор щойно заснованого часопису «Krytyka Polityczna».

Він доводив, що замкнутість на власне середовище стосується тих серйозних щоденних газет та часописів, що формують громадську думку, які «рідко пускають на свої шпальти авторів з-поза свого власного кола, чи котрі репрезентують відмінну від редакційної політичну орієнтацію». Тому, хоча «вони наповнені цікавими текстами і переконливими коментарями, та в них мало динамічних суперечок і присутніх зіткнень». Як неперевершений приклад Сераковський наводив тут «Культуру» Ежи Гедройця – найсерйозніший часопис повосноної польської еміграції: «У «Культурі» публікувались автори найрізноманітнішої орієнтації, доходило до цікавих сутичок. І, незважаючи на це, часопис жив – жив саме суперечкою. На шпальтах паризького місячника міг з'явитися кожен, хто виразив бажання написати текст, хай би хто це був: прихильник соціалізму, неолібералізму, консерватизму, захисник чи противник ПНР, захисник чи противник Церкви. Незважаючи на орієнтацію, такий текст повинен був просто відповідати певному рівню».

Сераковський зауважував теж, що сильне заангажування польських інтелектуалів у політику причинилось до того, що вони покинули своє основне покликання: інтерпретувати соціальну дійсність, зате зосередились на нагальних і, в кінцевому підсумку, безплідних – сварках. Як наслідок – зник «інтелегентський діалог». Крім того, наскільки в Польщі непогано функціонують і політична публіцистика (тобто аналіз поточних подій), і філософія політики (роздуми над класичними політичними питаннями), настільки не вистачає проміжної ланки, тобто відповідного рівня опису громадського життя і, як наслідок цього, – політичного прогнозування майбутнього. Іншими словами, йшлося б про пропозицію пристосовувати універсальні політичні ідеї до польської дійсності.

У програмній статті проголошувалось: «Krytyka Polityczna» має реалізувати ідею відкритого обговорення. Ми хочемо публікувати тексти всіх тих, хто вважає, що світоглядні відмінності, це – не кінець дискусії, а тільки її початок. Справою честі вважаємо мету відкритися на різні середовища і дослухатися до думок, що доходять із різних боків. Прагнемо створити форум, на який запрошуватимемо всіх бажаючих порозмовляти. Деколи будемо змушені приймати складні рішення: чи розпочинати діалог навіть із тими, хто заперечує сам сенс спілкування? Тоді запитуватимемо: «Чому?» і... пробуватимемо далі. Однак, завжди вимагатимемо дотримання елементарних засад культурного обміну поглядами, а до кожної «міцної» думки будемо готові опублікувати полеміку. Хочемо врятувати радикалізм думки від агресивної форми. Нехай суперечка йде про зміст. І хай не гине у потоці непотрібних звинувачень, яких так багато у польських дебатах».

Перші числа часопису показують, як редакція втілює свої ідеї в життя. Робить це, зокрема, через вибрані теми та їх трактування: «Становище польської інтелігенції: безпорадні чи мертві» (чим є і чим повинен бути інтелегентський етос у сучасній Польщі; чому польські еліти вже не хочуть брати відповідальності за громадське життя; якими є наслідки того, що інтелектуали належать до тих суспільних груп, які найбільше виграли від змін у Польщі після 1989 р.; що впливає з розколу в «інтелегентській сім'ї», котра після 1989 р. розділилась на «інтелектуальний авангард» і «інтелегентські маси»; як інтелектуал має погодити свій природний ідеалізм із «прагматичними» вимогами демократії та вільного ринку), «Ліві-праві: мовне стовптоворіння» (із чого впливає сьогоднішнє замазування тих, іще донедавна фундаментальних, понять опису політичного життя; якими є наслідки цього; чи ліві мусять бути реформаторами; і чи можлива консервативна модернізація – чи можна, таким чином, уявити собі консервативний «третій шлях»; чи ліві за своєю суттю стійкі до антисемітизму; і чи не може консервативних правих зачепити нігілізм), «Наш публічний дім» (про патології громадського життя у Польщі; роль ЗМІ і авторитетів, літературних та історичних дискусій, католицької церкви та феміністичного дискурсу в польській публічній сфері), «Ти ще не популіст?» (чи популісти пеують демократичну політику, чи може все-таки березуть суспільство від синдрому «демократія 2/3», тобто – від правління ситого середнього класу; чи популістів слід систематично виключати з гри, чи «одомашнювати» і поступово допускати до управління країною – і якими методами це слід робити; чи популісти вигадують проблеми і навіюють їх виборцям лякаючи їх, чи, може, однак, сигналізують про наявність реальних викликів, що їх естаблішмент вилучає із публічного дискурсу; чи є «кращі» та «гірші» популізми; чи не деградує громадське життя через зловживання епітетом «популіст» – можливо

демагогією грішать також і ті, хто обзивав ним своїх політичних суперників, щоб їх скомпрометувати; чи сфера політики – це єдине улюблене місце популістів), «Польща двох швидкостей?» (наскільки глибокою є прірва між Польщею та Західною Європою у момент розширення Євросоюзу; наскільки інтеграція означатиме «вступ» Польщі у Європу, а наскільки – «вступ» Європи в Польщу; чи Польща і поляки, в тому числі частина політичних еліт, які останнім часом здійснили крутий поворот, висувуючи гасло «Ніцца або смерть» і, протидіючи ухваленню європейської конституції через відсутність підкреслення ролі християнства у преамбулі, готові прийняти не тільки юридичні механізми регулювання ЄС, але й стандарти Євросоюзу щодо толерантності й відкритості на «іншість»?).

Ідеї часопису як дискусійного форуму мають сприяти також назви деяких рубрик: «Зачіпки» і «Завше критичні» (в них пишеться, зокрема, про переваги космополітичної позиції, про використання для власних цілей міфу «Підприємства Голокост» – як лівими, так і лібералами та крайніми правими, про перешкоди у достосуванні до європейського законодавства щодо рівноправності в правах жінок та чоловіків, про міф «Солідарності» як самообмежувального суспільного руху, який не прагнув перейняти владу, про можливість діалогу між середовищем феміністок і Католицькою церквою в Польщі, про елементи істерії в ідеології та діяльності антиглобалістських рухів).

Знаменним є, врешті-решт, підбір авторів: на шпальтах часопису «Krytyka Polityczna» публікуються автори із кін, що вважаються правими, ліберальними та лівими (тут і Мечислав Раковський – колишній прем'єр-міністр ПНР, і т.зв. «ревізіоністи», і заслужені діячі антикомуністичної опозиції Кароль Модзелевський і Яцек Куронь), католицькі священники (єзуїт Станіслав Обірек і домініканець Яцек Салій), філософи, пов'язані з критичним щодо Церкви часописом «Без догмату», а також лідери феміністичного руху в Польщі (Кінга Дунін, Казимира Шуча), знані професори суспільних наук (у т.ч. історики Ян Кеневич і Марцін Куля, дослідники історії політичних ідей і думок Єжи Шацький і Анджей Валіцький, соціологи Зигмунт Бауман і Павел Спек), а також «молоді-завзяті» з поки що невідомими прізвищами.

Багато говорять також самі постаті героїв інтерв'ю, опублікованих у часописі (в т.ч. редактор престижного консервативно-ліберального квартальника «Commentaire» П'єр Мане, один із найвпливовіших сьогодні соціологів проф. Ульріх Бек, інтелектуальний лідер ліберальної американської лівиці проф. Майкл Вальцер), а також добірка текстів, передрукованих із західної преси (в т.ч. започаткованих нашумілою дискусією Юргена Габермаса і Жака Деріди про майбутнє Європи).

Проте, середовище журналу «Krytyka Polityczna» не обмежується тільки видавництвом квартальника. Остання його ініціатива – це «Відкритий лист до європейської громадської думки», що мав стати для Заходу свідченням того, що не всі поляки в дискусії над європейською конституцією висловлюються на користь гасла «Ніцца або смерть», проголошеного як урядом, так і більшістю парламентської опозиції. Окрім того, маніфест, передрукований у провідних європейських газетах, застерігав, що, внаслідок відкладання прийняття конституції, виникне «Європа двох швидкостей», а відстоювання вимоги підкреслити в конституції вагомість однієї релігії (християнства) означає заперечити традиції толерантності в Євросоюзі.

У Польщі на «Лист» реагували двоюко. Одні (у тому числі, праві політики, які самі себе вважають серйозними, та національно-католицькі середовища) обмежилися обкидуванням його підписантів епітетами на кшталт «зрадники» і «партія білого прапора». Інші розпочали дискусію (її звершенням стала організована президентом Александром Квасневським дискусійна зустріч авторів «Листа», групи представників уряду, які проводили переговори щодо європейської конституції та експертів з питань інтеграції). Тут «Krytyka Polityczna» добила свого: політичні ідеї та перспективи майбутнього мали шанс вплинути на політичну практику.

«BORUSSIA» – БЕЗ КОРДОНІВ, НЕЗВАЖАЮЧИ НА КОРДОНИ

STOWARZYSZENIE WSPÓLNOTA KULTUROWA

BORUSSIA

Розпад радянського блоку вивільнив людські амбіції, в тому числі на регіональному та національному рівні. Водночас дали про себе знати досі приховані проблеми: занепад міжлюдських уз, етнічні фобії, суспільні стереотипи. Як жити у цій новій ситуації світу, де зникли одні кордони, але з'явилися обмеження іншого характеру? – таке питання переходить із номера в номер часопису «Borussia», що видається на північно-східних окраїнах Польщі, тобто (що важливо) – на території колишньої Східної Пруссії.

Щоб відповісти на це питання, треба з'ясувати низку інших. Звідси беруться теми редакційних дискусій і чергових номерів журналу. Візьмемо, наприклад, останню тему: чи існує щось таке, як Центральна Європа? Одні автори «Borussia» доводили, що міфічної Центральної Європи – отої сучасної Атлантиди, забутої комерціалізованим Заходом і, як «канонічна слов'янщина», надовго привласненої радянською імперією, – немає! Візія чеського письменника Мілана Кундери з відомого есе «Украдений Захід, або трагедія Центральної Європи» була, звичайно, свого часу предметом жвавих дискусій між дисидентами зі східного табору, але після падіння «залізної завіси»

втратила свою силу. Існує, щонайбільше, Центральна-Східна Європа – як історичний простір, розташований між Адріатикою і Балтикою та між Ельбою і Дніпром. Її буденність була здомінована концепціями і прагматикою розширення Європейського Союзу, а також ідеєю відкриття забутих духовних уз, що єднали країни і народи центральної частини континенту. Інші стверджували, що навпаки: Центральна Європа – це культурно-історична дійсність, яку важко не помітити. Адже на просторах між Одрою та Дніпром, а на півдні – в смугі, що охоплює Угорщину та Румунію аж до Адріатичного та Егейського узбережжя – всюди видно результати боротьби, а можливо (що найважливіше) й взаємопроникнення, двох культур: Римської та Візантійської, Заходу і Сходу. Парадоксально, що Центральна Європа виникла, по суті справи, завдяки Росії. Остання ж бо віками відігравала роль такого собі магнітного полюса: постійно притягувала до себе Захід. З усіх найбільших європейських держав тільки Англія й Іспанія не посилали війська на Москву. У свою чергу, російський анексіонізм пульсував навколо лінії Дніпра й надбалтійської Ліфляндії – то переходячи цю лінію, то вимушено відступаючи за неї. І на теренах цих змагань обидві культури залишали свої сліди, щоб у решті-решт виникла нова якість – власне Центральна Європа.

Раніше (а «Воруссія» з підзаголовком «Культура. Історія. Література» виходить із 1991 року) темами дискусій були, зокрема, межі різноманіття культур на даному просторі, конфлікт між потребою дбайливого ставлення до культурної спадщини та необхідністю створення нової суспільної тожсамості, специфіка прикордонних регіонів, чи напруження (що виникає сьогодні щораз частіше) між тенденцією до регіоналізмів та ідеєю культурної відкритості. «Воруссія» запитувала також: «Чи здобудемося ми на справжню інтеграцію й тожсамість у цьому регіоні, на свідоме переживання його культурно-історичного краєвиду? «Свідоме» – це значить «з усім багажем власного родинного досвіду і баластом непольської спадщини – чужої для більшості з нас». Чи не наша локальна історія (бо ж на Мазурах і у Вармії вже майже немає німців, мазурів, вармійців) може збагачувати наше суспільне мислення про теперішність і майбутність?» Сама постановка таких питань у Польщі викликала суперечки.

Відповідно до підзаголовку, «Воруссія» – це також есе й історико-аналітичні статті (серед іншого, цикли, присвячені становищу меншин у Центральній-Східній Європі у XIX і XX ст., історії Пруссії/Вармії і Мазур, погляду на Кенігсберг-Крулевець-Калінінград із різних точок зору: німецької, польської та російської, стосункам між конфесіями та між Церквами), репортажі (присвячені, серед іншого, екологічній ситуації регіону, сучасному Калінінграду) і блоки, що представляють прозу і поезію молодих авторів (польських, німецьких, литовських, білоруських, албанських, македонських, а також французьких і американських). Серед дописувачів журналу «Воруссія» були: Лев Копелев, Сократ Янович, Томас Венцлова, Чеслав Мілош, Ежи Шацький, Станіслав Стомма, Карл Дедечіус. До редакційної ради входять також інші визнані у Польщі письменники та есеїсти: Стефан Хвін, Басіл Керський і Ольга Токарчук.

Часопис явно неприбутковий (обсяг кожного номера, як на теперішні польські стандарти, дуже серйозний, бо зазвичай перевищує 200 сторінок; наклад зате становить 1000 прим.) – виходить завдяки дотаціям міністерства культури і мистецтва та Ради Європи у Страсбурзі, а також різних фондів (Баторія, Еберта, Шумана, Форда, Польсько-німецької співпраці та ін.). Багаторічним головним редактором був Казимеж Браконєцький, а під кінець 1997 року його функції перейняв Роберт Траба – співзасновник і перший голова Культурного товариства «Воруссія».

Бо ж «Воруссія» – це не лише часопис, але й ціле середовище, зосереджене у однойменному Товаристві, заснованому у грудні 1990 р. в Ольштині – найбільшому 650-літньому місті на північно-східних рубежах Польщі. Саме Культурне товариство «Воруссія» є формальним видавцем журналу. Комітет засновників утворила група місцевих інтелектуалів: істориків, літераторів, журналістів. «Воруссіяни» (як самі себе називають) – це вихідці переважно зі східних «кресів» довоєнної Польщі, а також із центральних регіонів країни. Ті, хто народився у 50-х і 60-х роках, уже міцно пов'язані з Вармією та Мазурами (колишня частина Східної Пруссії). У них амбітна мета: створити в регіоні «незалежне гуманітарне середовище, що формувало б справжні, нові цінності понад партикулярними інтересами місцевих установ і організацій».

Адже після змін у Польщі після 1989 р., з одного боку, з'явилися нові регіональні та національні суб'єкти, а з іншого – вийшли назовні суспільні проблеми, які досі приховувались (наприклад, комуністичною владою за допомогою цензури) або вважались другорядними (зокрема, частиною опозиції, яка, прагнучи реалізувати мету №1 – боротьбу з режимом, – культивувала міф національної єдності), а саме: відсутність справжніх міжлюдських уз, національні й етнічні фобії, глибока закоріненість у суспільні стереотипи та схеми. Вагомість і загрозливість цих проблем усвідомлювали засновники Товариства «Воруссія». Водночас, із ставлення до місця, в якому їм довелося жити, вони зробили одну із опор свого, як самі кажуть, «способу мислення про світ: той далекий у його універсальних вимірах, і той найближчий, із його неповторним *genius loci*». У прив'язаності до своєї «малої батьківщини» вони вбачають не тільки умову віднайдення тожсамості місцевого середовища, але й спосіб підвищення його активності.

Товариство проголошує співпрацю «з усіма польськими й непольськими товариствами й державними установами, які вважають себе пов'язаними із землями, розташованими між нижньою течією Вісли та Німаном. У

цьому міжнародному і водночас міжрегіональному діалозі йдеться про поєднання локальності з універсальними ідеями, що стосуються, головним чином, справ національних меншин, а також ширшої проблематики співіснування культур і націй у сучасній Центральній-Східній Європі».

Пропозицію спільної діяльності в рамках цього «відкритого регіоналізму» прийняли, зокрема, Культурний центр Томаса Манна в Ніді (Литва), Клуб журналіста в Калінінграді (Росія), а також Інститут північно-східної німецької культури з Люнебургу. Результатом їхньої співпраці стали спільні семінари (у т.ч. «Східна Пруссія – спадщина і нова тожсамість», «Кордони», «Мазури. Суспільність прикордоння та її долі», «Традиція і сучасність: культурний краєвид мазурського села», «Втрачене та віднайдене. Східна Пруссія після 1945 р.», «Повсякденне життя на Вармії», «Між національним міфом і викликами XXI століття»), студентські практикуми (зокрема, «Євреї в Центральній Європі») та міжнародні конференції вчителів із Польщі, Німеччини, Литви, України та Білорусі («Картина польсько-німецьких стосунків у навчальних програмах», «Історія і образ сусіда у литовських і польських навчальних програмах», «Євреї в шкільній історії в Німеччині, Польщі та Литві», «Поляки – українці: історії забуті – історії, що переживаються», «Польща – Білорусь: історія і колективна пам'ять»).

Найновіший проєкт – «Нове життя під старими дахами» – спрямований, у свою чергу, до жителів регіону, місцевих громадських організацій і органів самоврядування. Його мета – показати практичні можливості відродження старовинних сіл і палаців, а також усвідомити шанс, яким (навіть для економічно і структурно слабших регіонів) є відповідне представлення й освоєння своєї матеріальної та культурної спадщини.

Десять років діяльності товариства і часопису «Vorussia» на важкому (бо прикордонному) терені принесли їй, зокрема, декілька престижних нагород, найбільш символічною з яких є та, від паризької «Культури» – найвагомішого часопису польської політичної еміграції, який протягом півстоліття проголошував ідею Центрально-Східної Європи та співпраці поляків із сусідами зі Сходу.

«KRASNOGRUDA» АБО ЧАСОПИС ЛЮДЕЙ ПРИКОРДОННЯ KRASNOGRUDA

У 1993 р. з'явився «Центральноевропейський журнал «Krasnogruda» («Красногруда»). У редакційній замітці є такий коментар: «Красногруда – це місце на Сейненській землі, поблизу литовського кордону. Волею Чеслава й Анджея Мілошів (останніх спадкоємців палацу в Красногруді) було створення там Європейського центру діалогу під патронатом осередка «Прикордоння – мистецтв, культур, націй». Літературний тезко Красногруді черпає з багатокультурної атмосфери цього місця».

І справді: у 13 виданих досі числах «Krasnogruda» описувала ці регіони та міста Центрально-Східної Європи, у яких багатокультурність залишається незмінною цінністю, а традиція – щоденною практикою. Звичайно, не ухилялась вона й від викриття проблем, що з'являються на стику різних релігійних, національних і політичних систем. Отож, там було представлено, серед іншого, Боснію та Буковину, Прагу та Вільнюс, Білорусь і Україну, Сарасво, Мостар і Белград. Відповідно до редакційних принципів, автори також походять із різних кіл культури. Тому у часописі «Krasnogruda» публікувались, наприклад, Томаш Венцлова і Чеслав Мілош, Василь Бикау та Юрій Андрухович, Наталія Арсеньєва й Іштван Бібо, Йозеф Скворецький і Дьєрді Конрад.

Мало того, часопис поєднує ще й різні літературні традиції та жанри. Тому в ньому є есе та вірші, репортаж і проза, рецензії та спогади, політична публіцистика та соціологічний аналіз. В ньому була представлена як сучасна литовська проза, молоді білоруські поети-авангардисти та чеський андерграунд, так і «Щоденник подорожі Литвою та Жмуддю, відбутої в 1856 році» Теодора Тріппліна чи ... стаття Юзефа Юндзілла «Опис рослин у Литві, на Волині, Поділлі й Україні – дикоростучих і освоєних». Є філософсько-антропологічні есе (про значення пам'яті та джерела націоналізмів), політологічні (наприклад, про відродження національної свідомості у прибалтійських країнах), історичні (наприклад, про роль національних і релігійних груп та братств у давній Польщі, Литві та Білорусі, чи про долі російських козаків). Друкувались присвячені польсько-білоруським зв'язкам начерки Єжи Гердойця та проведений Сократом Яновичем (письменником білоруського походження, який живе у Польщі) аналіз польської східної політики, що її пропагував Гердойць як головний редактор паризької «Культури» – найважливішого часопису польської політичної еміграції. Подавались результати досліджень, присвячених теперішньому статусу національних меншин у Центральній Європі. Окреме місце займає документування вкладу євреїв та циганів у культуру країн, де жили ці меншини.

Схожа різноманітність стосується ілюстративних матеріалів: редакція використовує твори сучасних художників і фотографів, але репродукує теж і середньовічні церковні фрески, картини XIX та світлини початку минулого століття.

Поєднання широкого спектру авторів, різних за віком і досвідом, які не раз живуть в еміграції чи сусідній країні, із формальною та тематичною багатогранністю дає редакції змогу показати різні діагнози та погляди на сьогоднішню ситуацію в регіоні.

Не дивно, що організатори фестивалю «Стокгольм – культурна столиця Європи 1998» саме колектив часопису «Krasnogruda» попросили приготувати різновид путівника по найцікавіших мистецьких та інтелектуальних середовищах Центрально-Східної Європи. В результаті вийшов перший англomовний номер часопису.

Свою спеціальну нагороду журналові «Krasnogruda» присудила також паризька «Культура». У 2000 році Чижевський і його «Прикордоння» були нагороджені (разом із спеціальним посланцем ООН у країнах колишньої Югославії Тадеушем Мазовецьким) медаллю Святого Юрія, яку редакція краківського часопису «Tygodnik Powszechny» присуджує людям за заслуги «у боротьбі зі злом і поширенні добра у суспільному житті». Цього разу в обґрунтуванні було додано слова про «поширення толерантності та поваги до інших культур, релігій і націй».

«Krasnogruda» – це не лише часопис, але й серія книжок центральноєвропейських авторів із царини літератури, історії та історії культури. Під егідою журналу вийшли, зокрема, проза Григорія Кановича, есе та вірші Геннадія Айгі, антологія словенської поезії, а також том сербських і боснійських авторів, які, незважаючи на війну на Балканах, не покинули рідного Сараєво. Але найважливішим твором «Бібліотеки Krasnogruda» було есе Яна Томаша Гросса «Сусіди», в якому показано співучасть польських жителів містечка Єдвабне (на польсько-литовському кордоні) у погромі своїх сусідів єврейської національності у 1941 р. Ця книжка стала у Польщі поштовхом для великої національної дискусії про причини антисемітизму, темні сторони національної спадщини, відповідальність теперішніх поколінь за минуле, якість історичної освіти...

*

«Krasnogruda», звичайно, не є масовим часописом. Чижевський усвідомлює, що багатокультурний світ – це вже міф, бо окремі спільноти живуть сьогодні, якщо не всупереч самим собі, то, принаймні, відрубно. Але він вірить, що в людей можна воскресити пам'ять про часи добросусідства. Це не означає затушовувати болючі рани і періоди сусідства злого: «Йдеться не про те, щоб забути про погане. Однак, його треба мати в собі разом із вибаченням, компромісом, відкритістю. У прикордонних місцевостях, таких як [містечко] Сейни, саме життя вимушує зайняти таку позицію. Без неї життя стає нестерпним. І це відчуваєш щодня, бо воно муляє як грудка в черевіку. Батьки молодих людей, які працюють із нами в Сейнах, мають свої обґрунтовані погляди на литовців, поляків, євреїв, білорусів, старовірів. Вони зазнали кривд, можливо, самі завдали їх іншим, про що хотіли б забути чи приховати. Ми можемо не погоджуватись одне з одним і різнитися поглядами. Але вони знають, у якому дусі ми працюватимемо з їхніми дітьми, і не мають нічого проти. Наш консенсус стосується майбутнього». На запитання «чи дійсно добра пам'ять може переважити ту криваву?», каже: «Вважається, що пам'ять розділяє. Звідси – сильна тенденція в світі до забування як способу вирішення проблем. Так кажуть люди, які вважають, що інакше нічого доброго з Центрально-Східною Європою зробити не вдасться. Тому краще відцензурувати шкільні підручники. Але це – ховання голови в пісок. Пам'ять треба нейтралізувати, хоча це й важко».

Чижевський відкидає, наприклад, тезу, що причиною війни на Балканах було прикликування минулих образ. Твердить, що все зовсім навпаки: причиною були десятки років затирання минулого нав'язаною ідеологією братерства. Адже, коли б протягом усіх цих років спробували позмагатися з пам'яттю, то, можливо, не було б такого різкого її повернення. Наведу у приклад Сейни: після I Світової війни за місто точилась затята боротьба між поляками та литовцями. Донині тут живуть і одні, і другі – кожен зі своєю пам'яттю. Поляки вшановують польські могили, литовці – литовські. Але ж все-таки справжні герої лежать по обидва боки, і «ці пам'яті мусять укластись у взаємне визнання».

Переплетені коріння провокують, вочевидь, питання про тожсамість. Люди, які творять часопис «Krasnogruda», теж мусили вирішити дилему: як укорінитися в такому різномірному місці? чи не краще вибрати собі з цього переплетення свою частку і звертатися до неї? Адже враз із спробою прийняття багатьох традицій завжди з'являється проблема: наскільки можна бути відкритим до іншого, не гублячи власної тожсамості?

Відповідь підказали їм самі жителі прикордоння. Отож їхній досвід показує, що, якщо хтось боїться «перемішування й багатоголосся», той сам не впевнений у власних коренях. Тому, коли молоді скінхеди вимальовують сьогодні на стінах гасло «Польща для поляків», це свідчить про їхню слабкість, а не силу.

Вітольд Бересь

«KARTA» – ІСТОРИЧНИЙ КВАРТАЛЬНИК

Кінець січня 1982 року. Близько місяця в Польщі тривав воєнний стан, заборонено «Солідарність» і творчі спілки, тисячі людей потрапляють до тюрем, а незалежну пресу (вже не кажучи про радіо й телебачення) повністю знищено. Але саме тоді, так, як і в сотні інших місць, у приватному варшавському помешканні зустрічається кілька молодих людей, які свій протест проти репресій і комунізму прагнуть описати у формі підпільної публіцистичної газетки. Вони дають їй назву «Karta» і нерегулярно, до осені 1982 року, видають 19 її номерів. І саме тоді засновники вирішують вийти за межі актуальної політичної публіцистики.

Так почалась історія сьогодишньої «Karta». Але все вирішив випадок – наприкінці 1986 року до редакції потрапила стенограма розмови з чоловіком, який у 1977 році, після близько сорокарічного перебування в СРСР, повернувся до Польщі. Вперше він потрапив до совєтської тюрми у вересні 1939 року, коли на його рідну Волинь увійшли «совєти». Через два роки він чотирнадцятирічним підлітком потрапив під амністію. Не маючи куди повертатись, він долучився до банди вуркаганів. Знову потрапив у тюрму. Загалом він сидів вісім разів. Коли за часів ПНР йому вдалося повернутися на батьківщину, родина його не прийняла. Збігнєв Глюза – шеф і співзасновник часопису «Karta» – так згадував цю подію в інтерв'ю редакції журналу «Tygodnik Powszechny»: *«Нас цей текст дуже зворушив і відкрив нам очі на те, що тут є живі люди. Ми усвідомили, що історія перебування сотень тисяч поляків у Радянському Союзі зовсім відсутня у свідомості молодих поколінь. А знання нечисленних фактів є виключно книжним».*

Отже, підпільні редактори заходилися шукати перші невідомі свідчення. Незабаром вони натрапили на групу кількадесяти польок, які познайомилися на стапі або в засланні, а після повернення сконтактувалися і почали таємно організовувати щорічні зустрічі. Вони погодилися опублікувати під псевдонімами фрагменти своїх розповідей саме для часопису «Karta» (спогади вийшли в п'яти числах), а цілість була зібрана в таємному місці. Це був своєрідний зародок архіву.

В редакції прийняли рішення: важливішим від занотованих спогадів є їхній аудіозапис, оскільки для історії фіксація автентичного голосу має визначальну цінність.

Власне кажучи, вже під час занепаду комуністичної системи підпільна й нелегальна «Karta» почала діяти напівофіційно, принаймні не переховуючись від спецслужб. Саме тоді, в листопаді 1987 року з ініціативи редакції часопису було засновано незалежний Східний Архів (Archiwum Wschodnie) для документування замовчуваного та сфальсифікованого минулого Польщі. Незабаром виявилось, що журнал у природний спосіб вийде за межі свого головного принципу: «опис долі поляків у СРСР і на землях II Речі Посполитої під совєтською окупацією в період 1939–1956 років» (дотепер зібрано близько сотні тисяч біографій репресованих), аби швидко перейти до документування минулого інших країн східного блоку. Так чи так – початки насправді були скромними... А сьогодні міністерство освіти рекомендує часопис вчителям як наукову допомогу у школах, ліцеїсти масово беруть участь у конкурсах про польську історію, організованих часописом, і вплив цього середовища на починання й мислення молоді, яка займається історією, є насправді надзвичайним.

Нині середовище журналу «Karta» – бо про середовище треба говорити, взявши до уваги, що існує редакція історичного кварталника, архівний центр і передусім сотні людей, які працюють для «Karta» – це найновіша історія Центрально-Східної Європи.

Адже що таке «Karta»? Одні кажуть у цьому випадку про часопис і резонансну публіцистику на його шпальтах. Другі – про важливі освітньо-медійні акції для учнів середніх шкіл. Треті – про сумлінне увічнення новітньої історії Польщі в одному з найбагатших польських архівів. Але, висловлюючись лапідарно, «Karta» – це просто група людей, для яких збереження пам'яті про історію тоталітаризмів ХХ століття є життєвою метою. Отже, говорячи про часопис під назвою «Karta», ми завжди матимемо на увазі щось більше – середовище, групу людей, які керуються спільними цінностями та цілями.

*

Дотепер одним із найсерйозніших здобутків часопису «Karta» є «Індекс репресованих» (у процесі створення), який має охопити ВСІХ польських громадян, репресованих СРСР у 1939–1956 роках. А скільки їх було? Зараз у базі даних зафіксовано близько 60 тисяч прізвищ. Однак відомо, що на теренах СРСР до 17 вересня 1939 року було репресовано більше півмільйона польських громадян. Але колектив «Karta» встановив, що достовірно обрахована кількість – це 566 тисяч осіб. Сьогодні архів володіє очевидними фактами – катинськими списками – переліком більше 14 тисяч поляків, розстріляних в Катині, Харкові та Твері. Також існують порівняння інтернованих військовополонених і поляків, арештованих на теренах Західної Білорусі, Західної України та в Литві. Очікують верифікації чергові, вже доступні матеріали з російських, українських і литовських архівів, які містять прізвища більше чверті мільйона поляків. (Білорусь відмовила в доступі до архівів). Але «Karta» винятково сумлінно підходить

до досліджень. Історик, проф. Анджей Пачковський, один із експертів «Karta», пояснює: *«Ми вносимо до наших реєстрів лише дані, точні на сто відсотків. Ми відкидаємо будь-яку приблизність. Якщо дані походять з думок або обрахунків, що їх виконали, наприклад, розвідка АК, посольство Речі Посполитої до 1943 року або II Корпус генерала Андерса, ми вважаємо це «сірою кількістю», щодо якої немає певності».*

Ці дослідження не були б можливими, якби не тісна співпраця з російським «Меморіалом» – організацією, що бореться за збереження пам'яті жертв сталінських репресій. «Меморіалівці» вперше вийшли на вулиці Москви восени 1987 року і їх тоді розігнали. Перший почесний голова «Меморіалу» Андрей Сахаров зобов'язав їх тоді бути «сумлінним народом». Тому, об'їжджаючи вздовж і впоперек територію СРСР, свої зустрічі з колишніми в'язнями вони називали Тижнями Сумління. Без допомоги «Меморіалу» багато доповнень у польському архіві не були б можливі. Також «Karta» й «Меморіал» організують конференції, сесії та лекції з найновішої історії. Іноді приходить несподівана інформація. Наприклад, рязанський «Меморіал» випадково віднайшов у Сельцах над Окою свідків екзекуції солдата польської армії, який відмовився скласти військову присягу.

Одним із найцікавіших прикладів чудової співпраці є віднайдені меморіалівцями документи у справах польських постів-комуністів, котрі загинули в чистках «єжовщини» у 1937–38 роках. Таким чином було знайдено документи щодо Станіслава Станке й Вітольда Вандурського. Знайдено також останні вірші Бруно Ясенського, датовані 1937 роком, написані у в'язниці російською й українською мовами. Серед них приголомшуюче віршоване звернення до Єжова:

*«Товаришу Єжов, перебуваючи під слідством,
І не будучи вашим особистим знайомим,
Хочу, однак, напряму розмовляти,
Я – радянський письменник – з радянським наркомом (...)
Мій голос замовк, але розум не вмер,
Хоч зі мною сидить у тюрмі.
Худий і зарослий по кам'яній камері
Я повзаю, як статист з театру Таїрова.»*

*

Однак безсумнівним є те, що документуючи сталінські репресії картівці принагідно найбільше досягли у справі польсько-російського примирення. Примирення без брехні й фальшивої солідарності. Тому «Karta» також належить до тих середовищ, які рішуче виступають проти війни в Чечні, керуючись думкою Ковальова, котрий вважає, що ця війна спрямована проти Росії та її демократичного майбутнього.

Середовище «Karta» не боїться ставити найважчі питання й витягати найчорніші карти з польської історії. Войцех Мазярський одного разу замислився, аналізуючи матеріали «Karta» про польсько-українські стосунки: *«Чому публікації «Karta» викликають довіру? Справа в тональності й інтенції авторів. Я ані на мить не сумнівався, що вони хочуть виявити правду – і ніщо більше. З точки зору українців, «Karta» – це зіпсутий папір, бо користуючись нею не вдається довести, що українці були, є і назажди залишаться ворогами, або що в Перемишлі не повинен відбуватися фестиваль української культури».*

Звідти також поширена нині на шпальтах часопису і в працях осередку тема вигнання німців з території Польщі. Звідти єврейська тематика, коли редакція не вагається вказувати на численні прояви польського антисемітизму. Звідти, врешті-решт, цикл конкурсів, організованих часописом спільно з Фондом Баторія, для учнів середньої школи під спільною назвою «Близка історія», конкурсів, які закінчуються чудовими працями чи то про репресії щодо польських приватних підприємців у часи ПНР, чи то про щоденники, писані в 1944–1989 роках, чи то спогади «Родина у вирі історії».

Окрім того, часопису «Karta» вдалося зібрати у своєму архіві 1700 назв незалежних періодиків, які вийшли в 1976–1990 роках. Також «Karta» організує виставки, наприклад, знаменитий «Вирок» відомого фотографа Томаша Кізиса, у якому представлено тюремні портрети засуджених на смерть у Москві в часи сталінських чисток 1937–38 років, укладає каталог дисидентів (1956–89) – близько 1200 біографій представників понад двадцяти народів, видає чудові книжки (як, наприклад, резонансні спогади «Чи я вбивця?» Цалела Персходніка – єврейського поліціанта, який, ліквідувавши гетто в Отвоцьку, брав участь у вивезенні своєї родини до Треблінки, або фундаментальне дослідження «Табори. Енциклопедичний путівник»). Врешті-решт, часопис видає чергові, насправді чудові числа кварталника, де сумлінно описана історія тоталітаризму поєднується із сенсаційністю (як, наприклад, у розмаїтому останньому числі ХХ століття, де у фотографіях згадується єврейський Люблін до 1939 року, в сенсаційних документах КГБ – діяльність повстанців у Чорткові (Україна) у січні 1940 року, а син колишнього офіцера Вермахту ділиться спогадами про фортецю Бреслау, тобто сьогодинішній Вроцлав).

*

Тож якою є історія, що нею займається «Karta»? Професор Анджей Айненкель – один із корифеїв сучасної польської історіографії – колись точно визначив різницю між професійною (скажемо чесно – іноді дуже нудною) наукою і типом історії, що нею займається середовище «Karta»: *«Професійний історик не в стані схилитися над долею окремої людини. «Karta» досліджує історію соціологічно, дає розуміння долі особистості».*

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ПРОПОНУЄ ВАШІЙ УВАЗІ
ВИДАВАНІ ПРИ ФІНАНСОВІЙ ПІДТРИМЦІ
МІНІСТЕРСТВА КУЛЬТУРИ
РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

ТАКІ ЖУРНАЛИ:

Dialog

Місячник, присвячений сучасній драматургії.

NOWE KSIĄŻKI

Місячник для читачів, бібліофілів, бібліотекарів
і видавців. У кожному номері огляд новин,
рецензії, статті на видавничі теми, бібліографії.

НОВАЯ ПОЛЬША

Новий місячник про Польщу російською мовою. Публіцистика,
політика, питання економіки та культури, огляд літературного
та наукового життя країни.

twórczość

Найжиттєвіший і найбільш заслужений
польський літературний місячник, присвячений
сучасній прозі, поезії та культурній публіцистиці. Журнал бере активну
участь у культурному житті Польщі.

DWUTYGODNIK ruch muzyczny

Єдиний у Польщі двотижневик, присвячений музиці, питанням її теорії і практики.

L I T E R A T U R A na świecie

Найбільш відомий місячник, присвячений зарубіжній літературі.